НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАРАКАШ ІЛЛЯ ІВАНОВИЧ

УДК 349.6 (347.23:502) (477)

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ЇХ РЕСУРСИ В УКРАЇНІ

Спеціальність: 12.00.06 – земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право
«081» Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____Каракаш І.І.

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Каракаш І. І. **Теоретичні проблеми права власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні**. – На правах рукопису.

Дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. – Національний університет «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України. – Одеса, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню методологічних основ і теоретичних положень правового регулювання відносин власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні. Актуальність теми дисертації визначається її недостатньою дослідженістю в українській правовій науці, відсутністю фундаментальних науково-теоретичних розробок проблематики, пошуком нових доктринальних підходів і концептуальних основ правового регулювання відносин власності на природні багатства, недосконалістю система правового регулювання відносин власності на природні об'єкти та їх ресурси, наявністю їх істотних відмінностей та особливостей у порівнянні з правом «майнової» власності, необхідністю остаточного подолання наслідків монопольного права «виключної державної власності» на них і визначенням оптимальної моделі права власності на природні багатства країни, прагненням до придбання певного досвіду законодавчого закріплення всієї сукупності відносин природноресурсової власності на основі її різноманіття та інші чинники, що заслуговують на увагу.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що дисертація є першою спробою дослідження методологічних, теоретичних, економічних і правових основ суспільних відносин власності на природні об'єкти та їх ресурси в доктрині вітчизняної системи права. Наукові висновки, висловлені пропозиції та сформульовані рекомендації мають безперечне теоретичне і певне практичне значення, які знайшли своє відображення у текстуальному змісті дисертації, основні положення якої виносяться на публічний захист.

В роботі розглянуто проблемні питання права власності на природні об’єкти й їх ресурси у повсякденному і науковому розумінні, соціально-філософському та економічному значенні, відносини власності на природні багатства в статичному стані і динамічному процесі, в інтегрованому та диференційованому аспектах, у виключній і розділеної формах та інші питання, більшість з яких у зазначених постановках не розглядалися у вітчизняній галузевій літературі. Автором критично проаналізовано конституційне закріплення права власності на основні природні багатства країни та їх правове регулювання у галузевому природноресурсовому законодавстві. На цій основі запропоновано теоретичні узагальнення і практичні пропозиції щодо вдосконалення законодавчого закріплення права власності на природні багатства країни. На думку автора, найбільш придатною концепцією правового регулювання відносин власності на природні об’єкти в умовах децентралізації влади є право розділеної власності, що відкриває широкі можливості для «демократизації» відносин власності і допускає до участі в них владні й управлінські структури різного рівня.

У дослідженні представлено співвідношення захисту й охорони права власності на природні об’єкти, виявлені їх основні ознаки та критерії розмежування один від одного, а також розкриті особливості здійснення цивільно-правової, адміністративно-правової та кримінально-правової способів захисту й охорони права власності на природні ресурси, порядок їх застосування в судовому, нотаріальному та адміністративному порядку і в порядку самозахисту. Зазначається, що забезпечення захисту й охорони відносин власності, у тому числі права власності на природні багатства, є однією з головних функцій сучасної української держави і завданням правової системи України.

Ключові слова: природні об’єкти, природні ресурси, природні комплекси, відносини власності, право власності, право виключної власності, право розділеної власності, правове регулювання, захист і охорона права власності.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине : монография / И. И. Каракаш. – Киев : Истина, 2004. – 216 с.

2. Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси в Україні : монографія / І. І. Каракаш. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 438 с.

Статті у фахових наукових виданнях України

1. Каракаш И. И. Современная аграрная реформа и проблемы земельной собственности / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – Вип. 7. – С. 42–49.

2. Каракаш И. И. Соотношение охраны и защиты права собственности на природные ресурсы / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – Вип. 9. – С. 58–66.

3. Каракаш І. І. Проблеми розділеної власності на природні об’єкти в конституційному та природноресурсовому законодавстві / І. І. Каракаш // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 2. – С. 170–179.

4. Каракаш І. І. Співвідношення права власності на природні ресурси та форм влади в державі / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – Вип. 11. – С. 58–64.

5. Каракаш І. І. Право розділеної власності на природні ресурси в законодавстві України / І. І. Каракаш // Право України. – 2001. – № 3. – С. 82–85.

6. Каракаш І. І. Екологічні права та обов’язки людини і громадянина, гарантії їх реалізації та забезпечення захисту / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – Вип. 12. – С. 166–170.

7. Каракаш І. І. Кримінально-правова охорона та захист права власності на природні ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – Вип. 13–14. – С. 81–91

8. Каракаш І. І. Перехідні положення нового Земельного кодексу як його невід'ємна складова частина / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – Т. ІІ. – С. 160–171.

9. Каракаш І. І. Об'єкти і суб'єкти природноресурсового права / І. І. Каракаш // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 4. – С. 159–170.

10. Каракаш І.І. Правові засади вирішення земельних спорів / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 18. – С. 642–650.

11. Каракаш І.І. Міжнародне співробітництво України по забезпеченню екологічної безпеки Причорноморського та Придунайського регіонів / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 21. – С. 87–92.

12. Каракаш І. І. Проблеми предмету природноресурсового права та його формування як комплексної правової галузі / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Т. ІІІ. – С. 134–146.

13. Каракаш І. І. Способи захисту й охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 22. –С. 712–719.

14. Каракаш И. И. Отличительные признаки права собственности на природные объекты и их ресурсы / И. И. Каракаш // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : зб. наук. пр. – Одеса, 2005. – Вип. 2. – С. 92–95.

15. Каракаш И. И. Основания и условия юридической ответственности за нарушения природоресурсового и экологического законодательства / И. И.

Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2005. – Вип. 24. – С. 18–36.

16. Каракаш І. І. Види юридичної відповідальності та особливості їх застосування за порушення природноресурсового й екологічного законодавства / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2005. – Вип. 25. – С. 430–443.

17. Каракаш І. І. Юридичні та фактичні критерії розмежування земель державної та комунальної власності / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2006. – Вип. 28. – С. 133–142.

18. Каракаш І. І. Вплив ринкових відносин на перетворення природноресурсової власності в Україні / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Вип. 30. – С. 143–148.

19. Каракаш І. І. Нагальні питання правового регулювання застави (іпотеки) земельних ділянок / І. І. Каракаш // Земельне право України: теорія і практика. – 2007. – № 3. – С. 52–58.

20. Каракаш И. И. О совершенствовании концептуальных основ правового регулирования экологических отношений / И. И. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2006. – Т. V.– С. 204–212.

21. Каракаш І. І. Предмет природноресурсового права та його формування як комплексної правової галузі / І. І. Каракаш // Часопис цивілістики. – 2007. – Вип. 5. – С. 25–32.

22. Каракаш І. І. Туристичне законодавство України: сучасний стан і перспективи розвитку / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Вип. 37. – С. 169–173.

23. Каракаш И. И. Столыпинская аграрная реформа на украинских землях / И. И. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Т. VI. – С. 231–237.

24. Каракаш І. І. Юридичні вимоги і фактичні перспективи подолання мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2008. – Вип. 41. – С. 142–148.

25. Каракаш І. І. Юридична природа й умови реалізації права спільної власності на землю в Україні / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2008. – Т. VII. – С. 195–206.

26. Каракаш І. І. Перспективи подолання заборони на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2009. – Вип. 46. – С. 213–218.

27. Каракаш И. И. О правовом регулировании отношений собственности на природные объекты и их ресурсы / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2010. – Вип. 52. – С. 155–160.

28. Каракаш І. І. Соціально-філософські аспекти відносин власності на природні об’єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2011. – Т. IX. – С. 266–277.

29. Каракаш І. І. Особливості набуття права власності на землю в Україні іноземними громадянами, іноземними юридичними особами та іноземними державами / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2011. – Вип. 61. – С. 621–625.

30. Каракаш І. І. Законодавчі засади нової стратегії державної екологічної політики України / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ. 2011. – Т. X. – С. 335–344.

31. Каракаш І. І. Право власності та право користування на землях лісогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного

університету «Одеська юридична академія». Том XII. – Одеса: Юридична література, 2012. – С. 214–226.

32. Каракаш І. І. Проблеми вдосконалення концептуальних засад права власності на природні об’єкти та їх ресурси у конституційному вимірі / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2013. – Т. XIII. – С. 283–292.

33. Каракаш І. І. Правові засоби відродження курорту Куяльник та Куяльницького лиману / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 71–78.

34. Каракаш І. І. Правова охорона атмосферного повітря як основного компонента природного середовища / І. І. Каракаш // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 76–87.

35. Каракаш І. І. Проблема галузевої приналежності інституту права природноресурсової власності / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2014. – Вип. 71. – С. 235–241.

36. Каракаш І. І. Природноресурсове право як комплексна галузь права в українській правовій системі / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2014. – № 5. – С. 84–90.

37. Каракаш И. И. Особенности объектов природного происхождения и юридическое закрепление их принадлежности в Украине / И. И. Каракаш // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція : зб. наук. пр. – Одеса, 2014. – Вип. 10-1, т. 2. – С. 42–44.

38. Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси у виключній формі: історико-правові аспекти періоду становлення та розвитку / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2014. – Т. XIV. – С. 183–194.

39. Каракаш І. І. Право власності на ресурсові складові фондів природних об’єктів / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська

юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – Т. XVI. – С. 173–182.

40. Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси у виключній формі: історико-правові аспекти періоду відродження та занепаду / І. І. Каракаш // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – № 9. – С. 96–106.

41. Каракаш І.І. Проблеми права власності на об’єкти і ресурси рослинного світу / І. І. Каракаш // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція : зб. наук. пр. – Одеса, 2016. – Вип. 23. – С. 142–145.

42. Каракаш І. І. Правове регулювання використання й охорони рекреаційно-туристичних територій і об’єктів / І. І. Каракаш // Екологічне право України. – 2017. – № 1–2. – С. 20–26.

43. Каракаш І. І. Щодо правового регулювання відносин власності на атмосферне повітря / І. І. Каракаш // Право і суспільство. – 2017. – № 1-1. – С. 116–122.

44. Каракаш І. І. Проблемні питання власницької правооб’єктності тваринного світу та його ресурсів / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XVIII. – С. 75–86.

45. Каракаш І. І. Право власності на природні ресурси виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу України / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XIX. – С. 161–173.

46. Каракаш І. І. Юридичні ознаки й особливі встановлення права власності на природно-соціальні об’єкти в природному середовищі / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2017. – № 1. – С. 117–134.

47. Каракаш І. І. Правове регулювання розгляду та вирішення земельних спорів як гарантія захисту прав на землю / І. І. Каракаш // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 12.– С. 132–138.

48. Каракаш І. І. Правове забезпечення аграрно-земельної реформи в Україні: минуле, сучасне, майбутнє / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XX. – С. 47–55.

Статті у наукових виданнях інших держав

1. Каракаш И.И. Правовые основы управления природоресурсовой собственностью в Украине / И. И. Каракаш // Современные проблемы экологического права, политики и образования : сборник материалов Междунар. науч.-практ. конф. (г. Ижевск. 24–25 окт. 2006 г.). – Ижевск, 2006. – С. 119–131.

2. Каракаш И. И. Право собственности и правовая охрана территорий и объектов природно-заповедного фонда Украины / И. И. Каракаш // National Law Journal: Theory and Practice (Национальный юридический журнал: теория и практика) (Республика Молдова). – 2017. – № 1. – С. 115–120.

3. Каракаш И. И. Правовое регулирование использования и охраны курортно-оздоровительных территорий и объектов / И. И. Каракаш // Legea și viața (Закон и жизнь) (Республика Молдова). – 2017. – № 9/2. – С. 64–68.

4. Karakash I. I. Legal basis of use of natural resources in agricultural holding of Ukraine (Правові засади використання природних ресурсів у сільському господарстві України) / I. I. Karakash // Visegrad Journal on Human Rights (Словацька Республіка). – 2017. – № 4, ч. 2. – С. 71–78.

5. Karakash I. I. Legal guarantees of protection and defence of rights to land in Ukraine. (Юридичні гарантії охорони і захисту прав на землю в Україні) / I. I. Karakash // Evropský politický a právní diskurz (Європейський політико-правовий дискурс) (Чеська Республіка). – 2018. – Vol. 5, is. 1. – P. 230–238.

Публікації за матеріалами наукових конференцій

1. Каракаш І. І. Методи правового регулювання природоресурсних відносин: материалы международной научно-практической конференции / І. І. Каракаш // Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 16–17 апр. 2010 г.). – Симферополь, 2010. – С. 300–301.

2. Каракаш І. І. Правові засади управління природноресурсовою власністю в умовах переходу до ринкових відносин / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських відносин в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). –Хмельницький, 2010. – С. 215–219.

3. Каракаш І. І. Методологічні засади взаємодії людини і суспільства з природним середовищем: матеріали науково-практичної конференції / І. І. Каракаш // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21–22 трав. 2010 р.). – Біла Церква, 2010. – С. 5–8.

4. Каракаш І. І. Основні причини екологічної кризи в Україні / І. І. Каракаш // Генезис публічного права: від становлення до сучасності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 26–27 листоп. 2010 р.). – Миколаїв, 2010. – С. 246–248.

5. Каракаш І. І. Сучасні тенденції розвитку природноресурсового законодавства і права України / І. І. Каракаш // Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України : збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 10-річчю створення юрид. фак-ту НУБіП України (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). – Київ, 2011. – С. 320–322.

6. Каракаш І. І. Правове забезпечення реалізації нової стратегії державної екологічної політики України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / І. І. Каракаш // Правові аспекти реалізації екологічної та природоресурсної політики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 10-

річчю юрид. фак-ту НГУ, 20-річчю Закону України «Про охорону навколишнього середовища» та 15-річчю приєднання України до Конвенції 1979 року «Про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовт. 2011 р.). – Дніпропетровськ, 2011. – С. 72–80.

7. Каракаш І. І. Публічно-правова природа екологічної функції держави і права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / І. І. Каракаш // матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сьомі Прибузькі юридичні читання» (м. Миколаїв, 25–26 листоп. 2011 р.). – Миколаїв, 2011. – С. 271–272.

8. Каракаш І. І. Щодо правового забезпечення реалізації концепції сталого екологічного розвитку України: / І. І. Каракаш // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.) : у 2 т. – Одеса, 2012. – Т. 2. – С. 701–703.

9. Каракаш І. І. Деякі питання перегляду конституційних засад права власності на природні об’єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми публічно-правового партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 листоп. 2013 р.). – Київ, 2013. – С. 41–44.

10. Каракаш І. І. Співвідношення буденного і соціального розуміння власності / І. І. Каракаш // Правовий світогляд людини і права : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 квіт. 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 48–53.

11. Каракаш І. І. Про встановлення правового положення Куяльницького лиману та курорту Куяльник / І. І. Каракаш // Природно-ресурсний потенціал Куяльницького та Хаджибейського лиманів, територій міжлимання: сучасний стан, перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18–20 листоп. 2015 р.). – Одеса, 2015. – С. 56–59.

12. Каракаш І. І. Система екологічного права та його співвідношення з іншими галузями права / І. І. Каракаш // Актуальні питання реформування

правової системи : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24–25 черв. 2016 р.). – Луцьк, 2016. – С. 197–199.

13. Каракаш І. І. Щодо спеціального виду відповідальності за порушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2 т. – Одеса, 2017. – Т. 1. – С. 617–620.

14. Каракаш І. І. Застосування адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Актуальні питання реформування правової системи : матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16–17 черв. 2017 р.). – Луцьк, 2017. – С. 161–163.

15. Каракаш І. І. Особливості застосування дисциплінарної та матеріальної відповідальності за правопорушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8–10 верес. 2017 р.). – Івано-Франківськ, 2017. – С. 105–108.

16. Каракаш І. І. Органічне землеробство та перспективи його розвитку в Україні / І. І. Каракаш // Правові засади ведення органічного землеробства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29–30 верес. 2017 р.). – Харків, 2017. – С. 80–84.

17. Каракаш І. І. Права людини на користування природним середовищем у міжнародних документах / І. І. Каракаш // Україна. Євроінтеграція. Інтермарум : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27–28 жовт. 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 56–59.

18. Каракаш І. І. Адаптація екологічного законодавства України до законодавчих стандартів Європейського Союзу / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 31 жовт. 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 175–179.

Підручники і навчальні посібники

1. Экологическое право Украины : курс лекций / под ред. И.И. Каракаша. – Одесса : Латстар, 2001. – 478 с. – *Из содерж.*: Лекции 2–5. – С. 24–121; лекция 7. – С. 141–156; лекции 9–13. – С. 172–281; лекция 18. – С. 358–373.

2. Земельное право Украины : учеб. пособие / под ред. А. А. Погребного, И. И. Каракаша. – Киев : Истина, 2002. – 496 с. – *Из содерж.*: Гл. V. – С. 79–119; гл. VI. – С. 120–140; гл. VIII. – С. 161–206; гл. IX. – С. 207–227; гл. XI. – С. 246–267.

3. Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. – Київ : Істина, 2003. – 448 с. – Із змісту: Розд. 5. – С. 64–95; розд. 6. – С. 96–111; розд. 8. – С. 127–156; розд. 10. – С. 180–196; розд. 1. – С. 197–214; розд. 13. – С. 230–247.

4. Основи правознавства : навч. посібник / за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. – 8-ме вид., переробл. і допов. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – 376 с. – Із змісту: Розд. 15. – С. 277–299.

5. Основы правоведения : учебное пособие / под ред. С. В. Кивалова, М. Ф. Орзиха. – 7-е изд., доп. и перераб. – Одесса : Юрид. лит., 2005. – 384 с. – *Из содерж.*: Гл. 15. – С. 299–323.

6. Природноресурсове право України : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша. – Київ : Істина, 2005. – 376 с. – Із змісту: Розд. 1. – С. 5–41; розд. 4. – С. 60–92; розд. 5. – С. 93–120.

7. Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. – Вид. 2-е, перероб. і доповн. – Київ : Істина, 2009. – 600 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–5; розд. 5. – С. 95–133; розд. 6. – С. 134–160; розд. 8. – С. 181–126; розд. 10. – С. 248–267; розд. 11. – С. 268–292.

8. Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Фенікс, 2012. – 788 с. – Із змісту: Вступ. – С. 8–12; розд. 1. – С. 15–39; розд. 3. – С. 57–88; розд. 4. – С. 89–109; розд. 5. – С. 110–146; розд. 6. – С. 147–181; розд. 10. – С. 255–271; розд. 12. – С. 298–328.

9. Земельне право України : підручник / за ред. М. В. Шульги. – Київ : Юрінком Інтер, 2012. – 468 с. – Із змісту: Гл. 1. – С. 10–31.

10. Земельне право України : підручник / за ред. М. В. Шульги. – Харків : Право, 2013. – 520 с. – Із змісту: Розд. 1. – С. 5–29.

11. Набуття і реалізація прав на землю в Україні : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – 332 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–6; розд. 2. – С. 32–85; розд. 3. – С. 86–121; розд. 12. – С. 290–323.

12. Аграрне право України : навч. посібник / за ред. Т. Є. Харитонової, І. І. Каракаша. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 436 с. – Із змісту: Розд. 3. – С. 66–90; розд. 8. – С. 200–223.

13. Земельне право України : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша, Т. Є. Харитонової. – Вид. 2-е, перероб. і доповн. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 588 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–6; розд. 1. – С. 7–37; розд. 4. – С. 100–147; розд. 8. – С. 231–263; розд. 20. – С. 543–579.

ANNOTATION

Karakash I. I. **Theoretical problems of the ownership of natural objects and their resources in Ukraine.** – The manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Law on the specialty 12.00.06 – Land Law; Agrarian Law; Ecological Law; Natural Resources Law: – National University «Odessa Law Academy» of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Odessa, 2018.

The thesis is devoted to the complex research of methodological basis and theoretical provisions of legal regulation in the sphere of property ownership relations to natural objects and their resources in Ukraine. The relevance of the topic of the dissertation is determined by the lack of research in Ukrainian legal science, by non-availability of fundamental scientific and theoretical developments in this sphere and searching for new doctrinal approaches and conceptual foundations of legal regulation of the natural wealth property relations. There are still other disadvantages like imperfection of the system of legal regulation of property relations to natural objects and their resources; the presence of their significant differences and peculiarities in comparison with the right of "estate" property; the need for a final overcoming of the consequences of "the exclusive monopoly state ownership" on this resources. It is still important to determine the optimal model of property ownership for the country's natural wealth, to acquire a certain experience of legislative consolidation of natural resource ownership relations on the basis of its diversity and other factors that deserve.

The scientific novelty of the study is that the dissertation is the first attempt of researching the methodological, theoretical, economic and legal foundations of social relations of ownership of natural objects and their resources in Ukrainian Law system. These relations arise, change and cease in connection with the use, protection and reproduction of the country's natural resources. The scientific conclusions, proposals and the formulated recommendations have the undeniable theoretical and practical

significance, which are reflected in the textual content of the dissertation, the main thesis of which are going to be publicly protected.

Attention is devoted to problematic issues of the ownership of natural objects and their resources in the ordinary meaning and scientific sense, social, philosophical and economic way, static state and dynamic process, in the integrated and differentiated aspects, in the exclusive and divided forms. The research also contains other issues that haven’t been analyzed before in author's question statement in Ukrainian legal literature. The author critically assesses the constitutional attachment of ownership relations to natural objects and sectoral legal regulation of this question with special natural resources legislation. As the result the author made theoretical generalizations and practical propositions of legislative consolidation of the natural wealth property relations. According to the author, the most acceptable concept of legal regulation of property ownership relations to natural objects and their resources in the context of decentralization of power in the country is divided ownership, which opens wide opportunities for "democratization" of property relations and admits participation of power and management structures of different levels.

The study found the ratio of the protection and preservation of ownership of natural objects. There is also defined the content of the civil, administrative and criminal methods of protection and preservation of the ownership of natural resources, their application in judicial, notarial and administrative procedures and in self-defense. It is separately emphasized that the protection and preservation of property ownership relations to natural wealth are the main functions of the state and constitute the most important task of the modern legal system of Ukraine.

Key words: natural objects, natural resources, natural complexes, property relations, ownership, the exclusive property, the divided property, legal regulation, protection and preservation of ownership.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине : монография / И. И. Каракаш. – Киев : Истина, 2004. – 216 с.

2. Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси в Україні : монографія / І. І. Каракаш. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 438 с.

Статті у фахових наукових виданнях України

1. Каракаш И. И. Современная аграрная реформа и проблемы земельной собственности / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – Вип. 7. – С. 42–49.

2. Каракаш И. И. Соотношение охраны и защиты права собственности на природные ресурсы / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – Вип. 9. – С. 58–66.

3. Каракаш І. І. Проблеми розділеної власності на природні об’єкти в конституційному та природноресурсовому законодавстві / І. І. Каракаш // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 2. – С. 170–179.

4. Каракаш І. І. Співвідношення права власності на природні ресурси та форм влади в державі / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – Вип. 11. – С. 58–64.

5. Каракаш І. І. Право розділеної власності на природні ресурси в законодавстві України / І. І. Каракаш // Право України. – 2001. – № 3. – С. 82–85.

6. Каракаш І. І. Екологічні права та обов’язки людини і громадянина, гарантії їх реалізації та забезпечення захисту / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – Вип. 12. – С. 166–170.

7. Каракаш І. І. Кримінально-правова охорона та захист права власності на природні ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.– Одеса : Юрид. літ., 2002. – Вип. 13–14. – С. 81–91

8. Каракаш І. І. Перехідні положення нового Земельного кодексу як його невід'ємна складова частина / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – Т. ІІ. – С. 160–171.

9. Каракаш І. І. Об'єкти і суб'єкти природноресурсового права / І. І. Каракаш // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 4. – С. 159–170.

10. Каракаш І.І. Правові засади вирішення земельних спорів / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 18. – С. 642–650.

11. Каракаш І.І. Міжнародне співробітництво України по забезпеченню екологічної безпеки Причорноморського та Придунайського регіонів / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 21. – С. 87–92.

12. Каракаш І. І. Проблеми предмету природноресурсового права та його формування як комплексної правової галузі / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Т. ІІІ. – С. 134–146.

13. Каракаш І. І. Способи захисту й охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 22. –С. 712–719.

14. Каракаш И. И. Отличительные признаки права собственности на природные объекты и их ресурсы / И. И. Каракаш // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : зб. наук. пр. – Одеса, 2005. – Вип. 2. – С. 92–95.

15. Каракаш И. И. Основания и условия юридической ответственности за нарушения природоресурсового и экологического законодательства / И. И.

Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2005. – Вип. 24. – С. 18–36.

16. Каракаш І. І. Види юридичної відповідальності та особливості їх застосування за порушення природноресурсового й екологічного законодавства / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2005. – Вип. 25. – С. 430–443.

17. Каракаш І. І. Юридичні та фактичні критерії розмежування земель державної та комунальної власності / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2006. – Вип. 28. – С. 133–142.

18. Каракаш І. І. Вплив ринкових відносин на перетворення природноресурсової власності в Україні / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Вип. 30. – С. 143–148.

19. Каракаш І. І. Нагальні питання правового регулювання застави (іпотеки) земельних ділянок / І. І. Каракаш // Земельне право України: теорія і практика. – 2007. – № 3. – С. 52–58.

20. Каракаш И. И. О совершенствовании концептуальных основ правового регулирования экологических отношений / И. И. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2006. – Т. V.– С. 204–212.

21. Каракаш І. І. Предмет природноресурсового права та його формування як комплексної правової галузі / І. І. Каракаш // Часопис цивілістики. – 2007. – Вип. 5. – С. 25–32.

22. Каракаш І. І. Туристичне законодавство України: сучасний стан і перспективи розвитку / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Вип. 37. – С. 169–173.

23. Каракаш И. И. Столыпинская аграрная реформа на украинских землях / И. И. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Т. VI. – С. 231–237.

24. Каракаш І. І. Юридичні вимоги і фактичні перспективи подолання мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2008. – Вип. 41. – С. 142–148.

25. Каракаш І. І. Юридична природа й умови реалізації права спільної власності на землю в Україні / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2008. – Т. VII. – С. 195–206.

26. Каракаш І. І. Перспективи подолання заборони на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2009. – Вип. 46. – С. 213–218.

27. Каракаш И. И. О правовом регулировании отношений собственности на природные объекты и их ресурсы / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2010. – Вип. 52. – С. 155–160.

28. Каракаш І. І. Соціально-філософські аспекти відносин власності на природні об’єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2011. – Т. IX. – С. 266–277.

29. Каракаш І. І. Особливості набуття права власності на землю в Україні іноземними громадянами, іноземними юридичними особами та іноземними державами / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2011. – Вип. 61. – С. 621–625.

30. Каракаш І. І. Законодавчі засади нової стратегії державної екологічної політики України / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ. 2011. – Т. X. – С. 335–344.

31. Каракаш І. І. Право власності та право користування на землях лісогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного

університету «Одеська юридична академія». Том XII. – Одеса: Юридична література, 2012. – С. 214–226.

32. Каракаш І. І. Проблеми вдосконалення концептуальних засад права власності на природні об’єкти та їх ресурси у конституційному вимірі / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2013. – Т. XIII. – С. 283–292.

33. Каракаш І. І. Правові засоби відродження курорту Куяльник та Куяльницького лиману / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 71–78.

34. Каракаш І. І. Правова охорона атмосферного повітря як основного компонента природного середовища / І. І. Каракаш // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 76–87.

35. Каракаш І. І. Проблема галузевої приналежності інституту права природноресурсової власності / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2014. – Вип. 71. – С. 235–241.

36. Каракаш І. І. Природноресурсове право як комплексна галузь права в українській правовій системі / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2014. – № 5. – С. 84–90.

37. Каракаш И. И. Особенности объектов природного происхождения и юридическое закрепление их принадлежности в Украине / И. И. Каракаш // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція : зб. наук. пр. – Одеса, 2014. – Вип. 10-1, т. 2. – С. 42–44.

38. Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси у виключній формі: історико-правові аспекти періоду становлення та розвитку / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2014. – Т. XIV. – С. 183–194.

39. Каракаш І. І. Право власності на ресурсові складові фондів природних об’єктів / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська

юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – Т. XVI. – С. 173–182.

40. Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси у виключній формі: історико-правові аспекти періоду відродження та занепаду / І. І. Каракаш // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – № 9. – С. 96–106.

41. Каракаш І.І. Проблеми права власності на об’єкти і ресурси рослинного світу / І. І. Каракаш // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція : зб. наук. пр. – Одеса, 2016. – Вип. 23. – С. 142–145.

42. Каракаш І. І. Правове регулювання використання й охорони рекреаційно-туристичних територій і об’єктів / І. І. Каракаш // Екологічне право України. – 2017. – № 1–2. – С. 20–26.

43. Каракаш І. І. Щодо правового регулювання відносин власності на атмосферне повітря / І. І. Каракаш // Право і суспільство. – 2017. – № 1-1. – С. 116–122.

44. Каракаш І. І. Проблемні питання власницької правооб’єктності тваринного світу та його ресурсів / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XVIII. – С. 75–86.

45. Каракаш І. І. Право власності на природні ресурси виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу України / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XIX. – С. 161–173.

46. Каракаш І. І. Юридичні ознаки й особливі встановлення права власності на природно-соціальні об’єкти в природному середовищі / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2017. – № 1. – С. 117–134.

47. Каракаш І. І. Правове регулювання розгляду та вирішення земельних спорів як гарантія захисту прав на землю / І. І. Каракаш // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 12.– С. 132–138.

48. Каракаш І. І. Правове забезпечення аграрно-земельної реформи в Україні: минуле, сучасне, майбутнє / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XX. – С. 47–55.

Статті у наукових виданнях інших держав

1. Каракаш И.И. Правовые основы управления природоресурсовой собственностью в Украине / И. И. Каракаш // Современные проблемы экологического права, политики и образования : сборник материалов Междунар. науч.-практ. конф. (г. Ижевск. 24–25 окт. 2006 г.). – Ижевск, 2006. – С. 119–131.

2. Каракаш И. И. Право собственности и правовая охрана территорий и объектов природно-заповедного фонда Украины / И. И. Каракаш // National Law Journal: Theory and Practice (Национальный юридический журнал: теория и практика) (Республика Молдова). – 2017. – № 1. – С. 115–120.

3. Каракаш И. И. Правовое регулирование использования и охраны курортно-оздоровительных территорий и объектов / И. И. Каракаш // Legea și viața (Закон и жизнь) (Республика Молдова). – 2017. – № 9/2. – С. 64–68.

4. Karakash I. I. Legal basis of use of natural resources in agricultural holding of Ukraine (Правові засади використання природних ресурсів у сільському господарстві України) / I. I. Karakash // Visegrad Journal on Human Rights (Словацька Республіка). – 2017. – № 4, ч. 2. – С. 71–78.

5. Karakash I. I. Legal guarantees of protection and defence of rights to land in Ukraine. (Юридичні гарантії охорони і захисту прав на землю в Україні) / I. I. Karakash // Evropský politický a právní diskurz (Європейський політико-правовий дискурс) (Чеська Республіка). – 2018. – Vol. 5, is. 1. – P. 230–238.

Публікації за матеріалами наукових конференцій

1. Каракаш І. І. Методи правового регулювання природоресурсних відносин: материалы международной научно-практической конференции / І. І. Каракаш // Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 16–17 апр. 2010 г.). – Симферополь, 2010. – С. 300–301.

2. Каракаш І. І. Правові засади управління природноресурсовою власністю в умовах переходу до ринкових відносин / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських відносин в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). –Хмельницький, 2010. – С. 215–219.

3. Каракаш І. І. Методологічні засади взаємодії людини і суспільства з природним середовищем: матеріали науково-практичної конференції / І. І. Каракаш // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21–22 трав. 2010 р.). – Біла Церква, 2010. – С. 5–8.

4. Каракаш І. І. Основні причини екологічної кризи в Україні / І. І. Каракаш // Генезис публічного права: від становлення до сучасності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 26–27 листоп. 2010 р.). – Миколаїв, 2010. – С. 246–248.

5. Каракаш І. І. Сучасні тенденції розвитку природноресурсового законодавства і права України / І. І. Каракаш // Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України : збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 10-річчю створення юрид. фак-ту НУБіП України (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). – Київ, 2011. – С. 320–322.

6. Каракаш І. І. Правове забезпечення реалізації нової стратегії державної екологічної політики України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / І. І. Каракаш // Правові аспекти реалізації екологічної та природоресурсної політики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 10-

річчю юрид. фак-ту НГУ, 20-річчю Закону України «Про охорону навколишнього середовища» та 15-річчю приєднання України до Конвенції 1979 року «Про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовт. 2011 р.). – Дніпропетровськ, 2011. – С. 72–80.

7. Каракаш І. І. Публічно-правова природа екологічної функції держави і права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / І. І. Каракаш // матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сьомі Прибузькі юридичні читання» (м. Миколаїв, 25–26 листоп. 2011 р.). – Миколаїв, 2011. – С. 271–272.

8. Каракаш І. І. Щодо правового забезпечення реалізації концепції сталого екологічного розвитку України: / І. І. Каракаш // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.) : у 2 т. – Одеса, 2012. – Т. 2. – С. 701–703.

9. Каракаш І. І. Деякі питання перегляду конституційних засад права власності на природні об’єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми публічно-правового партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 листоп. 2013 р.). – Київ, 2013. – С. 41–44.

10. Каракаш І. І. Співвідношення буденного і соціального розуміння власності / І. І. Каракаш // Правовий світогляд людини і права : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 квіт. 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 48–53.

11. Каракаш І. І. Про встановлення правового положення Куяльницького лиману та курорту Куяльник / І. І. Каракаш // Природно-ресурсний потенціал Куяльницького та Хаджибейського лиманів, територій міжлимання: сучасний стан, перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18–20 листоп. 2015 р.). – Одеса, 2015. – С. 56–59.

12. Каракаш І. І. Система екологічного права та його співвідношення з іншими галузями права / І. І. Каракаш // Актуальні питання реформування

правової системи : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24–25 черв. 2016 р.). – Луцьк, 2016. – С. 197–199.

13. Каракаш І. І. Щодо спеціального виду відповідальності за порушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2 т. – Одеса, 2017. – Т. 1. – С. 617–620.

14. Каракаш І. І. Застосування адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Актуальні питання реформування правової системи : матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16–17 черв. 2017 р.). – Луцьк, 2017. – С. 161–163.

15. Каракаш І. І. Особливості застосування дисциплінарної та матеріальної відповідальності за правопорушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8–10 верес. 2017 р.). – Івано-Франківськ, 2017. – С. 105–108.

16. Каракаш І. І. Органічне землеробство та перспективи його розвитку в Україні / І. І. Каракаш // Правові засади ведення органічного землеробства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29–30 верес. 2017 р.). – Харків, 2017. – С. 80–84.

17. Каракаш І. І. Права людини на користування природним середовищем у міжнародних документах / І. І. Каракаш // Україна. Євроінтеграція. Інтермарум : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27–28 жовт. 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 56–59.

18. Каракаш І. І. Адаптація екологічного законодавства України до законодавчих стандартів Європейського Союзу / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 31 жовт. 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 175–179.

Підручники і навчальні посібники

1. Экологическое право Украины : курс лекций / под ред. И.И. Каракаша. – Одесса : Латстар, 2001. – 478 с. – *Из содерж.*: Лекции 2–5. – С. 24–121; лекция 7. – С. 141–156; лекции 9–13. – С. 172–281; лекция 18. – С. 358–373.

2. Земельное право Украины : учеб. пособие / под ред. А. А. Погребного, И. И. Каракаша. – Киев : Истина, 2002. – 496 с. – *Из содерж.*: Гл. V. – С. 79–119; гл. VI. – С. 120–140; гл. VIII. – С. 161–206; гл. IX. – С. 207–227; гл. XI. – С. 246–267.

3. Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. – Київ : Істина, 2003. – 448 с. – Із змісту: Розд. 5. – С. 64–95; розд. 6. – С. 96–111; розд. 8. – С. 127–156; розд. 10. – С. 180–196; розд. 1. – С. 197–214; розд. 13. – С. 230–247.

4. Основи правознавства : навч. посібник / за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. – 8-ме вид., переробл. і допов. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – 376 с. – Із змісту: Розд. 15. – С. 277–299.

5. Основы правоведения : учебное пособие / под ред. С. В. Кивалова, М. Ф. Орзиха. – 7-е изд., доп. и перераб. – Одесса : Юрид. лит., 2005. – 384 с. – *Из содерж.*: Гл. 15. – С. 299–323.

6. Природноресурсове право України : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша. – Київ : Істина, 2005. – 376 с. – Із змісту: Розд. 1. – С. 5–41; розд. 4. – С. 60–92; розд. 5. – С. 93–120.

7. Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. – Вид. 2-е, перероб. і доповн. – Київ : Істина, 2009. – 600 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–5; розд. 5. – С. 95–133; розд. 6. – С. 134–160; розд. 8. – С. 181–126; розд. 10. – С. 248–267; розд. 11. – С. 268–292.

8. Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Фенікс, 2012. – 788 с. – Із змісту: Вступ. – С. 8–12; розд. 1. – С. 15–39; розд. 3. – С. 57–88; розд. 4. – С. 89–109; розд. 5. – С. 110–146; розд. 6. – С. 147–181; розд. 10. – С. 255–271; розд. 12. – С. 298–328.

9. Земельне право України : підручник / за ред. М. В. Шульги. – Київ : Юрінком Інтер, 2012. – 468 с. – Із змісту: Гл. 1. – С. 10–31.

10. Земельне право України : підручник / за ред. М. В. Шульги. – Харків : Право, 2013. – 520 с. – Із змісту: Розд. 1. – С. 5–29.

11. Набуття і реалізація прав на землю в Україні : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – 332 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–6; розд. 2. – С. 32–85; розд. 3. – С. 86–121; розд. 12. – С. 290–323.

12. Аграрне право України : навч. посібник / за ред. Т. Є. Харитонової, І. І. Каракаша. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 436 с. – Із змісту: Розд. 3. – С. 66–90; розд. 8. – С. 200–223.

13. Земельне право України : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша, Т. Є. Харитонової. – Вид. 2-е, перероб. і доповн. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 588 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–6; розд. 1. – С. 7–37; розд. 4. – С. 100–147; розд. 8. – С. 231–263; розд. 20. – С. 543–579.

З М І С Т

ВСТУП	**4**
РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВО ВЛАСНОСТІ	
1.1 Буденне та наукове розуміння власності	**24**
1.2. Соціально-філософські аспекти відносин власності на природні об’єкти та їх ресурси	**31**
1.3. Економічні відносини власності на природні багатства в статичному стані та динамічному процесі	**48**
1.4. Методологічні засади визначення поняття власності як юридичної категорії	**71**
РОЗДІЛ 2. ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ’ЄКТИ В ІНТЕГРОВАНОМУ І ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОМУ СТАНІ	
2.1. Основні властивості та характерні ознаки права природноресурсової власності	**90**
2.2. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси в інтегрованому стані	**97**
2.3. Право власності на диференційовані об’єкти та ресурси природного походження	**121**
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ’ЄКТИ ТА ЇХ РЕСУРСИ	
3.1. Правове регулювання відносин власності на природні об’єкти та їх ресурси у виключній формі	**209**
3.2. Право власності на об’єкти і ресурси природного походження у розділеній формі	**234**
3.3. Проблема галузевої приналежності інституту права природноресурсової власності	**259**

РОЗДІЛ 4. СПОСОБИ ЗАХИСТУ Й ОХОРОНИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ	
4.1. Співвідношення захисту і охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси	**276**
4.2. Цивільно-правові способи захисту права власності на об'єкти природного походження	**287**
4.3. Адміністративно-правова та кримінально-правова охорона і захист права власності на природні об'єкти	**312**
4.4. Порядок застосування способів захисту й охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси	**326**
ВИСНОВКИ	**340**
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	**356**
ДОДАТКИ	**411**

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасна Українська держава за своєю територією є найбільшою країною на Європейському континенті. На її суверенній території знаходяться майже усі види природних багатств, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в національній економіці у даний час. Тому для України немає потреби включатися у боротьбу за природі ресурси, що спостерігалося у світовій практиці протягом XX століття і триває до теперішніх часів. Проте не можна стверджувати, що наявні природні багатства країни раціонально використовуються, ефективно оберігаються, своєчасно відтворюються і поновлюються у достатніх обсягах. Соціальних, економічних, екологічних, технічних, технологічних та інших причин цьому немало, але однією з головних причин є відсутність достатніх і дійових важелів юридичного впливу на природноресурсову ситуацію, застосування правових засобів раціоналізації природокористування, підвищення ефективності природоохорони та забезпечення якості природного оточення. Насамперед це стосується недосконалої системи правового регулювання відносин власності на природні об’єкти та їх ресурси.

Незважаючи на те, що природноресурсова власність відноситься до першопочаткової форми власності у суспільному житті, вона перебуває в тіні правового регулювання «майнової» власності. Однак добре відомо, що відносини власності на природні багатства суттєво відрізняються від «майнової» власності. Крім цього, на правове регулювання відносин власності на природні об’єкти країни досі впливає тривале існування права виключної державної власності на основні природні багатства. Подолання монопольного права на них «виключно держави» і поява права комунальної та приватної власності на об’єкти природного походження ще не набули «всеоб’єктного» поширення. Зокрема, досі зберігається виключна власність на водні об’єкти та об’єкти надр, які надаються тільки у користування. Зазначене пояснюється і тим, що в державі ще не накопичено достатнього досвіду регулювання усієї сукупності відносин

природноресурсової власності на основі різноманіття права власності на природні багатства. Останнє потребує не лише критичної переоцінки минулого досвіду регулювання відносин природноресурсової власності, а і глибинного теоретичного осмислення процесів і явищ в суспільстві, а також розробки і впровадження нових підходів до їх законодавчої регламентації.

Сучасне природноресурсове законодавство України відрізняється від законодавства попереднього періоду своїм соціально-економічним змістом та політико-правовою спрямованістю, що відображають специфіку історичних умов формування і подальшого розвитку природноресурсових відносин на засадах імперативно-диспозитивних законодавчих вимог. Проте якщо їх соціально-економічні аспекти у період незалежного існування української державності активно обговорювалися і одержали ґрунтовне дослідження, то цього не можна сказати стосовно дослідження юридичних аспектів природноресурсової власності. Свідченням цьому є те, що за вказаний період не з'явились фундаментальні монографічні та дисертаційні дослідження відносин природноресурсової власності, а існуючі періодичні публікації носять фрагментарний характер і не розкривають специфіки їх прояву, що впливає на регулювання цих відносин.

Отже, недосконала система правового регулювання відносин власності на природні об'єкти та їх ресурси, прояви їх відмінностей і особливостей у порівнянні з правом «майнової» власності, необхідність остаточного подолання наслідків монопольного права «виключної державної власності» на них і визначення оптимальної моделі права власності на природні багатства, прагнення до набуття певного досвіду законодавчого закріплення усієї сукупності відносин природноресурсової власності на основі його різноманіття, відсутність фундаментальних науково-теоретичних досліджень проблематики, мета вдосконалення існуючих концепцій та пошуки нових доктринальних засад правового регулювання відносин власності на природні багатства й інші чинники визначають актуальність теми дисертаційного дослідження. Саме цим

пояснюється авторське звернення до теоретичних аспектів права власності на природні об’єкти та їх ресурси, розглянутих у дисертаційній роботі.

Науково-теоретичною основою дисертаційного дослідження стали: наукові праці таких провідних українських вчених у галузі аграрного, земельного, екологічного та природноресурсового права, як В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкова, О. Г. Бондар, Д. В. Бусуйок, М. Я. Ващишин, О. А. Вівчаренко, Н. С. Гавриш, О. В. Гафурова, П. О. Гвоздик, А. П. Гетьман, І. В. Гиренко, О. В. Головкін, А. Й. Годованюк, В. К. Гуревський, А. В. Духневич, В. М. Єрмоленко, В. П. Жушман, О. І. Заєць, В. А. Зуєв, Л. А. Калишук, Р. С. Кірін, Н. Р. Кобецька, Т. О. Коваленко, Т. Г. Ковальчук, І. М. Козьяков, В. І. Комарницький, М. В. Краснова, В. В. Костицький І. О. Костяшкін, П. Ф. Кулинич, В. І Лозо, Н. В. Локтєва, О. Ю. Макаренко, Н. Р. Малишева, Р. І. Марусенко, А. М. Мірошниченко, В. В. Носік, О. М. Пащенко, І. М. Перчеклій, Ю. С. Петлюк, О. Ю. Піддубний, О. О. Погрібний, С. В. Разметаєв, Б. Г. Розовський, В. І. Семчик, В. Д. Сидор, А. К. Соколова, А. М. Статівка, О. В. Степська, В. Ю. Уркевич, Т. Є. Харитонова, М. М. Чабаненко, А. І. Черемнова, М. К. Черкашина, І. Є. Чумаченко, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга, В. І. Федорович, В. О. Юрескул, Н. Г. Юрчишин, а також дослідження визнаних вчених-юристів радянського періоду за зазначеною спеціальністю, як Г. О. Аксеньонок, В. П. Балезін, Г. С. Башмаков, З. С. Бєляєва, Ц. В. Бичкова, М. М. Ведєнін, Ю. О. Вовк, В. В. Гречко, В. К. Григор’єв, Л. І. Дембо, А. Е. Єренов, Б. В. Єрофєєв, Ю. Г. Жаріков, О. А. Забелишенський, І. О. Іконицька, П. Д. Індиченко, М. Д. Казанцев, С. П. Кавелін, А. М. Каландадзе, А. В. Карасс, М. І. Краснов, М. І. Козир, О. С. Колбасов, О. Н. Колотинська, І. М. Миронець, В. Л. Мунтян, Н. Б. Мухітдінов М. Т. Осипов, Н. Н. Осокин, О. П. Павлов, І. В. Павлов, І. Ф. Панкратов, В. В. Петров, Г. М. Полянська, В. К. Попов, О. А. Рускол, А. А. Рябов, І. О. Середа, М. В. Сторожєв, Я. Я. Страутманіс, М. О. Сиродоєв, Н. І. Титова, О. М. Турубінер, Л. П. Фомина В. П. Цемко, А. Є. Черноморєц,

В. О. Чуйков, В. С. Шелестов, В. М. Яковлєв, В. З. Янчук та інших вчених. При дослідженні окремих аспектів теми використовувались наукові публікації представників сучасної білоруської та російської науки аграрного, земельного та екологічного права, зокрема Г. Ю. Бистрова, С. А. Белашенка, А. К. Бобылева, С. О. Боголюбова, М. М. Бринчука, Г. О. Волкова, О. К. Голіченкова, О. М. Козир, О. І. Крассова, Т. И. Макарової, Г. В. Чубукова та інших науковців.

Дослідження проблем права власності на природні об'єкти та їх ресурси в дисертації спирається на фундаментальні монографічні роботи таких представників цивілістичної науки, як С. М. Братусь, А. В. Венедиктов, Д. М. Генкін, В. П. Грибанов, Р. Е. Гукасян, О. В. Дзера, М. Д. Єгоров, О. А. Єрошенко, О. С. Іоффе, С. М. Корнєєв, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, В. П. Маслов, В. П. Мозолін, І. Б. Новицький, О. А. Підопригора, О. О. Підопригора, О. А. Пушкін, В. Є. Рубаник, І. В. Спасибо-Фатєєва, К. І. Скловський, Є. О. Суханов, В. О. Тархов, Ю. К. Толстой, Є. А. Флейшец, Р. О. Халфіна, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Ю. С. Червоний, Я. М. Шевченко, В. С. Щербина та інші праці.

Методологічні основи дослідження визначалися на засадах наукових праць представників загальної теорії права С. С. Алексєєва, А. М. Васильєва, О. В. Зайчука, Д. А. Керімова, В. В. Копєйчикова, В. О. Котюка, В. В. Лазарєва, М. І. Матузова, В. П. Нагребельного, Н. М. Оніщенка, П. О. Недбайла, В. С. Нерсесянца, Г. В. Мальцева, Ю. М. Оборотова, В. Ф. Опришка, О. В. Петришина, А. С. Піголкіна, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабиновича, В. К. Райхера, В. М. Селіванова, В. Ф. Сіренка, О. Ф. Скакун, О. В. Сурілова, Ю. О. Тихомирова, В. Д. Ткаченка, І. Є. Фарбера, М. В. Цвіка, Л. С. Явича. Певний інтерес для пізнання засад правового регулювання відносин власності в цілому та відносин природноресурсової власності зокрема, мали праці російських та зарубіжних вчених-юристів Б. Віндшейда, Ю. С. Гамбарова, О. Гірке, Л. Дюги, Г. Єллінека, В. Б. Ельяшевича, Р. Ієрінга, Л. А. Кассо, Я. Лазаря, А. Оноре,

Л. Й. Петражицького, К. П. Победоносцева, Р. Саватьє, Ф. Савіньї, В. І. Сергеєвича, О. А. Хауке, К. Хессе, Г. Ф. Шершенєвича та інших вчених.

Вивчення проблем суспільних відносин власності вимагало залучення наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених в галузі економіки, зокрема А. Алчиана, Б. В. Буркінського, В. В. Вольчика, Г. Демсеца, С. І. Дорогунцова, О. Г. Ємельянова, В. Л. Іноземцев, М. В. Колганова, Р. І. Капелюшникова, Р. Коуза, І. В. Лазня, А. І. Мартиєнка, А. Маршалла, Л. О. Новосьолової, А. М. Олейника, А. Пигу, О. Д. Радигіна, В. О. Рибалкіна, В. М. Степанова, М. Фрідмана, С. К. Харічкова, а також філософських творів Г. Гегеля, С. М. Булгакова, І. О. Ільїна, І. Канта, П. Лафарга, Д. Локка, Г. В. Плеханова, П.-Ж. Прудона, О. В. Філічєвої, С. Л. Франка, Б. М. Чичеріна і праць інших економістів і філософів.

Емпіричну базу дослідження становлять Конституція України, кодифіковане і звичайне природноресурсове законодавство, відкриті офіційні дані щодо наявних обсягів природних багатств країни та стану їх використання, охорони і відтворення, опублікована судова практика стосовно забезпечення захисту права власності та суб'єктивних прав власників, у тому числі на об'єкти природного походження, а також власний досвід, пов'язаний з участю у розробці нормативно-правових актів на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях та багаторічний досвід науково-педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану дослідницької роботи кафедри аграрного, земельного та екологічного права як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» з комплексної теми «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» на 2011–2015 роки (державний реєстраційний номер 0110U000671), а також плану науково-дослідної роботи кафедри «Стратегія еволюції аграрних, земельних та екологічних правовідносин у

контексті інтеграційного розвитку України» в межах комплексної університетської теми «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016–2020 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і завдання дисертаційного дослідження. Метою дисертаційної роботи є проведення аналізу методологічних засад, теоретичних поглядів та законодавчих положень щодо формування суспільних відносин власності на природні об’єкти й їх ресурси в Україні як економічної та юридичної категорії, їх правового регулювання в інтегрованому і диференційованому стані на основі концепції права виключної та розділеної власності, відстеження основних етапів становлення, розвитку і законодавчого закріплення права природноресурсової власності на сучасній території Української держави, розкриття змісту існуючих способів захисту й охорони права власності на природні об’єкти та умов і порядку їх застосування, і на цій основі визначення особливих ознак, специфічних проявів та інституціональної приналежності права природноресурсової власності, а також дослідження процесу формування і становлення природноресурсового права в якості комплексної правової галузі та його місця в правовій системі України.

Завдання дослідження визначені поставленою метою і включають:

– розкриття методологічних засад і концептуальних підходів щодо визначення права власності як економічної категорії на природні багатства у статичному стані та динамічному процесі;

– визначення поняття права власності як юридичної категорії в об’єктивному і суб’єктивному розумінні та розкриття їх основних ознак і структурних складових;

– формулювання загального визначення права власності як юридичної категорії та права природноресурсової власності з урахуванням специфічних проявів останнього й особливостей його законодавчого закріплення;

– відстеження генезису законодавчого закріплення та правового регулювання відносин власності на основні природні багатства за концепцією права виключної

державної власності з моменту її виникнення, впровадження у нормотворчу практику союзної держави та послідовного занепаду;

– обґрунтування пропозицій стосовно відновлення і впровадження концепції розділеної власності щодо закріплення належності та використання об’єктів правового походження в умовах децентралізації влади і розширення повноважень органів місцевого самоврядування;

– проведення науково-теоретичного аналізу реалізації конституційних положень щодо права власності на природні об’єкти й їх ресурси у кодифікованому і звичайному природноресурсовому законодавстві України;

– виявлення основних ознак і проведення розмежування між способами захисту й охорони права власності на об’єкти природного походження та розкриття їх співвідношення;

– з’ясування юридичної природи цивільно-правових, адміністративно-правових та кримінально-правових способів захисту і охорони права власності й особливостей їх застосування до захисту і охорони права власності на природні об’єкти й їх ресурси;

– викладення особливостей застосування судового, нотаріального і адміністративного порядку захисту, а також застосування самозахисту права природноресурсової власності, зокрема шляхом подання віндикаційного позову (actio rei vindicatio) та негаторного позову (actio negatoria);

– формулювання теоретичних висновків і практичних рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання системи суспільних відносин природноресурсової власності, розширення видового різноманіття права власності на природні об’єкти та посилення способів їх захисту й охорони із закріпленням останніх у природноресурсових законодавчих актах.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини власності на об’єкти та ресурси природного походження, які виникають, змінюються і припиняються у зв’язку з використанням, охороною та відтворенням природних багатств, а також забезпеченням захисту прав на них згідно із законодавством України.

Предметом дослідження є теоретичні і практичні проблеми реалізації права власності на природні об’єкти в Українській державі, а саме:

– норми Конституції України, в яких закріплено право власності Українського народу на основні природні багатства країни;

– положення природноресурсових кодифікаційних і звичайних законодавчих актів щодо регулювання права власності на відповідні природні об’єкти й їх ресурсові складові;

– вимоги чинного законодавства щодо способів забезпечення захисту й охорони права власності на природні об’єкти та порядку їх застосування;

– доктринальні ідеї, концептуальні засади та науково-теоретичні підходи до розуміння і трактування юридичної природи відносин власності та права власності на об’єкти природного походження як найважливіших соціальних цінностей і забезпечення стабільного розвитку суспільства;

– практичне застосування положень природноресурсового законодавства в сфері реалізації права власності на природні об’єкти й їх ресурси в Україні.

Методи дослідження. В процесі роботи над дисертацією використовувався комплекс методів щодо дослідження проблем права власності на природні об’єкти та їх ресурси в Україні. Зокрема, застосовувалися загальнонаукові методи діалектичного пізнання суспільних явищ, системного аналізу і синтезу, формально-логічний і структурно-функціональний метод, а також спеціально-правові методи наукового пізнання юридичних категорій, а саме: порівняльно-правовий та історико-правовий метод, метод тлумачення правових норм та інші наукові методи дослідження відносин власності.

За допомогою діалектичного методу пізнання розкрита соціально-філософська сутність відносин власності у суспільстві та методологічні засади їх функціонування. Метод системного аналізу і синтезу застосовано для дослідження економічної й юридичної природи власності, виявлення загальних і особливих ознак права «майнової» та природноресурсової власності, а також для розкриття інтегрованої та диференційованої правооб’єктності природних

багатств. Завдяки формально-логічному методу досліджено співвідношення конституційних норм щодо закріплення права власності Українського народу на основні природні багатства країни та їх подальший розвиток у відповідних актах природноресурсового законодавства, а також сформульовані пропозиції та рекомендації, спрямовані на їх удосконалення. Структурно-функціональний метод надав можливість виявити роль і місце природноресурсової власності у структурі відповідних правовідносин, а також визначити функціональне призначення права власності на природні об'єкти в системі природноресурсового законодавства і права. Порівняльно-правовий метод застосовувався у дослідженні специфіки прояву і законодавчого закріплення права власності на природні об'єкти, а також забезпечення його захисту і охорони цивільно-правовими, адміністративно-правовими та кримінально-правовими способами. Історико-правовий метод надав змогу дослідити становлення і розвиток права природноресурсової власності на сучасній території Української держави в ретроспективному аспекті та розкрити гносеологічні основи формування і розуміння права природноресурсової власності. Метод тлумачення правових норм використовувався при з'ясуванні близьких за змістом положень конституційного, екологічного, природноресурсового, цивільного, адміністративного та інших галузей вітчизняного законодавства щодо використання, охорони і відтворення природних об'єктів та їх ресурсів. У дисертаційному дослідженні застосовувався прогностичний метод, що надав можливість обґрунтувати відповідні висновки та конкретні пропозиції щодо подальшого розвитку природноресурсового законодавства і формування комплексної галузі природноресурсового права у правовій системі України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим у сучасній науці дослідженням методологічних, теоретичних, економічних і правових основ суспільних відносин власності на природні об'єкти та їх ресурси в доктрині вітчизняної системи права, що виникають, змінюються і припиняються у зв'язку з їх використанням, охороною і відтворенням. Ступінь

наукової новизни одержаних результатів характеризується положеннями, висновками, пропозиціями та рекомендаціями, які виносяться на захист.

Вперше:

– обґрунтовано розуміння власності, що формується під впливом процесів звичайної життєдіяльності людини, пов'язується із зовнішніми предметами світу і сприймається як ставлення людей до належних їм речей. Усвідомлення власності у «людино-речовому» розумінні відбувається через належність речей, предметів чи об'єктів зовнішнього світу певним особам. При цьому складається уявлення про існування між суб'єктами-власниками та об'єктами-речами фактичних зв'язків, що виникають у процесі задоволення людиною своїх матеріальних і духовних потреб за допомогою речей. В результаті речових зв'язків з собі подібними індивід асоціюється з соціумом, «зростається» з соціальними спільнотами – сім'єю, родом, плем'ям, общиною, групою, колективом, громадою тощо. У цьому сенсі можна говорити про органічну властивість власності, притаманній особистості, людським об'єднанням та суспільству в цілому;

– встановлено, що відносини власності як наукова категорія переважно розглядалися в економічному й юридичному аспектах, що слід визнати виправданим, оскільки матеріальні та правові відносини власності є найбільш соціально значущими. Разом з цим відносини власності охоплюють широку сферу діяльності людини і суспільства, набуваючи політичних, організаційних, філософських, культурологічних, моральних та інших аспектів. Дослідження зазначених нетрадиційних аспектів такої складної категорії, якою є власність, можуть виявитися прагматично перспективними в сучасних умовах реформування відносин власності в Україні;

– доведено, що в силу об'єктивної неможливості існування людини і суспільства поза умов і засобів природи ані окремий індивід, ані суспільство в цілому не втрачають своїх зв'язків з природним оточенням. Змінюються лише форми особистісних та міжособистісних відносин, з'являються і формуються

відносини соціальних груп і громадських формувань, тобто суспільні відносини щодо використання багатств природи, у тому числі на власницькій основі;

– сформульовано висновок про те, що поширення «майнової» власності та проведення націоналізації землі й інших природних об'єктів у 20-ті роки минулого століття у певній мірі вирішили наявні суспільні суперечності. Проте вони мали своїм негативним наслідком надмірне усуспільнення як майнової, так і природноресурсової власності. Поєднання ринкових механізмів і державного управління в структурі «змішаної економіки» у даний час ґрунтується на комбінуванні державної та приватної власності на засадах державно-приватного партнерства, тенденції розвитку якого визначені в сучасному українському законодавстві. Економічний розвиток на основі ринкових відносин вимагає здійснення пошуків і застосування нових філософських концепцій відносин власності, найбільш помітною серед яких є обмінно-обігова теорія власності. Вона охоплює походження відносин власності та функціонування права власності у їх цивілістичному трактуванні, що набуло поширення на право земельної та іншої природноресурсової власності;

– визначено поняття права природноресурсової власності в об'єктивному розумінні, що являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і охороняють способи набуття, умови реалізації та порядок припинення правомочностей власності на предмети природи і об'єкти матеріального світу для задоволення потреб окремих осіб, їх об'єднань, громад, держави або усього суспільства. Специфічне притаманним праву власності в цілому та праву власності в суб'єктивному розумінні є не інтерес, а воля і влада, або власницька владна воля, яка незалежна від волі та влади інших осіб. Право власності в суб'єктивному розумінні являє собою систему наданих можливостей суб'єктам права для здійснення володіння, користування і розпорядження належними їм природними об'єктами своєю владою в межах, встановлених законом;

– відстежено еволюційні зміни у відносинах щодо використання природних багатств на основі відносин власності. Якщо до середини XX століття природні

ресурси розглядалися виключно як засоби виробництва і привласнення предметів споживання, то вже у другій половині XX століття з'явилися нові концепції відносин власності. Найбільш відомою теоретичною моделлю цього напряму є «економічна теорія прав власності». Своєрідність цієї «універсальної метатеорії» щодо трактування власності полягає у використанні нею економічного аналізу в якості методологічної та загальнотеоретичної основи, що зводиться до наступного: по-перше, не ресурси самі по собі є власністю, а права на використання ресурсів, оскільки саме вони формують поняття власності; по-друге, феномен власності виводиться з факту обмеженості ресурсів та їх поступового скорочення у природному середовищі;

– доведено, що на правове регулювання відносин власності щодо природних об'єктів та їх ресурсів суттєво впливають наступні фактори: такі об'єкти мають природне походження, тобто вони створені самою природою без трудової участі людини, соціальних зусиль та матеріальних витрат; кількісно й якісно природні об'єкти й їх ресурси обмежені в природному середовищі як в національно-територіальних межах, так і в планетарному масштабі; просторові межі, розміри чи об'єми природних об'єктів не відтворювані, важко відтворювані або не можуть бути поширені шляхом відтворення; основні природні об'єкти фізично нерухомі та не переміщувані у природному просторі; оскільки природні об'єкти не є продуктом людської праці або суспільної діяльності, то вони не мають реальної вартості й у строго економічному сенсі не є товаром; головний природний об'єкт – земля, є засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві; при використанні землі як засобу виробництва продуктивні сили земельних ресурсів не зменшуються, а зростають; використання земельних та інших природних об'єктів в якості територіально-просторового базису для здійснення виробничо-господарської діяльності не змінює їх межі та площі; відмова від використання земельних, водних, гірничих та інших природних об'єктів не призводить до їх псування, деградації, зношування або іншого стану непридатності тощо. Саме

цим пов’язано визнання природних об’єктів та їх ресурсів основним національним багатством, що перебувають під особливою охороною держави;

– виявлено, що відповідні норми чинних природноресурсових кодексів щодо закріплення права власності на природні об’єкти та їх ресурси не у повному обсязі приведені у відповідність з положеннями Конституції України. Це стосується визначення правового режиму природних об’єктів, встановлення правооб’єктності природних ресурсів і правосуб’єктності представницьких органів та органів виконавчої влади, засобів і меж реалізації власницьких правомочностей останніми, способів захисту права власності на природні багатства тощо. Найбільш оптимальним засобом усунення зазначених законодавчих недоліків та неузгодженостей правових норм щодо регулювання відносин природноресурсової власності є приведення природноресурсових кодексів у відповідність з вимогами Конституції України;

– запропоновано впровадження конституційного закріплення реалізації делегованих правомочностей органами державної влади і місцевого самоврядування не лише «від імені», а і «в інтересах» Українського народу, як загального визначення меж здійснення правомочностей народної природноресурсової власності. Незважаючи на те, що концепція права розділеної власності не є універсальною, вона може застосовуватися до законодавчого закріплення та регулювання природноресурсової власності за участю суб’єктів публічного права. На основі права розділеної власності можна забезпечити ефективне регулювання державної та комунальної природноресурсової власності за участю органів державної влади та місцевого самоврядування.

Удосконалено:

– трактування привласнення, що являє собою універсальний спосіб оволодіння людиною і суспільством природними ресурсами як первинними засобами свого існування і життєдіяльності;

– розуміння власності як об’єктивно існуючої економічної категорії, що є історично визначеною формою привласнення людьми, громадами і суспільством матеріальних благ, перш за все предметів природи для задоволення своїх потреб;

формулювання поняття права власності у загальному визначенні та визначення права природноресурсової власності як системи правових норм, що закріплюють, охороняють і захищають суспільні відносини власності та привласнення природних об’єктів і матеріальних благ в інтересах окремих осіб, їх об’єднань, громад, держави або всього суспільства та визначають їх можливості щодо володіння, користування і розпорядження цими об’єктами за своїм розсудом і своєю владою в межах, встановлених законом.

– визначення ознак співвідношення між законодавчими вимогами щодо охорони і захисту природних об’єктів та вимогами стосовно захисту й охорони прав їх власників і природокористувачів у якості належних їм суб’єктивних прав.

Дістали подальшого розвитку:

– підходи до сучасного розуміння об’єктів природи на інтегрованому рівні, яким притаманні три основні ознаки: природне походження, взаємозв’язок з екологічною системою та виконання функцій життєзабезпечення людини, суспільства й усіх живих істот та організмів. Характерним для об’єктів природи на інтегрованому рівні є невід’ємність їх властивостей від життєзабезпечуючих умов. Отже, інтегрований природний об’єкт є складовою природного середовища, що знаходиться у безпосередньому зв’язку з іншими природними системами і може використовуватися з метою задоволення сельбищно-поселенських, господарсько-економічних, рекреаційно-оздоровчих, культурно-естетичних та інших потреб людини і суспільства. Одночасно складові інтегрованого природного об’єкта в комплексі забезпечують якість середовища існування, що впливає на його правовий режим, встановлений законом;

– диференційоване дослідження природних складових на рівні окремих природних об’єктів – земель і надр, вод і лісів, рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря і навколоземного простору, що не позбавлено наукового

інтересу і прагматичної спрямованості. В залежності від цілей правового регулювання використання і забезпечення охорони природних об’єктів вітчизняне законодавство проводить деталізацію природних компонентів, позначаючи їх складові на відокремленому та одиничному рівні аж до мікроорганізмів, або консолідує їх, включаючи у зміст поширених структурних складових на рівні природних біоресурсів, генетичного фонду, природних ландшафтів тощо;

– теоретичні пошуки єдиного і універсального визначення землі як диференційованого природного об’єкта на рівні конкретної земельної ділянки, що має слугувати прагматичним цілям позначення такої ділянки. Правооб’єктність землі у зазначених випадках зводиться до правооб’єктності конкретної земельної ділянки як частини земної поверхні з установленими межами за місцем розташування та визначеними щодо неї правами, встановленими чинним законодавством. Правове регулювання використання земельних ресурсів може відбуватися і на рівні відповідних законодавчих актів про правовий режим усіх існуючих категорій земель, що є нагальною потребою практики оптимізації використання й охорони земельних ресурсів;

– дослідження законотворчої діяльності щодо використання, охорони і відтворення природних ресурсів та сучасні наукові пошуки у цій сфері, які свідчать про те, що ані збереження поресурсової галузевої диференціації з її посиленою екологізацією, ані пріоритетний розвиток екологічного права з інтеграцією до його складу природноресурсових відносин, не усувають об’єктивного розвиток відносин щодо формування і становлення галузі природноресурсового права. Отже, природноресурсове право поряд з екологічним правом в перспективі може реально претендувати на роль фундаментальної галузі права в українській правовій системі;

– викладення сутності розуміння права «виключної державної власності», яке вперше було встановлено на землю і передбачалося у союзному законодавчому акті «Загальні засади землекористування і землеустрою» від 15 грудня 1928 року. На цій законодавчій основі з’явився «виключний», тобто один єдиний суб’єкт

права власності на землю – Союз РСР в особі загальносоюзних органів влади і управління. З цього моменту різко обмежуються земельні правомочності союзних республік і починається посилена централізація політико-правової влади на землю, що у наступному було поширено на всі основні природні багатства. Проте право власності за своєю юридичною природою є правом абсолютним і відноситься до найважливіших суб'єктивних прав. У цьому сенсі право власності є виключним і не потребує посилення позначенням його виключного характеру;

– доктринальний зміст виключної народної власності на природні об'єкти, що носить соціально-економічний та політико-правовий характер, який у сучасному українському законодавстві, на відміну від радянського періоду, відрізняється як за своїм текстуальним формулюванням, так і за змістовним закріпленням у законодавчих актах. Право виключної власності Українського народу не усуває від природноресурсової власності інших суб'єктів права, а навпаки, допускає до участі в них інших суб'єктів права. У зв'язку з цим воно створює складну суб'єктну структуру відносин власності на природні багатства, що відрізняє її від суб'єктного складу права власності на майнові об'єкти.

– концепція права розділеної власності на природні об'єкти та їх ресурси, яка є органічно придатною для регулювання відносин природноресурсової власності. Привабливість права розділеної власності на природні об'єкти в умовах децентралізації влади в країні полягає у тому, що воно відкриває певні можливості для «демократизації» відносин власності, допускаючи участь у них співвласників різного рівня представницько-владних та управлінсько-розпорядних структур. Право розділеної власності може застосовуватися для регулювання державної та комунальної природноресурсової власності при участі органів виконавчої влади та місцевого самоврядування;

– співвідношення способів охорони і захисту права власності на природні об'єкти та їх ресурси за чинним законодавством, серед яких особливе місце займає цивільне право. Його нормами визначаються підстави, умови і порядок набуття об'єктів та предметів матеріального світу, встановлюються вимоги щодо

володіння, користування та розпорядження різноманітними об’єктами права власності, передбачаються правові режими використання безлічі предметів, що знаходяться у цивільному обігу тощо. Проте наведені положення щодо захисту цивільних прав та законних інтересів поширюються на захист і охорону права природноресурсової власності, пов’язаної з їх господарським використанням, що передбачено у Господарському та Земельному кодексах;

– оцінки положень Земельного кодексу щодо захисту прав на земельні ділянки у порівнянні зі способами захисту прав господарюючих суб’єктів, закріплених у Господарському кодексі, що надало підстави для твердження про те, що у кодифікованому земельному законі йдеться про захист прав на земельні ділянки громадян і юридичних осіб, не пов’язуючи їх з господарською діяльністю. Незважаючи на функціональний характер способів захисту прав господарюючих суб’єктів, передбачених у Господарському кодексі, вони за своїми видами є більш різноманітними, що надають суб’єктам права, які використовують земельні ділянки та розташовані на них природні ресурси, широкі можливості вибору засобів захисту відповідних суб’єктивних прав, у тому числі права власності на них.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Висновки і рекомендації, сформульовані в дисертації, можуть використовуватися у:

– науковій діяльності – як методологічна основа для подальшого дослідження теоретичних і практичних проблем права власності на природні об’єкти та їх ресурси в Україні;

– правотворчій діяльності – для удосконалення діючого кодифікованого природноресурсового законодавства та звичайних законодавчих актів з природноресурсовим змістом з метою універсалізації правового регулювання відносин власності на природні багатства країни;

– правозастосовній діяльності – для забезпечення єдності сприйняття, розуміння і застосування норм, що регулюють відносини власності на природні

об’єкти й їх ресурси органами державної влади та місцевого самоврядування, а також судовими й іншими правозастосовними органами;

– практичній діяльності – при розгляді та вирішенні питань щодо надання об’єктів природного походження у власність та користування і здійснення контролю за дотриманням законодавчих вимог у цій сфері;

– навчальному процесі – при підготовці підручників, навчальних посібників та програм з курсів природоохоронного і природноресурсового спрямування, а також при викладанні у вищих юридичних навчальних закладах нормативних навчальних дисциплін «Земельне право України» й «Екологічне право України», факультативного курсу «Природноресурсове право України», а також спецкурсів «Набуття, реалізація прав на землю в Україні», «Правове регулювання управління земельним фондом в Україні», «Судовий порядок розгляду і вирішення земельних спорів» та інших навчальних курсів та спецкурсів;

– правовиховній роботі – з метою підвищення професійної правосвідомості фахівців у сфері природокористування та природоохорони, формування свідомого і ощадливого ставлення до використання й охорони природних багатств, а також підвищення поважливого ставлення до природноресурсової власності у широких верств населення країни.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане дисертантом особисто. Одержані результати роботи, сформульовані в ній висновки, пропозиції та рекомендації обґрунтовані на основі особистих авторських досліджень. З метою аргументації та доведення окремих положень, сформульованих в дисертації, використовувалися наукові розробки інших науковців із відповідними посиланнями на їх праці.

Апробація результатів дисертації. Отримані в процесі дисертаційного дослідження результати обговорювались на засіданнях кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія», на засіданні Південного регіонального наукового центру Національної академії правових наук України, а також на міжнародних,

всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях, зокрема на: Міжнародній науково-практичній конференції «Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы» (м. Симферополь, 16-17 квітня 2010 року); Міжнародній науково-практичної конференції «Сучасне аграрне, земельне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики» (м. Біла Церква 14-15 травня 2010 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні» (м. Хмельницький, 14-15 травня 2010 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Генезис публічного права: від становлення до сучасності» (м. Миколаїв, 26-27 листопада 2010 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України в умовах євроінтеграції» (м. Київ, 19-20 травня 2011 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові аспекти реалізації екологічної та природоресурсної політики» (м. Дніпропетровськ, 6-7 жовтня 2011 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Миколаїв, 25-26 листопада 2011 року; Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права» (м. Одеса, 30 листопада 2012 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин» (м. Київ, 22 листопада 2013 року); Науково-практичній конференції «Правовий світогляд людини і права» (м. Київ, 22 квітня 2014 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Природно-ресурсний потенціал Куяльницького та Хаджибейського лиманів і території міжлимання: сучасний стан, перспективи розвитку» (м .Одеса, 18-20 листопада 2015 року); Міжнародній науково-практичної конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 24-25 червня 2016 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 року);

Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16-17 червня 2017 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України» (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади ведення органічного виробництва» (м. Харків, 29 вересня 2017 року); Міжнародної наукової конференції «Україна. Євроінтеграція. Інтермарум» (м. Одеса, 27-28 жовтня 2017 року); Міжнародній науково-практичної конференції «Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 31 жовтня 2017 року); Науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах» (м. Харків, 20 квітня 2018 року) та інших наукових заходах.

Публікації. Основні положення і наукові результати дисертаційного дослідження опубліковані у двох одноособових монографіях: «Право собственности на землю и право землепользования в Украине» і «Право власності на природні об’єкти та їх ресурси в Україні» та в колективній монографії «Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні». Наукові висновки та практичні рекомендації дисертанта з проблем права власності на природні об’єкти та їх ресурси викладені також у 57 наукових статтях, опублікованих в періодичних фахових виданнях, у тому числі 8 з яких опубліковано у зарубіжних наукових виданнях, 20 тезах наукових доповідей і повідомлень, опублікованих в матеріалах науково-практичних конференцій, 14 підручниках і навчальних посібниках, виданих за редакцією здобувача та інших наукових і науково-методичних працях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 4-х розділів, поділених на 14 підрозділів, прикінцевих висновків, списку використаних джерел, який налічує 578 найменувань та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 453 сторінки, з яких 55 сторінок займає список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1
ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВО ВЛАСНОСТІ

1.1. Буденне і наукове розуміння власності

Категорія власності увійшла в повсякденне вживання задовго до появи наукових теорій і концепцій про неї. Відомий економіст М. В. Колганов зазначав, що у повсякденному житті, здається, немає більш простого питання, ніж уявлення про власність. У будь-якому суспільстві вона відчутна і зрозуміла людям. Проте в теорії, коли справа доходить до її визначення, вона розпливається і перетворюється в щось абстрактне й незрозуміле [174, с. 3].

Дійсно, термін «власність» в гуманітарних дослідженнях вживається в багатьох значеннях і аспектах, уявлення про неї формувалося протягом тисячоліть, але розуміння і тлумачення власності все ще залишаються спірними і сприймаються неоднаково. В українській [49; 86; 89; 141; 214; 244; 267; 315; 342; 345; 451; 465; 467; 476; 557], російській [5; 37; 45; 63; 77; 105; 137; 152; 175; 197; 244; 255; 344; 455; 481; 482; 499; 511; 524] та зарубіжній [13; 215; 238; 309; 571] науковій літературі проблеми власності є достатньо дослідженими, проте до теперішнього часу вони активно обговорюються. Висування відносин власності на пріоритетне місце соціальної думки в сучасному українському суспільстві пояснюється здійсненням їх докорінного перетворення і радикального реформування, з якими пов’язуються матеріальні інтереси людини і суспільства.

У повсякденній свідомості, що формується під впливом процесів звичайної життєдіяльності людини, розуміння власності пов’язується із зовнішніми предметами неживого світу [62, с. 103] і сприймається як ставлення людей до належних їм речей [76, с. 338]. Усвідомлення власності у людино-речовому розумінні видається як приналежність речей, предметів або об’єктів зовнішнього світу певним особам. Така приналежність надає конкретним особам можливості

відповідного впливу на ці об’єкти бажаним чином з метою реалізації певних інтересів і задоволення нагальних потреб. Тому особистісно-речові зв’язки перш за все складаються на індивідуальному чи сімейному рівнях, а у подальшому переростають до більш високої узагальненої свідомості.

На звичайному рівні складається уявлення про існування якогось фактичного зв’язку між суб’єктами-власниками та об’єктами-речами, що виникає у процесі задоволення людиною своїх матеріальних і духовних потреб. Ще в період європейського середньовіччя, не кажучи вже про більш стародавні часи, зустрічалося чимало прикладів, коли відторгнення від «своєї землі» призводило до втрати статусу особистості [24, с. 38; 81, с. 60]. Наявні ознаки особистісно-речових зв’язків у сучасних умовах можна охарактеризувати як односторонні суб’єктно-об’єктні зв’язки, що складаються, наприклад, у відносинах громадян, юридичних осіб, виробничих колективів, регіональних спільнот чи суспільства в цілому до земельних, гірничих, водних, лісових та інших природних ресурсів, засобів виробництва, предметів споживання, об’єктів обміну тощо.

Більш прискіпливий розгляд відносин власників на буденному рівні дозволяє говорити про наявність певної психологічної прихильності фізичних осіб до матеріальних речей і предметів зовнішнього світу[1]. Ще Аристотель зазначав, що «важко висловити словами, скільки насолоди у свідомості того, що щось належить тобі» [23, с. 410]. Тому ці відносини можуть розглядатися як ставлення людини до матеріальних благ як до «своїх», тобто які більше нікому не належать.

---

[1] Психологічного трактування власності дотримувався відомий представник теорії права Л. І. Петражицький. На його думку, «власність не є явищем зовнішнього і об’єктивного світу... Вона є психічним, емоційне-інтелектуальним явищем та існує єдино в психіці того, хто приписує собі або іншому право власності. Хто приписує іншому право власності, той вважає себе та інших зобов’язаними терпіти будь-яке ставлення до речі... з боку цього іншого і зі свого боку утримуватися від будь-якого впливу на річ... Хто приписує собі право власності... той вважає інших зобов’язаними терпіти будь-яке (що йому заманеться) хазяйнування, поводження з річчю і утримуватися від втручання... В результаті цієї, двосторонньої, координованої мотивації та відповідної поведінки відбувається такий соціальний процес, що маєтки, знаряддя виробництва тощо представляються як би закріпленими за різними особами якимись «невидимими зв’язками»... Належність речі «власнику» є емоційна проекція, «емоційна фантазма» [317, с. 193-195; 318, с. 190-192]

Їх засади формувалися протягом тривалого часу і випливали із необхідності задоволення природно-життєвих потреб людини та особистості за допомогою відповідних речей.

Сформоване століттями сприйняття власності, що увійшло в психологію особистості, знаходить свій прояв в усвідомленні нею себе господарем речей як суверенним володарем. Панування людини над речами являє собою фактичне володіння ними до тих пір, поки вони знаходяться у її володінні [472, с. 119-120]. При цьому слід звернути увагу на те, що початкове усвідомлення себе відособленою особистістю як такою відбувається через сприйняття приналежності певних предметів конкретному індивідууму, який виділяє себе від собі подібних, за допомогою володіння речами й об'єктами зовнішнього світу. Як зазначав Гегель, «особа відрізняє себе від себе подібних, відноситься до іншої особи, і обидві мають одна для одної наявним буттям тільки як власники» [62, с. 99]. При цьому особистісно-речове трактування власності зовсім не зводиться до абсолютизації ставлення особистості до речі або «фетишизації речі» [453, с. 273-274], а лише відображає одну з її сторін у повсякденному сприйнятті. Однак речовий аспект власності ігнорувався її марксистським трактуванням, яким надто підвищувалася сутність власності як соціальної категорії. Між тим особистісно-речовий аспект власності на повсякденному рівні був очевидним ще у стародавні часи. Це підтверджується, наприклад, звичаями поховання померлих разом з його речами у самих різних народів.

Усвідомлення особистістю себе власником речі породжує впевненість у безпосередній причетності до предметів, міцно прив'язуючи до них заради збереження та використання об'єктів зовнішнього середовища. Відомо, що у повсякденному житті та чи інша особа до «свого» ставиться інакше, ніж до «чужого» [244, с. 302]. За влучним зауваженням П. А. Столипіна, «не можна любити чуже нарівні зі своїм, не можна поводитись і покращувати землю, що знаходиться в загальному користуванні, нарівні зі своєю землею» [493, с. 112]. Тому відсторонення особистості від матеріальних речей або предметів природи

породжує байдуже ставлення до їхньої «долі», оскільки вони сприймаються не як «свої», а як «чужі»[1]. Такі відносини є підставою для виникнення «безхазяйних» об'єктів, формування безгосподарного поводження до багатств навколишнього світу, утвердження безгосподарності у привласненні природних ресурсів, породження недбайливого користування матеріальними благами зовнішнього середовища тощо.

Проте категорія власності як ставлення людини до речей або предметів зовнішнього світу, до матеріальних благ або природних багатств не може розглядатися тільки на відокремлено-індивідуальному рівні особистісно-речових зв'язків. Усвідомлення себе власником, що притаманно психології особистості, можливе лише по відношенню до інших, оскільки сприйняття «свого» можливо за наявності «чужого» в процесі взаємодії з іншими собі подібними індивідуумами. В умовах споживання предметів природи у відокремленому середовищі існування людини або у її соціально ізольованому оточенні не можуть складатися повноцінні відносини власності. До того ж людина не є абсолютно вільною ані в природному, ані в соціальному середовищі, і як особистість поєднує в собі природні та соціальні обмеження. Слід погодитись з твердженням Є. О. Суханова про те, що «власність одних людей чи їх колективів на майно нерозривно пов'язана з відчуженням даного майна від інших людей» [496, с. 7].

Наведене свідчить про те, що відносини власності не вичерпуються буденними суб'єктно-речовими зв'язками, тобто відносинами певних осіб до об'єктів або предметів навколишнього світу. Найбільш наявне це простежується у

---

[1] У цьому відношенні цікавим є той факт, що у «Руській Правді» та інших стародавніх документах позначення «чужий» відносилося тільки до речей, на відміну від давньоримського позначення цим терміном «чужака», супротивника, «воюючого ворога», який підлягає захопленню нарівні з його речовим оточенням як предмет. Тому «захоплення чужого» як найдавніший позаправовий спосіб придбання власності в західноєвропейській традиції відрізнявся від старороського способу набуття майна. З розширенням правових форм набуття власності шляхом мансіпації, присудження, закону, договору, традиції, давності тощо, окупація внаслідок перемоги або відвоювання майна ворога як види «захоплення чужого» втратили своє значення, оскільки більш-менш розвинене право вже не визнавало їх [177, с. 68; 257, с. 36; 556, с. 78].

відносинах природноресурсової власності, для якої притаманне усвідомлення не стільки «свого» і «чужого», скільки «нашого» і «не нашого», що відносяться до категорії узагальненої суспільної психології. У процесі відторгнення природних багатств при виробництві матеріальних благ, їх побутового та виробничого використання або особистого споживання їх власники вступають у взаємовідносини з іншими особами, що дозволяє говорити про багатосторонні міжсуб'єктні відносини з приводу предметів природи, конкретних речей та матеріальних благ.

Зазначені відносини можна охарактеризувати як відносини між людьми з приводу приналежності природних багатств та придбання матеріальних благ. Вони охоплюють досить велику сферу діяльності людини і суспільства, набуваючи властивості суспільних відносин, які існують у будь-якому суспільстві. Тому розгляд власності поза взаємозв'язками та взаємовідносинами між людьми означав би підміну соціальної сутності функціонування людини і зведення її існування у природному середовищі ізольовано лише в «тілесній» формі, де кожен вступає в «стосунки» з природними об'єктами, що не відповідає реальній дійсності.

Щодо природноресурсової власності проблема співвідношення «мого» і «нашого» є найбільш актуальною з погляду на забезпечення оптимального поєднання індивідуалізованих суб'єктно-об'єктних зв'язків з природною субстанцією і соціальними міжсуб'єктними відносинами до засобів споживання природних ресурсів, природних умов існування та просторового місця проживання кожного індивіда та усієї національної спільноти. Вирішення цієї проблеми в тих чи інших формах найрізноманітнішими засобами займало видатні уми та зусилля людства протягом всієї історії його існування. Тому проблеми власності в цілому та природноресурсової власності зокрема є складовою частиною вчення про суспільство і закономірності його нормального функціонування. Їх можна зрозуміти не стільки у формі усвідомлення повсякденних суб'єктно-об'єктних зв'язків, скільки на підставі аналізу певної

сукупності міжсуб'єктних відносин, оскільки вони є основоположними для формування, становлення, розвитку та охорони усієї системи суспільних відносин у будь-якому суспільстві.

Соціальна природа відносин власності полягає в тому, що сама їх поява пов'язана з виникненням людської спільноти. У реальній дійсності відносини власності виступають як відносини між людьми з приводу процесу привласнення матеріальних благ, визначення стану їх привласненої (присвоєної)[1] належності та наступного відчуження у формі обміну і обігу, розподілу і перерозподілу, використання і споживання з метою задоволення відповідних матеріальних і духовних потреб. Саме на відносинах привласнення-відчуження базуються відносини власності, що охоплюють не стільки індивідуальні суб'єктно-об'єктні зв'язки, скільки міжсуб'єктні соціальні відносини.

Соціальний характер відносин власності становить їх сутність, оскільки поза відносинами між людьми, поза функціонуванням суспільства немає і реальних відносин власності. Адже в результаті речових зв'язків із собі подібними індивідуум асоціюється з соціумом, «зростається» з соціальними спільнотами – сім'єю, родом, плем'ям, общиною, громадою, групою, колективом тощо. У цьому сенсі можна говорити про органічну властивість власності, притаманній особистості, її об'єднанням та суспільству в цілому. Найглибша основа і прихована таємниця кожного виду індивідуального і суспільного ладу виробництва полягають у відносинах власності [256, с. 26]. Виходячи з цього буденні та соціальні аспекти відносин власності в цілому та природноресурсової власності зокрема є найбільш обговорюваними на самих високих науково-практичних рівнях [6; 456].

Володіння власністю завжди було пов'язано з матеріальним достатком людини і суспільства [322, с. 131-133]. Власницькі відносини, що виникають між

---

[1] Терміни «привласнення» і «присвоєння» тут і далі використовуються як тотожні, хоча, на думку фахівців, термін «привласнення» на українській мові є більш придатним для використання у контексті дослідження відносин власності.

людьми при задоволенні ними своїх потреб, найбільш повно реалізуються в різноманітних сферах соціальних зв'язків. Проте відносини власності займають центральне місце у будь-якому суспільстві та визначають основи соціального та державного устрою. Вони складають економічну основу життєдіяльності всього суспільства і матеріальні засади існування кожної людини. Тому відносини власності як наукової категорії переважно розглядалися в економічному й юридичному аспектах [259, с. 47-51], що слід визнати виправданим тим, що матеріальні та правові відносини власності є найбільш соціально значущими.

Разом з тим відносини власності охоплюють досить широку сферу діяльності людини і суспільства[1], набуваючи свій політичний, організаційний, філософський, культурологічний, моральний та інші аспекти [475, с. 6; 314, с. 4-5]. Дослідження зазначених нетрадиційних аспектів цієї надмірно поширеної категорії, якою є власність, можуть виявитися перспективними [342, с. 6] в сучасних умовах реформування відносин власності в нашій країні.

Проте природні багатства відрізняються від соціальних об'єктів своїм походженням, функціонуванням, значимістю, призначенням та іншими ознаками. Землі, надра, води, ліси, тваринний і рослинний світ, природно-заповідний фонд, атмосферне повітря та інші природні об'єкти та їх ресурси у «чистому» вигляді не є результатом людської праці чи суспільних зусиль. Безумовно, в процесі обробки земельних площ або користування водними ресурсами вони облаштовуються й облагороджуються завдяки трудової діяльності людини і суспільства [19, с. 33-39]. Навіть штучно створені водойми або лісонасадження, поліпшена породність дикого тваринного світу чи акліматизовані види природної рослинності є результатом «спільної роботи» природи і людини.

---

[1] На певному етапі розвитку людини і суспільства самі особисті надбання та соціальні блага стають об'єктами власності. Це має місце, наприклад, щодо володіння професійною працездатністю, спеціальними знаннями і унікальними можливостями, предметами творчої праці тощо, які отримали визнання у вітчизняному законодавстві як об'єкти інтелектуальної власності [324; 325; 529].

Більше того, в сучасному природному середовищі природні об’єкти у їхньому «чистому» змісті нерідко є винятком. Такий стан побутового і виробничого використання об’єктів природного походження і фактичний стан природного середовища стали основою для обґрунтування у 70–80-ті роки минулого століття концепції «коеволюційного розвитку економіки й екології» [218; 67; 153; 559; 230]. Коеволюція являє собою паралельний, спільний розвиток техносфери і біосфери. Проте у зв’язку з тим, що науково-технічний прогрес на багато перевищує швидкість біоеволюційного розвитку, коеволюція є не просто паралельним розвитком, а відображає різношвидкісний процес розвитку техносфери і біосфери. Коеволюційний підхід як вчення про «спряженість» використовувався для позначення процесу спільного і взаємообумовленого розвитку природи і суспільства. Він тісно пов’язаний з попередніми соціально-філософськими поглядами щодо функціонування людини і суспільства у природному середовищі та споживанням його ресурсів на засадах власності та природокористування.

1.2. Соціально-філософські аспекти відносин власності на природні об’єкти та їх ресурси

Соціально-філософським проблемам власності присвячені праці мислителів давнини, середньовіччя, нової та новітньої історії, особливо теоретиків XIX–XX століть. Їм приділялася увага в аспекті аналізу філософської традиції, зокрема при конкретизації ціннісних засад суспільства та визначення ціннісних складових соціальності. Поряд з цим філософський інтерес становить інституційне дослідження категорії власності. Сприймалися також спроби аксіологічного підходу до феномена відносин власності. У цьому зв’язку власність як соціальний феномен вважається однією із центральних у системі соціально-філософських теорій суспільного розвитку та розвитку особистості, оскільки власність оцінюється як найважливіший фактор соціалізації особистості [519, с. 7-8].

Безумовно, проблемі природноресурсової власності також притаманні певні філософські аспекти.

У філософському сенсі природа являє собою об'єктивну реальність, дану нам у відчуттях, що існує незалежно від нашої волі та свідомості. Оточуючий нас природний світ, у нескінченному різноманітті своїх проявів у часі та просторі, знаходиться в безперервній рухомій зміні й оновленні. Природне оточення лише пізнається людиною і суспільством, а його пізнані корисні властивості використовуються ними.

Першопочаткові натуралістичні форми взаємодії людини з природою зводилися до перебування у її середовищі, збирання продуктів для прожитку, забезпечення умов свого існування на рівні самозбереження і подолання стихійних сил природи. Природа цього періоду вже мала завершено досконалі ознаки і була остаточно сформована для задоволення зазначених потреб людини. І сама людина розглядала себе в єдності з природою, не відокремлюючи себе від природного оточення. Такі форми взаємодії людини з природним середовищем визначалися не станом природи, а нерозвиненістю самої людини, примітивністю її знарядь і засобів діяльності у її середовищі. Тому на цьому етапі існування природи і людини немає підстав для тверджень про використання природних багатств на власницьких засадах та про існування соціально-філософських проявів відносин природноресурсової власності.

У подальшому, коли людина удосконалила знаряддя і засоби впливу на природу, пристосувала використання природних явищ у своїх інтересах, пізнала способи подолання природних перешкод для видобутку засобів існування і усвідомила себе особистістю, вона «виділилась» з природного середовища, сформувала людське суспільство та відокремилась у соціальне середовище. На цьому етапі у людства, яке консолідувалося у суспільство, з'являється свобода вибору засобів і способів впливу на природу.

Проте ані окремий індивідуум, ані суспільство в цілому, у силу об'єктивних факторів неможливості існування поза природних умов і засобів, не втрачають

своїх зв'язків з природним середовищем. Змінюються лише форми особистісних та міжособистісних відносин, з'являються і формуються відносини соціальних груп і громадських формувань, тобто суспільні відносини щодо використання багатств природи, у тому числі на засадах власності [60, с. 48]. На цій основі, як у стародавні часи і середньовіччя, так і у наступні періоди, людство пов'язувало з природою свої релігійні уявлення[1], моральні принципи, естетичні відчуття, філософські погляди, соціальні відносини тощо.

Виявлення універсальних закономірностей і узагальнення найбільш істотних зв'язків людини і суспільства зі своїм природним оточенням виступають як філософські категорії мислення та пізнання. Сучасний світогляд, що спирається на поглиблені знання відносин природноресурсової власності, викликаних зростанням масштабів їх впливу на розвиток суспільного життя і ускладненням соціальних процесів, висуває необхідність більш глибокого філософського осмислення процесів, що відбуваються у сфері природного буття [44, с. 26] і взаємодії людини і суспільства із природним середовищем.

Розгляд соціально-філософських аспектів відносин власності дозволяє виявити різні світоглядні підходи щодо використання природних багатств на основі власності. Відомі, наприклад, відмінності у відносинах власності на природні ресурси в європейських та азійських моделях [89, с. 14]. Якщо в середньовічних європейських селянських громадах земля та інші природні ресурси переважно належали на основі індивідуальної власності, а результати виробленого продукту підлягали приватному привласненню, то азіатська форма використання природних багатств для виробництва матеріальних благ розглядала їх виробників лише в якості користувачів, визнаючи власниками природних багатств божественні сили або представників верховної влади.

---

[1] В якості прикладу дохристиянського періоду існування людства можна вказати на обґрунтування ідеї, згідно з якою боги вже не потребують майно і речі особистості в якості жертвопринесення та не беруть участі в їх споживанні. На відміну від ранніх каноністів, які заперечували саму ідею приватної власності, їх більш пізні представники, в цілому не заперечуючи приватної власності, умовляли християн відчувати себе «простими управителями свого майна за дорученням бога».

Одночасно можна виявити відмінності між західноєвропейськими та східноєвропейськими моделями власності. Західноєвропейські відносини власності, що виникли як індивідуально-приватні, в подальшому, розширюючи свій суб'єктний склад і підвищуючи рівень усуспільнення, поступово набували характер соціальної функції. Тому тут філософія права власності розвивається у напрямі трансформації природного і приватного права, в публічне право. Звідси держава у своїй правотворчій діяльності наділяється функцією обмеження права приватної власності в публічних інтересах. Інакше складаються стосунки власності в східноєвропейській традиції. Їх виникнення і розвиток засновані на природно-відокремлених відносинах і носять самодержавний характер, який не підлягає зміненню, зокрема за допомогою перерозподілу природних багатств і ресурсів. Тому філософія права власності, маючи явно позитивістські ознаки в дореволюційному правознавстві, в подальшому набуває властивостей суб'єктивного права [546, с. 120].

Окремі відмінності можна виявити і в національному філософсько-світоглядному сприйнятті відносин власності щодо використання природних багатств та їх закріплення в національній свідомості. На основі об'єктивного існування та суб'єктивного сприйняття різноманітних взаємозв'язків національних спільнот з природним оточенням своєї країни формує культурний світогляд її населення [1, с. 29], виробляє менталітет народу, забезпечує духовно-історичний розвиток нації.

На підставі соціально-філософських поглядів формуються відносини власності на природні багатства, які в подальшому закріплюються в національному правопорядку[1]. Це підтверджується, наприклад, досить швидким вирішенням питання про визнання права приватної власності на землю у межах усієї сучасної території України як європейської країни [574]. Визначальну роль тут відіграло те, що в Україні, особливо у її західній частині, мали місце

[1] Про взаємозв'язок культурного світогляду та національного правопорядку у відносинах власності див. [468, с. 43-45].

відповідні традиції [526] приватної земельної власності, на відміну від тривалого розгляду і вибіркового закріплення права приватної власності на землю в окремих регіонах Російської Федерації, яка є євроазіатською країною. Тому постановка питання про соціально-філософські аспекти відносин власності на природні багатства, з одного боку, відкриває можливості для осмислення суті загальної, колективної та соціальної власності на них, а з іншого боку, дозволяє глибше проникати у сучасні теоретичні обґрунтування індивідуальної, особистої та приватної власності на об’єкти природного походження.

В період офіційного панування єдиної радикально-матеріалістичної філософської концепції у нашому суспільстві дослідження відносин власності базувалися в основному на поглядах «трудової теорії походження власності», класичним автором якої був англійський філософ-матеріаліст, провідник ліберальної доктрини відносин власності Джон Локк. Але на нього як на основоположника цієї теорії не завжди вказували, часто не справедливо приписуючи «трудову теорію» марксистському вченню про власність. Між тим, згідно з ліберально-матеріалістичним вченням цього філософа, за «законом розуму», що спирається на здоровий глузд, «дозволяється, щоб речі належали тому, хто витратив на них свій труд». Саме за допомогою праці людина «відгороджує свою власність, перш за все земельну ділянку, від загального надбання». Разом з тим власність, за вченням Локка, є природним станом, що передує взаємодії людей, а ця взаємодія виникає в силу «тісноти й нестачі землі», в результаті чого люди відгороджуються, і «таким чином, шляхом договору і угоди затвердили власність» [225, с. 278-279].

При усій зовнішній привабливості та популярності «трудової теорії» походження власності навряд чи вона може претендувати на універсальність, хоча б вже у силу того факту, що природні об’єкти за своїм походженням не мають ознак трудового утворення. На це особливу увагу звертав відомий німецький філософ Іммануїл Кант, який писав, що всі люди до будь-якого юридичного акту мають правомірне володіння землею, тобто «мають право бути там, куди природа

і випадок їх помістили». Юридичним актом придбання земельної власності, за його твердженням, є occupatio, тобто захоплення або заволодіння. «Праця для придбання землі не потрібна, оскільки спеціальні форми праці не створюють безпосереднього володіння» [136, с. 43] земельною ділянкою.

До цього можна додати і те, що абсолютизація «трудової теорії» може поставити під сумнів правомірність оволодіння не тільки землями та іншими багатствами природного походження. Придбання майнових предметів, наприклад, шляхом їх міни, дарування, успадкування, купівлі-продажу або інших угод також не породжуються особистою чи суспільною працею у сенсі безпосередньої трудової діяльності. Тому, слідуючи «трудовій теорії» походження власності, їх слід було б віднести до соціально не схвальних, «хибних», «безчесних» і «ганебних» способів набуття власності.

Поступовий відхід від марксистської теорії походження власності та права власності помітно активізував звернення до гегелівської філософії права, зокрема до його вчення про право власності на основі «заволодіння річчю» і «договірної форми власності», «природної свободи особистості» та «вольового змісту права». Згідно з об’єктивно ідеалістичними поглядами Гегеля, власність є «вміщення волі у річ» [62, с. 101], на підставі чого особа проявляє «зовнішню сферу своєї свободи», а до цього «зовнішнє взагалі – річ, невільне, безособове і безправне» [62, с. 103].

Договір за вченням Гегеля розглядається як опосередкована форма виникнення власності. «Це опосередкування полягає у тому, що я володію власністю вже не лише за допомогою речі та моєї суб’єктивної волі, а також за допомогою іншої волі... Договір передбачає, що вступники до нього визнають один одного особами і власниками...». З цього випливає, що якщо «захоплення і зовнішнє володіння завжди виявляються нескінченним чином невизначеними і недосконалими» [62, с. 94, 99], «то у договорі власність виявляється як повна, безперечна і досконала, стає власністю для всіх, правом власності, так що договір – це форма власності» [62, с. 128, 129].

Незважаючи на визначення власності як абсолютного права людини на присвоєння всієї речі, тим не менш Гегель звертав увагу на можливість виникнення у виняткових випадках необхідності підпорядкування приватної власності вищим сферам права, тобто державі. Проте такі винятки, підкреслював він, не можуть бути результатом сваволі, а «повинні мати підставою розумний державний організм» [62, с. 78]. Отже, разом з природним правом позитивне державно-правове регулювання відносин власності є найважливішою складовою гегелівської філософії права, що мала найбільш глибокий вплив на подальші погляди щодо закріплення відносин власності, у тому числі на марксистське вчення про власність та право власності [271, с. 48;][1].

Тут немає необхідності детально викладати положення марксистської філософії власності як присвоєння, що отримала широке визнання у вітчизняній соціальній літературі минулих років. Тим не менш слід навести принципове висловлювання К. Маркса про те, що приватна власність на землю має уявлятися «в такій же мірі безглуздою, як приватна власність однієї людини на іншу людину. Навіть ціле суспільство, нація і навіть усі одночасно існуючі суспільства, взяті разом, не є власники землі. Вони лише її володарі, які користуються нею, і ... повинні залишити її поліпшеною наступним поколінням» [237, т. 25-II, с. 337].

За висловлюванням класиків марксизму «первинний факт завоювання» землі був лише «прикритий» природним правом [237, т. 18, с. 54]. Більш того, встановлення права окремих осіб на вільне і повне володіння земельними ділянками неминуче тягне їх подальшу концентрацію в руках порівняно вузького кола осіб. Як зазначав Ф. Енгельс, «ледве була встановлена власність на землю, як була вже винаходжена й іпотека» [568, с. 187], тобто застава нерухомості, що перешкоджає її подальшому відчуженню та «оборотоздатності». І це при крайній обмеженості природних, у тому числі земельних ресурсів, якими володіє людство.

---

[1] Цікавими в цьому відношенні є погляди І. А. Ільїна, згідно з якими «людині необхідно вкладати своє життя в життя речей: це неминуче від природи і дорогоцінне в духовному відношенні. Тому це є природне право людини, яке й має відгороджуватися законами, правопорядком і державною владою» [127, с. 126].

Саме тому право власності на землю та інші природні ресурси в будь-якому суспільстві відрізняється різноманітними обмеженнями. Так, у Стародавньому Римі перехід земельної ділянки від однієї особи іншій, вже вимагав згоди сільської громади [564, с. 77; 565]. Такі обмеження розповсюджувались аж до встановлення державної власності на природні ресурси та законодавчого закріплення можливості вилучення земельної ділянки у власника «в публічних інтересах» з виплатою компенсації [212, с. 206-208] або без такої при здійсненні експропріації та конфіскації.

Можна припустити, що саме звідси бере свій початок «природна» ідея «соціалізації землі» та оголошення її народною приналежністю, з відміною будь-якої власності на землю та інші природні багатства, окрім народної. Її зміст полягає у тому, що за відсутності їх конкретного юридичного власника органи державної влади отримують широкі повноваження щодо розпорядження земельними та іншими природними ресурсами, а окремі підприємства та громадяни – необхідні права щодо їх використання для ведення господарської та інших видів діяльності [496, с. 30]. Але нікому з них не надається право власності на землю та інші природні ресурси, оскільки воно відкидається самою філософською концепцією «соціалізації», а у подальшому витісняється заходами і засобами її реалізації. На цій основі їх виключення із сфери відносин власності зводиться в абсолютний соціальний і правовий принцип будівництва соціалістичного суспільства і держави.

Найбільш поширеною в літературі є теорія власності як «соціальна функція» або теорія «соціальної пов’язаності» відносин власності не лише з індивідуальними, а й суспільними інтересами. Основоположником цієї теорії справедливо визнається французький юрист Леон Дюги, якому належить твердження про те, що в індустріальних державах підприємства набувають соціальний характер [90, с. 905-906; 92, с. 13], а підприємці воістину виконують соціальні функції [91, с. 79].

Теорія власності як «соціальна функція» одержала поширення в кінці XIX – на початку XX століття. Вона була пов'язана зі спробами визначення власності на основі ідеї «загального блага», що є головною основою права власності. Держава як захисниця «загального блага» при збереженні права приватної власності може контролювати і регулювати використання землі, не роблячи тим самим право земельної власності ілюзорним. Отже, «серцевину» власності на землю становить «обов'язок», а не ідея необмеженого права панування людини над річчю. Проте у зв'язку з тим, що земля, за народною думкою, взагалі не «річ», обробка та використання землі є обов'язком землевласника по відношенню до суспільства. Цим якраз і обґрунтовували необхідність переходу від індивідуальних форм власності на землю до «соціалізації» землі[1].

Інакше представлялася ідея власності як засобу забезпечення «загального блага» у філософсько-правових дослідженнях дореволюційної Росії. Так, відомий російський державний діяч і правознавець з історії права К. П. Побєдоносцев відзначав, що обмеження власності передбачається самим визначенням права власності, яке розуміється як влада у межах, встановлених законом і обумовлених «економічними потребами усього суспільства» [327, с. 143]. Дещо пізніше видатний філософ і економіст С. М. Булгаков писав, що «свобода розпорядження землею випливає з повноти прав сучасної особистості та становить необхідне завоювання новітнього господарського індивідуалізму при певних обмеженнях на користування земельною власністю в громадських інтересах» [42, с. 269]. Цікавими є також погляди російського філософа - неогегельянця І. О. Ільїна,

[1] Як зазначав А. В. Венедиктов, у свою чергу Л. Дюги мав своїх попередників в рядах французьких соціологів, зокрема в особі О. Конта з його теорією «позитивної філософії». До числа цих попередників можна віднести і відомого німецького юриста Р. Ієрінга, який виступав проти принципу необмеженості власності та наполегливо доводив, що римське право боролося із спробами власника використовувати майно всупереч «із соціальним призначенням власності» і що римське право ґрунтувалося не на індивідуалістичній, а на суспільній теорії власності. Проте саме Л. Дюги був найвидатнішим представником теорії власності як «соціальної функції» в науці права. Не випадково це вчення пов'язували з його ім'ям, коли теорія власності як «соціальна функція» стала основою для складання Прусського земського уложення представниками соціальної теорії власності.

згідно з якими «людині необхідно вкладати своє життя у життя речей: це неминуче від природи і дорогоцінне у духовному відношенні. Тому це є природне право людини, яке і повинно огороджуватися законом, правопорядком і державною владою» [127, с. 127]. Наведені положення явно були спрямовані на примирення традиційної теорії «індивідуалістичної» та новонародженої «соціальної» концепції регулювання відносин власності.

Однак ідея соціальної функції власності не вирішує проблему «речових правомочностей» власника. Крім того, уявлення про «речову власність» XIX століття і законодавче закріплення відносин власності як «соціальної функції» у XX столітті істотно різняться між собою. Якщо у першому випадку розуміння власності ґрунтувалося на римсько-правовому цивілістичному трактуванні як «ставлення індивідуума до речі», то у другому – в поширенні власності на матеріальні та нематеріальні об'єкти на основі конституційного законодавства, що закріплює соціальні відносини власності. Відомо, що у Веймарській конституції Німеччини 1919 року[1] власність закріплювалася не тільки як право, а й як обов'язок, а використання об'єктів власності розглядалося як «служіння загальному благу». Так, згідно з ч. 4 ст. 155 Веймарської конституції, «обробка та використання ґрунту є обов'язком землевласника у відношенні до суспільства», а у ч. 5 цієї норми передбачалося, що «всі надра землі та всі корисні в господарському відношенні сили природи знаходяться під наглядом держави. Приватні регалії в законодавчому порядку мають бути передані державі». З цього випливає, що соціальна сутність теорії «соціальної функції» власності полягає у її поданні не тільки як суб'єктивного права, а й як юридичного обов'язку. Обмеження власності соціальними інтересами на основі концепції «соціальної функції» або «соціальної пов'язаності» забезпечувало подолання необмежених індивідуалістичних інтересів власника з метою досягнення «загального соціального блага».

[1] Веймарська конституція Німеччини була розроблена Веймарським установчим зібрання у 1919 році, прийнята 31 липня 1919 року і набула чинності 11 серпня 1919 року [535].

Концепція «соціальної пов'язаності» власності знайшла свій подальший розвиток у довоєнному законодавстві деяких європейських держав. У цьому законодавстві передбачалися норми, що надавали право державним органам: у разі суспільної необхідності накладати спеціальні обов'язки на промислові та сільськогосподарські підприємства; покладати повинності, пов'язані з регулюванням розподілу сільськогосподарських продуктів і промислових виробів в інтересах національного виробництва; проводити експропріацію майна у власника, який не зберігає чи експлуатує майно, що становить інтерес для національного виробництва, і завдає йому цим певного збитку тощо. При цьому наведені норми супроводжувались традиційним визначенням права власності як права власника «користуватися і розпоряджатися речами повним і виключним способом у межах і з дотриманням обов'язків, встановлених правопорядком».

Не менш характерним було закріплення у законодавстві цього періоду гарантій власникам «справедливої винагороди» не тільки на випадок вилучення або реквізиції майна в силу суспільної необхідності, а і на випадок його експропріації, викликаної неналежним використанням майна. Однак норми про обов'язки власників не позбавляли їх права на отримання вартості свого майна. Таким чином, господарсько-правовий підхід до власності ґрунтувався на поєднанні «вільної автономії приватного власника»[1] у господарській сфері з необхідністю забезпечення «громадського порядку» в умовах формальної юридичної рівності всіх членів суспільства, тобто виконання загальновизнаної соціальної функції в умовах формування правової держави.

---

[1] Показовим у цьому відношенні є твердження С. Л. Франка про те, що «захищена правом сфера матеріальних благ або їх джерел, що поставлена у формі «речового права» або «володіння» у безпосередній зв'язок з людською особистістю і надана їй у безпосереднє користування і розпорядження, є єдина умова реальної свободи особистості. ...Суть справи не у тому, що власність матеріально забезпечує людину, а у тому, що, створюючи навколо себе сферу матеріального світу, що їй належить, з ним безпосередньо пов'язано, тим самим убезпечує її власну особистість» [521, с. 328]. В аналогічних філософських поглядах на роль і значення власності явно простежуються пошуки концепції примирення між індивідуалістичними та соціальними засадами, між приватними інтересами та інтересами «цілісної єдності».

У наступному при втіленні теорії правової держави в практику державного будівництва концепція власності як «соціальна функція» отримала подальший розвиток. Згідно з її положеннями, «соціальна пов'язаність» є наслідком приналежності окремої особи суспільству, що обмежує власність тим сильніше, чим більше її використання відбувається в соціальній сфері. В умовах правової держави вони були зведені у ранг принципу права, що означало «відмову від такої системи власності, при якій індивідуальний інтерес має безумовну перевагу перед інтересами суспільства». Тому виконання обов'язків з використанням об'єктів власності одночасно мають служити для добра всіх. Щодо відносин власності на природні ресурси такий підхід у цілому слід визнати справедливим, тому що масштабне використання природних багатств здійснюється не стільки у сфері індивідуальних інтересів, скільки у сфері інтересів публічних.

Проголошення Україною мети побудови правової держави до певної міри продиктовано концепцією «соціальної функції» власності, заснованої на її конституційному закріпленні не лише як права, а й як юридичного обов'язку. Так, згідно зі ст. 41 Конституції України [193], кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Разом з тим у ст. 13 Конституції передбачено наступне: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». Наведені вимоги є особливо актуальними стосовно використання об'єктів природноресурсової власності.

У зазначених конституційних положеннях явно вбачається не тільки офіційне визнання у нашій країні теорії «соціальної функції» власності та прагнення сучасної Української держави до статусу правового, а й визначення ознак соціальної держави[1]. Таким чином, можна стверджувати, що саме це стало

[1] Поняття «соціальна держава» була введено у науковий обіг ще у 1850 році німецьким вченим Лоренцом фон Штайном. Проте своє офіційне визнання і юридичне закріплення одержало в Основному законі Німеччини 1949 року як «sozialer Rechtsstaat» –«соціальна держава». Соціальна держава ґрунтується на розвиненому громадянському суспільстві, має збалансований економічний розвиток і ефективну правову систему. Соціальна держава здатна, відповідно до принципу соціальної справедливості, забезпечити громадянам гідний рівень життя, гарантувати соціальну стабільність, соціальну безпеку та соціальну допомогу,

підставою для одночасного закріплення головних ознак Української держави як соціальної та правової поряд з її іншими характеристиками, передбаченими у ст. 1 Конституції України. Можна погодитись з висновком І. М. Перчеклій про те, що соціальні функції так чи інакше пов'язані з характером змісту права власності на природні ресурси. Саме закріплення права природноресурсової власності стало свідченням відходу від ліберального підходу до врегулювання відносин власності та конституційного проголошення України соціальною державою, відповідальною, зокрема, за виконання певних соціальних функцій перед своїм суспільством [315, с. 58-59].

Соціально-філософські аспекти власності виявляються і у концепції «народного капіталізму», що виникла як продовження розвитку теорії «соціальної функції». В її основу покладені ідеї, що висловлювалися ще на початку XX століття щодо «демократизації» відносин власності та забезпечення рівного доступу до національних багатств за допомогою широкого впровадження у господарську діяльність акціонерних товариств. Поширення максимальної кількості їх акцій викликало значний інтерес серед населення європейських країн та США у 20-ті роки минулого сторіччя. У цей період існували сприятливі об'єктивні умови для втілення у реальне життя ідеології «демократизації» власності. Проте подальший розвиток суспільних процесів, які виникли у зв'язку із світовою економічною кризою 1930-х років, призвів до різкого звуження і швидкого згортання пропаганди ідеї «народно-капіталістичної» власності та її реалізації на практиці [216, с. 88-105].

Концепція «народного капіталізму» була відроджена у післявоєнний період за часів піднесення економічного розвитку США. Одним з її реаніматорів був голова Торговельної палати США Джонсон, який стверджував, що американські

громадянський мир і злагоду у суспільстві. Основними ознаками соціальної держави є: наявність розвиненого громадянського суспільства та ефективної правової системи; стабільна і збалансована економічна основа; розвинене соціальне законодавство, що відповідає принципу соціальної справедливості; гарантована соціальна безпека громадян та надання соціальної допомоги неспроможним громадянам, що відповідає гідному рівню життя; проведення соціальної політики, спрямованої на зміцнення соціальної стабільності та злагоди в суспільстві.

капіталісти, що будують залізні дороги, виплавляють сталь або випускають автомобілі, не тільки отримують мільйонні прибутки, а й беруть живу участь у «процесі створення американської цивілізації». Найбільш послідовно ідеї «народного капіталізму» відстоювали А. Берле, М. Надлер, С. Кунец, О. Каплан та інші американські дослідники відносин власності у середині XX століття [29, с. 45-68].

Соціально-філософський сенс власності за концепцією «народного капіталізму» полягає у тому, що власність в результаті акціонування придбала народно-демократичний характер. Наслідком цього явища став перерозподіл власності між різними соціальними верствами населення, в результаті чого збільшилися його доходи і підвищився життєвий рівень народу. У подальшому концепція «народного капіталізму» знайшла широке визнання в європейських країнах у найрізноманітніших варіантах під найменуванням теорій «перетворення робітників у власників», «формування власності робітників», «розсіяння власності серед робітників», які вирішують проблему несправедливого розподілу власності.

Незважаючи на проголошення переходу української соціально-економічної системи на ринкові відносини, доктрина «народного капіталізму» та її різноманітні модифікації не отримали широкого визнання в Україні. Це пояснюється тим, що акціонерна форма власності офіційно не визнана самостійною формою власності, а розглядається або як різновид колективної форми власності, або як різновид приватної власності. Її «вторгнення» у відносини природноресурсової власності є ще менш помітним у зв’язку з законодавчими обмеженнями акціонерного використання природних багатств. Тим не менш поступове повернення природних об’єктів у майновий цивільно-правовий обіг і перетворення природних багатств «народної власності» у твердий капітал відкривають певні перспективи перед теорією «народного капіталізму».

Певний соціально-філософський інтерес, на наш погляд, становить концепція власності в теорії «демократичного соціалізму». Згідно з цією доктриною до справедливого соціального розподілу власності можна прийти на основі її

еволюційного розвитку за допомогою здійснення реорганізації та ефективного реформування відносин власності. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом поступового поліпшення, необхідної модернізації і поступальної трансформації власності у соціальне життя суспільства без революційного руйнування соціальних устоїв суспільства, в основі яких лежать відносини власності. Згідно з теорією «демократичного соціалізму» розвиток демократичних інститутів народовладдя відбувається у формі «виборності державних органів влади», «мирного перетворення структури виробництва», «демократизації державного управління у сфері економічного розвитку», «здійснення контролю за розподілом матеріальних благ», «забезпечення відкритості та широкої гласності в області отримання та використання доходів різними верствами суспільства» тощо. Саме таким чином вони активно впливають на регулювання відносин власності.

У соціально-філософському аспекті доктрина «демократичного соціалізму» відносин власності становить вихідні складові для формування «змішаної економіки» на основі різноманіття форм власності з використанням ринкових механізмів «автономно вільними»[1] власниками та здійсненням управлінських функцій державними органами. Поєднання ринкових механізмів і функцій державного управління в структурі «змішаної економіки» ґрунтується на комбінуванні державної та приватної власності. Вона характеризується поширенням та реальним функціонуванням як приватноправової, так і публічно-правової форм власності.

До сфери приватноправової форми власності відноситься власність громадян та їх об’єднань, власність приватних підприємств та інших підприємницьких структур, змішана власність фізичних та юридичних осіб недержавної форми власності [238; 490] тощо. До публічно-правової форми власності традиційно

[1] Безумовно, економічна, юридична та соціальна свобода особистості, соціальних груп, об’єднань громадян і навіть держав зумовлюється і детермінується відносинами власності. Однак питання взаємозв’язку відносин власності з різними формами прояву свободи не є предметом розгляду в цій роботі. Про філософські аспекти реалізації свободи за допомогою права див.: [9, с. 161-164; 155, с. 407-457; 176, с. 27-30].

відносять державну власність, муніципальну та комунальну власність, а також змішану власність, що утворена державними, муніципальними та комунальними власниками. Таке різноманіття форм власності у публічному і приватному секторах національної економіки забезпечує оптимальний соціально-економічний розвиток на основі об'єктивно сформованого конкурентного середовища в умовах «змішаної економіки» за принципом «конкуренція – наскільки це можливо, а державне управління – наскільки це необхідно» [216, с. 161].

У рамках концепції «демократичного соціалізму» у відносинах власності виникло безліч теоретичних конструкцій власності. Переважній більшості з них властивий певний соціально-економічний зміст, що відбивається у їх найменуваннях «соціального партнерства», «органічного поєднання», «інтеграційної взаємодії», «соціального синтезу», «теорії конвергенції», «направляючої та регулюючої держави», «держави загального благоденства», «формування продуктивної та непродуктивної власності» тощо. На основі доктрини «демократичного соціалізму» розроблено чимало формально-юридичних концепцій права власності, до яких відносяться теорії «змінених правомочностей власності», «розширення правомочностей соціального управління власністю», «вільної підприємницької ініціативи» тощо. Кожна із зазначених економічних і правових теорій власності має свій філософський зміст і соціальну спрямованість, які не уявляється можливим розглянути тут навіть у порядку короткого опису.

Сучасний економічний розвиток на основі ринкових відносин вимагає пошуку нових філософських концепцій відносин власності, найбільш помітною серед яких є обмінно-оборотна теорія власності. Обмінно-оборотну природу походження власності та права власності, спираючись на гегелівське вчення про договір і речово-зобов'язальний дуалізм цивільного права, відстоює К. І. Скловський [482, с. 54-94]. Безумовно, вона становить значний науковий інтерес і заслуговує подальшої дослідницької уваги.

Тим не менш слід зазначити, що ця концепція охоплює походження власності та функціонування права власності у їх цивілістичному трактуванні, яка значно пізніше була поширена на право земельної та іншої природноресурсової власності. Та й земельні ресурси у даний час включені в оборотні відносини зі значними обмеженнями. З цієї причини зазначену концепцію неможливо сприймати як універсальну і всеосяжну, яка б охоплювала усе різноманіття природних об'єктів та багатства природноресурсової власності.

Слабкий вплив оборотно-обмінної теорії власності на земельні відносини визнається і прихильниками таких поглядів. Однак спостерігається велика спокуса молодої філософської думки поширити закономірності функціонування майнової власності на природноресурсові об'єкти в цілях досить швидкого розв'язання суперечностей, що виникли між ними і гальмують розвиток один одного в ринкових умовах. Адже революційне поширення майнової конфіскації та націоналізація землі й інших природних об'єктів у 20-ті роки минулого століття досить швидко вирішили аналогічні соціальні суперечності. Проте це мало своїми негативним наслідками надмірне усуспільнення як майнової, так і природноресурсової власності. Незважаючи на те, що в сучасних умовах спостерігаються протилежні процеси, все ж наполегливо пропонуються теоретичні обґрунтування необхідності поширення властивостей майнової власності на природноресурсові відносини. Практична реалізація такої концепції може призвести до іншої крайності – надмірної приватизації не тільки майнової, а й природноресурсової власності на шкоду соціальним інтересам.

Позитивне правове закріплення відносин власності на природні об'єкти в українському законодавстві все ж зберігає свою близькість до концепції «демократичного соціалізму». Так, відповідно до ст. 13 Конституції України, земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. А згідно з положеннями ст. 4 Закону України «Про охорону

навколишнього природного середовища» у чинній редакції, від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах, визначених Конституцією України, вказаним законом та іншими законами України.

У наведених нормах вітчизняного законодавства явно проглядаються прояви елементів концепцій «демократичного соціалізму» та «соціальної держави», так чи інакше пов'язаних із «соціальними функціями власності». Незважаючи на те, що вони переважно зумовлені попереднім соціальнім періодом розвитку відносин власності та сучасним публічним еколого-економічним значенням природних об'єктів, їх концептуальний соціально-філософський сенс не зазнав істотних переосмислень, відчутних оновлень та суттєвих змін.

1.3. Економічні відносини власності на природні багатства в статичному стані та динамічному процесі

Власність часто вживається у якості економічної категорії для позначення сукупності суспільних матеріальних відносин, що не залежать від волі та свідомості людей і становлять основу економічного базису суспільства[1]. Особливе місце в системі відносин власності займають питання приналежності природних об'єктів та їх ресурсів як первинних та одвічних матеріальних засобів життя, умов існування та місця перебування людини і суспільства [551, с. 31-43]. Використовуючи природні ресурси та природні умови, людина і суспільство одержують і застосовують їх корисні властивості та привласнюють їх на свою користь, створюючи для себе нові матеріальні блага і зручні життєві умови.

Однак окремі економісти радянського періоду заперечували економічну природу власності, визнаючи її тільки у якості юридичної категорії. Так, відомий економіст В. П. Шкредов писав, що факт власності безпосередньо вказує лише на

[1] В економічній літературі радянського періоду висувались думки про те, що відносини власності не складають економічної основи суспільства [248, с. 5].

знаходження речей (засобів виробництва та продуктів споживання) у владі відомих осіб і свідчить про їхню реальну приналежність певним суб'єктам (окремим особам, групам осіб, громадам, державі). За своїм характером «ці відносини власності є не матеріально-виробничими, а вольовими суспільними відносинами» [561, с. 44-45; 562, с. 220-222], закріпленими у правових нормах.

По-перше, заперечення економічної природи відносин власності відбувалося у зв'язку з тим, що її прихильники розглядали у якості визначальних не матеріально-економічні властивості власності, а їх нормативно-правові прояви. Дійсно, в умовах існування державно-правового регулювання найбільш важливих суспільних відносин переважна більшість реальних економічних відносин знаходять своє відображення в певних юридичних нормах. Якщо розглядати юридичні відносини власності як визначальні, то з цього випливає, що до виникнення держави і права не було і відносин власності. Проте вони як реальні та вольові відносини з використання природних умов життєдіяльності та використання природних ресурсів як засобів існування людини і суспільства існували і до свого юридичного закріплення. За домінуючими сучасними концепціями, виникнення і розвиток відносин власності на об'єкти природного походження якраз і породили державу і право, тобто відносини власності передували виникненню держави і права.

По-друге, зведення природи власності тільки до юридичної категорії було пов'язано з тим, що вона розглядалася в межах понять «володіння, користування і розпорядження», тобто категорій, які у сукупності складають зміст права власності. Цілком очевидним є те, що в умовах державно-правової дійсності відносини власності проявляються у відповідних формах. Проте вони визначаються реальними економічними відносинами власності, зміст яких також може бути розкрито через «володіння, користування і розпорядження», але вже як економічних категорій. Насправді, не виникають відносини власності, наприклад, стосовно природних об'єктів виключно з правових норм. Право лише їх опосередковує, фіксує, закріплює, визначає способи використання, нормує межі

освоєння, убезпечує від неправомірних посягань тощо. Тому залишення економічного аспекту власності без певного аналізу означало б збіднення цієї категорії, позбавляючи себе можливості виявлення її реального змісту.

На не коректність юридичного підходу до економічного аспекту власності зверталася увага ще в ході дискусії з проблем власності, проведеної 60-70-ті роки минулого століття[1]. Так, у своїх монографічних дослідженнях М. В. Колганов висловлювався про те, що сутність власності на землю в докапіталістичних формаціях дуже суперечлива. Автор, зокрема, вказував на те, «що земля сама по собі (на відміну від продуктів праці) є лише об'єктом володіння, чим вона і була в докапіталістичних формаціях». Проте водночас він визнавав наявність «своєрідної форми приватної власності на землю в рабовласницькому та феодальному суспільстві» [174, с. 31-38]. Власність як надто широка категорія, що охоплює собою «оволодіння предметами природи, виробництво продуктів, обмін, розподіл, споживання» тощо, зводилася М. В. Колгановим до єдності виробничих та правових відносин «в дусі стародавнього римського права»

[1] Дискусія, яка публікувалась в науковій літературі радянського періоду, виявилася плідною для виявлення найбільш актуальних проблем власності, що визначила два основних напрями у розвитку відносин власності. Представники одного з них розглядали власність як сукупність виробничих відносин і вважали, що розкриття економічного змісту власності може дати лише аналіз системи виробничих відносин. Думка прихильників цього напряму зводилась до того, що, якщо власність аналізується в системі виробничих відносин, то вона не має особливого місця в цій системі. Однак не можна назвати жодного специфічного виробничого відношення, яке б існувало «поряд» з власністю і не служило б її виразом. Наведений підхід до обґрунтування самостійного характеру власності як економічної категорії, мав певне значення не тільки для вирішення проблем власності при переході від одного способу виробництва до іншого, а й стосовно якісних змін у відносинах власності та системи виробничих відносин. Представники іншого напряму дослідження власності розглядали власність як окрему економічну категорію, що посідає особливе місце в системі економічних понять. Дослідники, які стояли на цих позиціях, відводили відносинам власності роль основних економічних відносин, розкриваючи економічний зміст власності таким, що відрізняє її від змісту всієї системи економічних відносин. Якщо у початковий період дискусії багато представників першого напряму трактували власність як категорію, тотожну системі виробничих відносин, то у подальшому подібну точку зору підтримували лише окремі з них. У даний час в літературі з цієї проблеми власність рідко ототожнюється з виробничими відносинами. В результаті дискусії з проблеми співвідношення власності та системи виробничих відносин була висунута теза, згідно з якою момент присвоєння (привласнення) присутній у змісті будь-яких економічних відносин.

[94, с. 19]. Однак із змінами характеру суспільних відносин змінилося уявлення і про відносини власності та про саме поняття права власності.

Проте визначення власності в економічному сенсі як сукупності виробничих та правових відносин міститься в працях багатьох відомих юристів [10; 11, с. 18-31]. Слід зазначити, що переважна більшість економістів та юристів досить аргументовано обґрунтували економічний і юридичний зміст відносин власності [464, с. 20-26]. При цьому економічні відносини власності виводяться із системи об'єктивно існуючих відносин, а правові – з вольових відносин володіння, користування та розпорядження, відомих з часів римського права.

За твердженням В. П. Корнієнка, суспільно-економічна природа власності включає в себе співвідношення між «економічними та вольовими чинниками» [198, с. 66], в яких провідна роль належить економічним відносинам як об'єктивним умовам, визначаючим волевиявлення людей. Економічна обумовленість волі людей у відносинах власності полягає у тому, що в їх волі виражається об'єктивована міра поведінки, яка не є наслідком або породженням суб'єктивного бажання у «чистому»вигляді.

Зі сказаного випливає, що методологічним підходом до визначення походження власності має стати її незалежність від типів соціально-економічних формацій, способів виробництва і виробничих відносин. Інша справа, що виникаючі на певних етапах існування суспільства типи соціальних формацій, способи виробництва і виробничі відносини надають категорії власності відповідні форми, види і типи. Проте власність є самодостатньою категорією, на якій вона реально базується і об'єктивно існує в будь-якій суспільно-економічній формації незалежно від їх типів [523].

Разом з тим не можна ігнорувати і вольову сторону у відносинах власності. Недооцінка вольового елемента в них може призвести до підміни юридичного аналізу відносин власності їх економічним трактуванням. Оскільки відносини власності – це відносини між людьми, а люди на відміну від тварин і рослин володіють волею, то всім суспільним відносинам, у тому числі відносинам

власності на природні об’єкти та їх ресурси, притаманний вольовий характер[1]. Тому відносини власності в будь-якому суспільстві являють собою «єдність економічних і вольових відносин – як усталених відносин, відносин, які вже відбулися» [461, с. 60].

Під власністю в економічному значенні зазвичай розуміють сукупність суспільно-виробничих відносин у тому чи іншому суспільстві, включаючи відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну, споживання, розподілу праці тощо. У цьому сенсі поняття «власність» вживається як однозначне поняттю «сукупність виробничих відносин». Отже, власність як економічна категорія охоплює певну сукупність суспільних відносин, що складаються в процесі виробництва, обміну, розподілу, споживання тощо. Зазначені відносини є взаємопов’язаними елементами одного і того ж явища соціального життя – виробничих відносин. Таке трактування «власності» як економічної категорії дало привід для твердження про те, що її необхідно розглядати в широкому і вузькому сенсі. На це звертав увагу ще Г. В. Плеханов, який вказував на власність як на відносини виробництва в широкому сенсі та як на майнові відносини у вузькому сенсі. За його твердженням, моментом, що визначає приналежність предмета у власність, є спосіб роботи над ним, спосіб виробництва [326].

При характеристиці власності в широкому сенсі зазвичай посилаються на зауваження К. Маркса в листі до П. В. Анненкова від 28 грудня 1846 року, в якому він писав: «Власність, нарешті, є в системі Прудона останньою категорією. У дійсному світі, навпаки, розподіл праці та всі інші категорії Прудона, суть суспільні відносини, які в сукупності утворюють те, що нині називають власністю» [236, с. 554]. Це положення повторюється і в листі І. Б. Швейцеру

[1] Відповідно до цивілістичної концепції відносини власності являють собою синтез об’єктивного економічного змісту і суб’єктивного вольового опосередкування. Об’єктивний характер їх економічного змісту виражається у тому, що люди не можуть жити без вступу в певні відносини власності. Одночасно ці відносини реалізуються за допомогою здійснення цілеспрямованих вольових дій людьми [527, с. 234].

стосовно П.-Ж. Прудона[1], де К. Маркс зазначав, що на питання про те, що таке власність, «можна було б відповісти тільки критичним аналізом політичної економії, обіймаючи сукупність цих відносин власності не в їх юридичному виразі як вольових відносин, а в їх реальній формі, тобто як виробничих відносин» [235, с. 154-155]. Наведені положення вказують на те, що у вченні класиків про власність на перший план висувається її економічний зміст на відміну від теорії юридичного підходу до проблеми власності[2].

В розвиток такого розуміння власності наводять відоме положення з роботи «Нищета философии», де К. Маркс, характеризуючи буржуазну власність, писав про те, що в кожну історичну епоху власність розвивалася неоднаково і при різних суспільних умовах. «Тому визначити буржуазну власність – це значить не що інше, як дати опис усіх суспільних відносин буржуазного виробництва. Прагнути дати визначення власності як незалежного відношення, як особливої категорії, як абстрактної та вічної ідеї, значить впадати в метафізичну або юридичну ілюзію» [237, т. 4, с. 168].

---

[1] Незважаючи на те, що в якості джерел походження власності П.-Ж. Прудон розглядав природні багатства та їх ресурси, тим не менш він визнавав суспільний характер відносин власності, підкреслюючи непорушність володіння речами однією особою, що виключає можливості оволодіння ними іншими особами [447].

[2] Слід зазначити, що в працях класиків марксизму не вбачається однаковий підхід стосовно дослідження економічних відносин власності. В одних роботах ці відносини розглядаються як вся сукупність суспільно-виробничих відносин, в інших – як відносини власності на основні засоби виробництва, а в окремих роботах – як юридичне вираження суспільно-виробничих відносин. Тим не менш при усій сучасній непопулярності марксистського вчення про відносини власності та його скомпрометованості на тривалий час, фрагментарні звернення до нього пов’язані з тим, що воно є найбільш пізнім за часом і в цілому найбільш обґрунтованим. Крім того, немає провини класиків у тому, що радянська догматична доктрина довела це вчення до повного абсурду поступово-методичним вихолощенням приватної власності з доведенням її до рівня обмеженої індивідуальної власності та перетворенням кооперативної власності на примітивні колгоспно-кооперативні форми власності. Див., наприклад: [466]. Більш того, висуваючи на різних етапах соціалістичного будівництва лозунгово демагогічні та вельми заплутані положення про загальнонародну, виключну, соціалістичну та державну власність на природні об’єкти, адміністративно-владні структури по суті узурпували власницькі правомочності щодо використання основних природних багатств країни. Це підтверджується тривалим замовчуванням власницької приналежності природних об’єктів будь-якому державному утворенню, що фактично призвело до їх безсуб’єктної приналежності.

Виробничий характер власності підтверджується висловлюванням класика і про те, що «... ні про яке виробництво, а стало бути, ні про яке суспільство не може бути й мови там, де не існує ніякої форми власності. Привласнення, яке не привласнює, є contradictio in subjecto (протиріччя в самому собі)» [237, т. 12, с. 714]. Власність як складний соціальний феномен являє собою об'єктивно існуюче явище суспільного життя, яке пізнається людьми, відбивається в їх свідомості, фіксується в суб'єктивних поглядах, стверджується в уявленнях, формулюється в поняттях, виражається у визначеннях і закріплюється в категоріях. Проте «власність, капітал, гроші, наймана праця тощо, писав основоположник соціальної теорії, являють собою далеко не примари уяви [237, т. 2, с. 58], а цілком реальні явища об'єктивної дійсності. Економічні категорії тільки відображення (абстракції) об'єктивного світу» [237, т. 27, с. 406].

Методологічний підхід до розгляду власності як «сукупності виробничих відносин» з урахуванням багатогранності її зв'язків з іншими категоріями суспільного життя дозволяє розкрити соціальну сутність власності та виявити її економічний зміст. Однак при характеристиці власності як надмірно широкої економічної категорії дійсно складається ситуація не можливості її вичерпно повного і всеосяжного визначення [58].

У зв'язку з таким станом відносин власності в економічній та юридичній літературі висувалися і досі дотримуються трактування власності у розумінні її економічної сутності як привласнення. При цьому також посилалися на К. Маркса, який у передмові до «Критики політичної економії» писав: «Будь-яке виробництво є присвоєнням індивідуумом предметів природи всередині та за допомогою визначеної суспільної форми і за допомогою неї. У цьому сенсі буде тавтологією казати, що власність (привласнення) є умовою виробництва» [237, т. 12, с. 713]. На цій основі професор В. І. Семчик вірно підмічав, що «власність – це економічна категорія, яка проявляється у відносинах між людьми з приводу привласнення матеріальних благ» [446, с. 9].

Безумовно, привласнення являє собою універсальний засіб оволодіння людиною і суспільством природними компонентами як первинними засобами свого існування. Проте привласнення[1] одночасно створює передумови для подальшого відчуження привласнених засобів. Тому відносини власності слід розглядати в межах єдності та взаємозв'язку привласнення – відчуження. На цій основі в літературі давно є усталеною думка про те, що привласнення (присвоєння) являє собою двоєдине явище суспільної життєдіяльності, тобто як статичний стан і динамічний процес [45, с. 24; 78, с. 177; 175, с. 286]. Насправді, по-перше, привласнення включає в себе процес відвоювання людиною і суспільством у природи певних благ за допомогою додання трудових та інших зусиль, що іменується динамікою власності, а по-друге, привласнення передбачає здійснення подальшого розподілу та закріплення цих благ між людьми – членами суспільства відповідно до існуючих в ньому відносин власності, що одержало назву статика власності[2].

Привласнення (присвоєння) як статичний стан власності відображає факт привласненості (присвоєності) предметів природи і визначає приналежність матеріальних об'єктів. Коли матеріальні блага привласнені (присвоєні) певними особами, об'єднаннями громадян або національною спільнотою, то можна говорити, що вони належать їм. Отже, привласнення включає в себе стан

---

[1] Визначення власності через термін «присвоєння» чи «привласнення» не випливає виключно із змісту праць класиків марксизму. Так, відомий соціолог, просвітитель і юрист С. Є. Десницький, уродженець українського м. Ніжин, в 1781 році писав: «...кожна людина обробляє землю, що торкається до його житла, і природно бажає отримати у володіння отого виняткового і постійного права власності». Він прямо пов'язував виникнення відносин власності з присвоєнням готових продуктів природи, які не потребують значних затрат праці [85]. А російський правознавець А. П. Куніцин у своїй праці «Право естественное», виданій в 1818–1820 роках у двох частинах, більш виразно писав про те, що «...заняття як початок володіння називається заволодінням, а спосіб, яким людина робить річ безгосподарну своєю, називається присвоєнням» [215, с. 64].

[2] Незважаючи на те, що більшість авторів розглядають привласнення як складений стан і певний процес, всі вони вкладають у ці поняття різний зміст. При цьому одні автори позначають його як статику і динаміку, а інші – як стан і процес привласнення. Не вважаючи необхідним викладення усіх точок зору з цього питання, все ж таки слід зазначити, що найбільш послідовно проводять цей поділ у своїх роботах С. Н. Братусь [38], Д. М. Генкин [63], С. М. Корнеев [197] та інші.

приналежності матеріальних благ певним суб'єктам. У цьому сенсі «привласнення (присвоєння)» виступає як результат обміну або розподілу матеріальних благ і означає ставлення до результатів виробництва або до природних багатств з боку окремих осіб, їх об'єднань або всього суспільства як до «своїх», які «належать їм» [45, с. 24].

Привласнення як стан власності являє собою ставлення суб'єкта до речі як до «своєї», як присвоєної внаслідок вчинення певних дій. Наведене положення А. В. Венедиктова було піддано критиці М. В. Колгановим. Але цікаво, що далі в тій же монографії опонент сам стверджує, що «приватний власник відноситься до речі як до «своєї» [175, с. 286]. Розуміння привласнення як результату цілеспрямованих дій являє собою завершення процесу, коли привласнення вже відбулося. Проте одна справа, коли здійснено привласнення природних багатств індивідуально або спільно з іншими особами як цілеспрямований акт відторгнення природних ресурсів або властивостей природних об'єктів, а інша – коли здійснено привласнення раніше вже присвоєних багатств природи за допомогою їх відчуження.

У першому випадку мають місце відносини індивідів один до одного стосовно присвоєних об'єктів або предметів як до «своїх», що можна позначити як первинне привласнення. Так, Джон Локк, характеризуючи первинне виникнення власності, писав: «Хоча вода, що б'є з ключа, належить кожному, хто стане сумніватися, що вода, що знаходиться в глечику, належить тільки тому, хто її набрав? Прикладений труд людини взяв її з рук природи, де вона була спільною власністю й належала однаково всім її дітям, і тим самим він привласнив її собі [224, с. 20]. У другому ж випадку – відбулися відносини між суб'єктами з приводу переходу результатів діяльності, яку можна охарактеризувати як вторинне привласнення. У цьому зв'язку категорії «присвоєння» і «відчуження» є парними категоріями, які не можуть існувати одна без одної, а виділення «первинного» і «вторинного» присвоєння [461, с. 75-76], що відображає статичний стан власності,

має принципове значення для розуміння сутності походження природноресурсової власності.

Присвоївши певні блага, їх володарі мають наділятися певною владою з тим, щоб впливати й охороняти «своє» благо від посягань з боку інших осіб. Ця влада власника може бути охарактеризована як вимога відповідної міри можливої та належної поведінки. Необхідно також, щоб інші особи не порушували ставлення власника речі як до «своєї», тобто необхідно визнання власника всіма невласниками і ставлення до нього належним чином. Такі зв'язки характеризуються повинністю невласників перед власником стосовно ставлення до його майна. Іншими словами, власність у статичному стані й є таким суспільним відношенням, де одна особа панує над річчю, ставиться до неї як «своєї», а інші особи протистоять їй як невласники, для яких цей об'єкт є «чужим» [242, с. 9].

Привласнення (присвоєння) як динамічний процес означає звернення предметів природи та їх ресурсів на свою користь з тим, щоб особа могла вважати їх «своїми» і поводитися з ними на свій розсуд. Такий процес має місце в ході здійснення трудової та виробничої діяльності. Згідно з виробничо-трудовою концепцією власності, привласнення предметів природи та результатів виробництва на свою користь можливо лише по відношенню до інших осіб. Завершення безпосереднього привласнення особою предметів природи в процесі трудової діяльності завдяки індивідуальним засобам виробництва неминуче призводить до виникнення різноманітних зобов'язальних зв'язків з іншими особами, коло яких необмежене. З економічної точки зору привласнений одноосібною працею предмет перестає бути об'єктом тільки одноосібної приналежності. Таким чином, власність як процес присвоєння не є ставленням людини до матеріалізованої речі, а є суспільним відношенням з приводу привласнення речей, що є результатами виробничо-трудової діяльності.

Проте привласнення предметів природи чи об'єктів матеріального світу не є самоціллю. За його допомогою здійснюються і задовольняються нагальні потреби

людини і суспільства. До того ж привласнення не вичерпується одиничним актом або однією дією. Стан привласненості предметів природи виступає умовою чи передумовою для здійснення процесу подальшого привласнення. У цьому зв'язку певний інтерес становить взаємозв'язок між привласненням (присвоєнням) як станом, тобто статикою власності та привласненням (присвоєнням) як процесом, тобто динамікою власності.

Статичний стан власності означає не що інше, як приналежність предметів матеріального світу окремим суб'єктам, об'єднаним співтовариствам тощо. У початковий період формування людського суспільства предмети матеріального світу виступали як природні умови і засоби праці, до яких людина ставилась як до своїх об'єктивних факторів життя. У цьому зв'язку К. Маркс зазначав: «Власність означає ... первісно не що інше, як ставлення людини до її природних умов виробництва ... як до своїх, як до передумов, даних разом з її власним буттям» [237, т. 46-I, с. 481]. Однак і у первісному вигляді привласнення здійснювалося за допомогою певної суспільної форми, тобто виступало як відношення між людьми з приводу природних благ та існувало як суспільне відношення.

Проте стан «привласненості», або володіння умовами виробництва, ще не є самим виробництвом. У такій якості власність виступає тільки як умова виробництва. У стані «привласненості» немає і процесу присвоєння, а існує свого роду «бездіяльний» стан власності. Справжнє привласнення відбувається в процесі здійснення виробництва, тобто за умови трудового впливу на засоби виробництва [469, с. 5] з метою привласнення природних багатств. У первісно-початковий період предметами привласнення виступали предмети природи та їх ресурси, які забезпечували засоби прожитку людини і суспільства за допомогою простого збирання. Надалі привласнення природних ресурсів здійснювалося згідно з рівнем розвитку знарядь виробництва і засобів праці на основі трудової

діяльності. Ці обставини природно позначалися у відносинах власності на природні багатства[1].

Однак привласнення природних багатств може здійснюватися і до застосування процесу праці з освоєння, обробки або вилучення корисних компонентів природних об'єктів, тобто передувати трудовому процесу. У такому випадку елементи природи служать об'єктивними умовами праці [43, с. 217], є його передумовами й факторами виробничої діяльності. У зв'язку цим цікавим є співвідношення категорій виробництва і привласнення.

Виробництво у загальному вигляді являє собою створення людьми необхідних їм життєвих умов та матеріальних благ за допомогою використання об'єктів природи та їх ресурсів. Незважаючи на те, що природні умови і природні ресурси є загальними факторами діяльності людини і суспільства, власницька приналежність природних об'єктів виступає в якості передумови здійснення виробництва. Отже, виробництво починається там, де відбувається вплив людської діяльності на предмети праці, які дані людині природою. При цьому предмети праці тоді стають засобами виробництва, коли вони привласнені людиною. Предмети природи, які не привласнені (не присвоєні), не можуть бути реальними факторами виробництва. У цьому зв'язку «земельна власність є чинником виробництва, але не сама земля як така» [237, т. 46-I, с. 31], а як освоєна земельна ділянка. Тому володіння земельною власністю само по собі завідомо не забезпечує ефективне використання земельних ресурсів. Таким чином, привласнення передує виробництву, але воно тільки у процесі виробництва набуває дійсної сили.

---

[1] На первинність економічних відносин власності К. Маркс вказував у роботі «Економічні рукописи 1857-1859 рр.». Він, зокрема, писав: «Закони... тільки тоді одержують економічне значення, коли велика земельна власність перебуває в гармонії з суспільним виробництвом, як, наприклад, в Англії. У Франції велося дрібне землеробство, незважаючи на існування великої земельної власності, тому остання і була розбита революцією. Всупереч цим законам, власність знову концентрується. Вплив законів, спрямованих на закріплення умов розподілу, та їх вплив цим шляхом на виробництво слід визначити особливим». Він також підкреслював, що «зміст юридичних, або вольових відносин наданий самими економічними відносинами» [237, т. 46-I, с. 35, т. 23, с. 94].

Привласнення не обмежується межами трудової діяльності або процесу виробництва. Елементи привласнення, хоча і в іншому вигляді, але зримо присутні в обміні, розподілі та споживанні. Незважаючи на те, що привласнення (присвоєння) в інших, окрім виробництва, стадіях відтворення відрізняється від такого, воно все-таки носить на собі риси виробництва. Привласнення, що випливає з надр виробництва і проходить необхідні фази обміну, розподілу та споживання, знову повертається у виробництво, але вже в іншому якісному стані.

Позначаючи місце відносин власності в системі суспільних відносин, С. Н. Братусь визначав економічні відносини власності як «ядро виробничих відносин», як результат розподілу засобів виробництва, як початкову і кінцеву передумови процесу виробництва. На його думку, економічні відносини власності характеризуються ставленням «до умов виробництва як до своїх», що дозволяє визначати їх як стан привласнення матеріальних благ і ставлення «суб'єкта до речі як до своєї». Така характеристика має місце головним чином при розгляді ставлення людини до природних умов своєї праці, яке пов'язано з його відносинами з іншими людьми з приводу речей. У цьому випадку мова може йти «про фізичний акт присвоєння об'єкта, що утворює «лише його подовжене тіло». Визначати ж відносини власності як «ставлення суб'єкта до речі як до своєї» в суспільстві, де панують відносини власності, значить визначати «власність як відношення до своєї власності», залишаючи питання про суспільну власність без відповіді. Тому статичний стан власності в суспільстві характеризує спосіб виробництва як результат розподілу засобів виробництва [38, с. 21-24].

Статичний стан і динамічний процес економічних відносин власності С. С. Алексєєв позначає як одну з важливих сторін «виробничих відносин», що найближче пов'язана з сутністю власності. Він також звертає увагу на помилковість думки про те, що власність «являє собою щось інше, ніж виробничі відносини в цілому» [11, с. 28]. Однак позначення власності як важливої сторони виробничих відносин характеризуються ним і як пряме «природне вираження

виробничих відносин», і як «вольове відношення власності», внаслідок чого визначення економічних відносин власності у нього не отримало чіткого виразу.

Виходячи з висунутої концепції тотожності майнових і виробничих відносин, Ю. К. Толстой відкинув розмежування відносин власності як основи виробничих відносин і конкретного вольового відношення і співвідношення виробничих відносин та відносин власності. Це надало йому можливість визначити економічну категорію власності як «сукупність історично визначених суспільних відносин по володінню, присвоєнню і розпорядженню засобами та продуктами виробництва» [505, с. 153]. Таке ж розуміння власності він запропонував пізніше, визначаючи власність в економічному сенсі як «сукупність історично визначених майнових відносин щодо володіння, користування та розпорядження» [486, с. 226].

Як правильно звертає увагу В. Є. Рубаник на зазначену сторону економічних відносин власності, не можна випускати з виду, що основна передумова позиції тотожності майнових і виробничих відносин без врахування рівня їх специфіки навряд чи може бути доведеною ця категорія, тому що вона призводить до заперечення матеріального характеру суспільно-виробничих відносин в цілому [464, с. 20-21]. Що ж стосується власне присвоєння в процесі виробництва, то, як зазначає Ю. К. Толстой, воно являє собою акумуляцію або поглинання праці, прикладеної до засобів виробництва [505, с. 151].

Економічні відносини власності, на думку О. В. Дзери, включають такі визначальні стадії реалізації: оволодіння багатствами природи та створення нових матеріальних благ; розподіл матеріальних благ між членами суспільства та їх колективами; виробниче і особисте споживання матеріальних благ [342, с. 8-9]. Зазначені стадії економічних відносин власності здійснюються учасниками цих відносин, які наділені для цього необхідними повноваженнями.

У широкому розумінні власність може виникати на предмети матеріального світу, які привласнюються в процесі реалізації відповідних стадій відтворення. Тому визначення привласнення (присвоєння) як акумуляції праці носить саме

загальний і до певної міри абстрактний характер. Крім того, привласнення матеріальних благ у процесі виробництва має свій власний зміст. Воно, окрім володіння предметами матеріального світу, включає в себе користування та розпорядження ними.

Привласнення (присвоєння) в якості основної риси власності матеріалізується в таких економічних категоріях, як володіння, користування та розпорядження, без яких неможливо виявлення суті власності. Структура власності, підкреслює В. І. Семчик, розкривається через такі економічні елементи, як володіння, користування і розпорядження [446, с. 9]. Тому характеристика власності без використання цих економічних категорій навряд чи може претендувати на всеосяжну повноту[1].

Володіння як фактична належність об'єкта зовнішнього світу конкретному суб'єкту є початковою стадією привласнення та його основним фактором. Воно визначається натурально-фізичними властивостями об'єкта і відображає статичну сторону відносин власності, що створює передумови і реальні можливості для користування і розпорядження об'єктами власності. Однак володіння не завжди може втілюватися в предметно-сутнісне використання об'єктів власності, оскільки власник, якому належить об'єкт, фактично володіючи ним, може його не використовувати. Особливістю володіння природноресурсовими об'єктами є і те, що природний об'єкт не завжди знаходиться під безпосереднім володінням його власника. Власники можуть ввіряти володіння іншим особам, які наділені відповідними засобами володарського захисту, з метою забезпечення збереження об'єкта власності.

За загальновизнаними канонами володіння можливо тільки відносно матеріально-речових об'єктів. Речами, які не відносяться до матеріальних об'єктів, не можливо володіти в натурально-фізичній формі. В окремих випадках

---

[1] Запропоноване в економічній літературі відмежування «повної власності», заснованої на всіх формах присвоєння, від «володіння» і «користування» як натуральних форм неповного привласнення матеріальних благ, не одержало широкого визнання у подальших наукових дослідженнях [174, с. 6].

володіння носить формально декларований характер, притаманний, наприклад, відносинам народної власності на природні ресурси. Функція володіння як економічний елемент власності може бути делегована іншим суб'єктам, які за економічним статусом не є власниками. Так, народна власність на земельні, гірничі та водні ресурси реально знаходиться у володінні органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Користування як економічна категорія означає не що інше, як виробниче або особисте споживання матеріальних ресурсів або вилучення їх корисних властивостей, отримуючи при цьому певні результати або вигоди. Стосовно природних об'єктів та їх ресурсів воно означає використання об'єкта у відповідних цілях за розсудом власника. У звичайних майнових відносинах користування може здійснюватися одним суб'єктом як в сполученні з володінням, так і окремо самим суб'єктом власності та не власниками, що має місце, наприклад, при тимчасовому використанні матеріальних об'єктів їх наймачами. У подібних випадках користування виступає як відокремлений елемент власності і може здійснюватися самостійно без володіння.

Беручи до уваги, що особливістю основних природних об'єктів є їх нерухомий характер, володіння та користування ними, як правило, пов'язано і збігається в одній особі. Отримавши широке розповсюдження в останнє десятиліття, орендне використання земельних, водних та інших природних ресурсів або видобування корисних копалин надр безперечно підтверджує наведене положення. Отже, якщо володіння може існувати без користування, то використання окремих видів природних об'єктів та їх ресурсів, як правило, поєднується з їх володінням. Разом з тим користування деякими об'єктами природи, наприклад тваринами або рослинним світом, використання об'єктів природно-заповідного фонду або споживання ресурсів атмосфери здійснюються без володіння ними.

Розпорядження в його економічному сенсі зазвичай представляється у вигляді дій щодо визначення долі матеріальних об'єктів та концентрує в собі

способи реалізації відносин власності. Розпорядження надає його власникові можливість чинити з об’єктами на свій розсуд будь-яким бажаним чином без втручання інших суб’єктів таке: здійснення їх трансформації або перетворення в інші об’єкти, оплатне відчуження або безоплатну передачу іншим особам, споживання в процесі виробництва або задоволення особистих потреб, фактичну відмову від власності на предмети, речі, майно, товари тощо.

Наявність можливості розпорядження об’єктами матеріального світу якраз і є наявним підтвердженням власності, і навпаки, його відсутність дає підставу вважати, що суб’єкт не є власником предметів, речей або майна. Разом з цим специфіка об’єктів природного походження визначає особливості здійснення розпорядчих функцій по відношенню до природних ресурсів. Відомо, що при здійсненні рубки лісів має місце не тільки користування, а й розпорядження ними, оскільки об’єкт власності у такому стані припиняє своє існування. Неприйнятним є, наприклад, такий спосіб розпорядження земельними ресурсами, як фактична відмова від них чи залишення без обробки. Таким чином, розпорядження природними об’єктами як економічна категорія також має свої специфічні особливості на відміну від розпорядження звичайними майновими об’єктами.

Абсолютизація розпорядження як економічної складової категорії власності іноді надає підстави для твердження про його самодостатність для характеристики відносин власності. При цьому розрізняється безумовне або суверенне розпорядження без участі інших осіб та умовне розпорядження або обумовлене оперування певними об’єктами від імені та в інтересах власника уповноваженими ним особами. Але розмежування розпорядження на безумовне і умовне позбавлено практичного сенсу, якщо мати на увазі, що розпорядження як форма реалізації відносин власності фактично однаково припиняє і володіння, і користування об’єктами власності. Тому економічні категорії володіння, користування і розпорядження в єдності та у взаємозв’язку один з одним дають достатні передумови для розкриття змісту власності в економічному сенсі.

Маючи свою реальну бутність, відносини власності на природні об’єкти та їх ресурси виявляються і в інших елементах суспільних відносин, характер яких вони обумовлюють та відображають. Тільки «розглянувши всю сукупність останніх, можна отримати повну характеристику власності» [242, с. 41-42]. Пронизуючи і охоплюючи їх у всій повноті, власність сама в цьому сенсі є «кровоносною системою» виробничих відносин. У системі виробництва відносини власності виступають в якості основних суспільних відносин. Разом з тим власність на засоби виробництва, будучи «кровоносною системою» виробничих відносин, багато в чому залежить від самого виробництва [452, с. 549]. У цьому зв’язку важливим є твердження про те, що «нова форма земельної власності виникає у всій своїй повноті лише тоді, коли сучасна промисловість досягає високого ступеня розвитку, а цей розвиток завжди йде вперед тим швидше, чим більш розвинулося сучасне землеробство, відповідна йому форма власності, відповідні їй економічні відносини» [237, т. 46-I, с. 228].

Власність (привласнення) як економічна категорія включає в себе сукупність суспільних відносин, що складаються в процесі обігу матеріальних благ на свою користь у результаті здійснення виробництва, розподілу, обміну тощо. Вона охоплює обидві зазначені сторони привласнення об’єктів природи і матеріальних благ зовнішнього світу – як стану, тобто статики власності, і як процесу, тобто динаміку власності. Сюди включаються також суспільні відносини з приводу приналежності природних багатств і матеріальних благ, тобто відносини щодо володіння, користування і розпорядження ними для наступного привласнення природних багатств і створення матеріальних благ.

На підставі викладеного можна стверджувати, що власність як об’єктивно існуюча економічна категорія являє собою історично визначену форму привласнення людьми, громадами і суспільством матеріальних благ, перш за все предметів природи в якості засобів виробництва і предметів споживання для задоволення своїх потреб. Вважаємо, що наведене визначення відображає сутність власності як суспільних відносин у формі привласнення в якості

економічної категорії, що охоплює статичні і динамічні сторони присвоєння людьми і суспільством природних багатств та їх ресурсів на свою користь.

Разом з тим не слід невиправдано розширяти зміст виробничих відносин власності, а усю систему економічних зв'язків зводити до відносин власності на засоби виробництва або до сукупності виробничих відносин. Привласнення матеріальних благ не обмежується лише виробництвом і виробничими відносинами, оскільки предмети природи присвоювалися та присвоюються за допомогою збирання плодів і ведення полювання, а матеріальні блага – шляхом розподілу та перерозподілу, обміну і споживання, дарування та пожертви, безоплатної передачі та успадкування, збору податків та внесення платежів, виробництва та надання послуг, що не завжди охоплюються виробничими відносинами. Крім того, в сучасних умовах відносини власності істотно змінилися, і те, що їм було властиво у XIX столітті, впродовж XX сторіччя людством успішно подолано, а окремі положення загальної теорії власності втратили первинне значення.

Перебільшення ролі відносин власності на засоби виробництва в якості чільних затуляє такі фактори, як проведення наукових досліджень, здійснення організації виробництва, управління об'єктами власності, застосування інформаційних технологій, значення яких істотно зросла у XXI столітті. Тим більше це не припустимо стосовно відносин природноресурсової власності, надмірне піднесення виробничо-економічного значення яких може негативно вплинути на виконання державою середовищезахисних функцій та забезпечення екологічних інтересів людини і суспільства.

Одночасно приниження ролі природно-речових засобів виробництва може істотно відбитися на економічному розвитку держави в період індустріального розвитку суспільства. Реальна поява, наприклад, акціонерної чи корпоративної власності, встановлення делегованих та представницьких відносин власності змінили не тільки структуру природноресурсової власності, а й вплинули на склад її учасників, перетворили домінантний вплив природноресурсової власності на

умови і засоби виробництва, соціально-економічні відносини, основи державного устрою та суспільний лад держав в цілому.

Істотних змін зазнали і погляди на використання природних багатств на основі відносин власності. Якщо до середини XX століття природні ресурси розглядалися виключно як засоби виробництва і привласнення предметів споживання, то вже у другій половині XX століття з'явилися нові концепції економічних відносин власності, аж до теорії «економічної людини», що пропонує антропологічні характеристики власності [519, с. 13].

Найбільш відомою серед відносно нових економічних поглядів щодо власності є теорія «економічного імперіалізму», яка характерна для еволюції неокласичного аналізу власності. Кінцевою метою концепції «економічного імперіалізму» є уніфікація наук про суспільство, і зокрема вчення про власність, на основі неокласичного підходу. Практично це виражається в послідовному переносі мікроекономічного аналітичного інструментарію на сфери позаринкової діяльності. У теорії власності об'єктом подібного перенесення є різні інститути суспільства, включаючи і різні трактування відносин власності [514][1].

Однією з найбільш відомих теорій цього напряму є «економічна теорія прав власності»[2]. Своєрідність цієї «універсальної метатеорії» щодо трактування теорії власності полягає в її використанні як методологічної та загальнотеоретичної основи економічного аналізу, що зводиться до наступного: по-перше, не ресурси самі по собі є власністю, а права по використанню ресурсів, що і становить

---

[1] Однак ця теорія зародилася в надрах теоретичної школи, яку англійський економіст Дж. Бартон позначив акронімом «Чивирла», скориставшись початковими буквами з назв трьох наукових центрів: Чиказького університету (М. Фридмен, Дж. Ситглер, Г. Беккер, Р. Коуз), Вірджинського політехнічного інституту (Дж. Бьюкенен, Г. Туллок) та Лос-Анджелеського університету (А. Алчиан, Г. Демсец). У наступному суттєвий внесок в розвиток цієї теорії доклали Й. Барцель, Г. Демсець, М. Дженсен, У. Меклинг, С. Пейович, Е. Фьюруботн, Г. Хансманн, О. Харт, С. Чен та інші.

[2] У витоків цієї теорії стояли два відомих американських економісти – Р. Коуз, професор Чиказького університету, лауреат Нобелівської премії 1991 року, та А. Алчиан, професор Лос-Анджелеського університету, лауреат премії Адама Сміта 2000 року. Вона, зокрема, викладена в роботах Р. Коуза «Проблема социальных издержек» 1960 року и А. Алчиана «Обмен и производство» 1964 року. Див. також: [13; 202].

поняття власності; по-друге, феномен власності випливає з факту обмеженості ресурсів. Тому інститут власності є єдино можливим інститутом розв'язання проблем «нерозмірності між потребами і доступністю для розпорядження кількістю матеріальних благ» [245; 246].

За твердженням послідовників цієї теорії така «нерозмірність» призвела до того, що основним способом формування відносин власності стає обмеження кількості (чисельності) власників. Таким чином, відносини власності зводяться до системи обмежень доступу до ресурсів, і насамперед до природних ресурсів. Тому вільний доступ до природних ресурсів означає, що вони – нічиї, що вони не належать нікому, або, що те ж саме, – належать усім. Такі ресурси не відносяться до об'єктів власності, оскільки при їх використанні між людьми не виникають економічні відносини.

Обмеження чисельності власників вільного доступу до ресурсів означає «специфікацію» права власності стосовно ресурсів. Специфікувати право власності означає точне визначення не тільки кола суб'єктів власності, а й її об'єктів, а також способів наділення власністю. Специфікація права власності сприяє створенню стійкого економічного середовища та формує стабільні очікування результатів своєї діяльності економічними агентами.

Різновидом даної економічної теорії є концепція розмивання власності, яка трактується як неповнота специфікації, що веде до розмивання прав власності. Воно може відбуватися або тому, що права власності неточно встановлені та недостатньо захищені, або тому, що вони потрапляють під різного роду обмеження, головним чином з боку держави. Така неповнота специфікації власності західними теоретиками іменується «розмиванням» (attenuation) власності. Сутність цього явища можна виразити фразою – «ніхто не стане сіяти, якщо врожай дістанеться іншому».

Не важко виявити, що наведеною теорією економічні відносини власності зводяться до правових відносин. Крім того, з цієї теорії випливає, що якщо ресурси не використовуються, то на них не поширюються відносини власності.

Слід також звернути увагу і на те, що «нерозмірність між потребами і доступною для розпорядження кількістю благ», зокрема концепція «дбайливого», «економного» і «розумного» використання природних ресурсів, стала надто популярною у другій половині XX століття [417; 402], вже на початку XXI століття вичерпала себе і замінена концепцією (стратегією) сталого розвитку та сталого природокористування [416].

Не менш широке розповсюдження в економічній літературі отримала інституційна теорія власності. Інституційний підхід до відносин власності розглядається в роботах В. Іноземцева [128], Р. І. Капелюшнікова [137; 138], А. Маршалла [241], А. І. Мартієнка [239], Р. М. Нурієва [280; 281], А. Олійника [309], Р. Пайпса [313], А. Радигіна [449; 450], С. К. Харічкова [534] та інших вчених-економістів. Методологія інституціонального напряму в реалізації відносин власності на природноресурсові об'єкти та їх ресурси має формувати систему взаємодіючих економічних і соціальних категорій відповідних інститутів.

На думку економістів, вона повинна включати в себе наступні блоки: систему обмежень, що накладаються категорією «об'єкти природноресурсового потенціалу» на економічні й юридичні права власності щодо природних об'єктів; взаємовплив категорії власності на природні ресурси в юридичному та економічному напрямах; вираз юридичних категорій прав власності в економічному аспекті; теоретичні та практичні питання реалізації відносин власності на всіх етапах суспільного відтворення – виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання; вплив трансформаційних процесів відносин власності на техногенні та природні фактори виробництва і на стан об'єктів природноресурсового потенціалу в цілому. При цьому інституційна теорія спирається на принцип «методологічного індивідуалізму», згідно з яким діючими агентами соціального процесу визнаються не групи, не колективні угруповання або їх об'єднання, а індивіди [533, с. 68-69].

Принцип «індивідуалізму» у відносинах власності на природні ресурси розглядається в класичному і неокласичному аспектах. Класичний підхід

проявляється у тому, що суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої форми власності присвоюють практично повністю дохід, що отримується від експлуатації народної власності, яка виступає у формі природних факторів їх виробництва. Фактично власник природних об'єктів зазнає втрату певної частки національного багатства і національного доходу, що знижує макроекономічні показники розвитку суспільства. Неокласичний підхід до відносин власності на природні ресурси виражається в тому, що держава практично не втручається у формування і реалізацію народних і державних відносин власності на природні ресурси. Державні органи управління природноресурсовим потенціалом країни в ринкових умовах здійснюють розпорядження природними ресурсами з позицій попиту та пропозиції. При цьому, виходячи з основних постулатів неокласичної теорії, народні природні ресурси передаються у володіння і користування без встановлення необхідних обмежень, спрямованих на підтримку і поліпшення якості природних об'єктів, а раціональність їх використання в основному визначається виходячи із розмірів плати за природокористування. Прихильники даної теорії вважають, що «невидима рука ринку» збалансує ефективне природокористування [533, с. 70-71].

За останні десятиліття широке визнання отримала неоінституціональна школа економічного аналізу власності, засновниками якої є все ті ж А. Алчиан і Р. Коуз. Зазначену економічну теорію в Росії поділяють В. В. Вольчик [52], А. Є. Шаститко [549, с. 228-275] та інші дослідники. Відповідно до цієї теорії під системою власності розуміється безліч норм, що регулюють доступ до ресурсів. Ці норми можуть санкціонуватися як законами, так і звичаями, моральними настановами, релігійними заповідями. Вони утворюють так званий «пучок прав власності», основними елементами якого є: право на виключення із доступу до ресурсів інших агентів, право на отримання ресурсу, право на одержання від нього доходу, право на передачу всіх попередніх повноважень тощо.

Будь-який акт обміну, відповідно до цієї теорії, є обмін «пучками прав власності». Відносини власності тут виводяться з рідкості ресурсів: якщо не існує

обмеженості ресурсів, то немає сенсу говорити про власність. Тому відносини власності складають систему усунення (виключень) від доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів. Якщо відсутні виключення з доступу до ресурсів, то вони нічиї, тобто належать усім, а такі ресурси не є об'єктом власності.

Неоінституціональна концепція економічного аналізу власності, як за своєю сутністю, так і за своїм змістом, є продовженням «економічної теорії прав власності» і зводиться до відносин права власності. Їх близькість пояснюється тим, що вони розроблялися одними і тими ж авторами. Проте слід визнати, що неоінституціональна школа більш детально розкриває правомочності власника, включаючи до їх складу слідом за А. Оноре [575, p. 112-128] до одинадцяти правомочностей власника. Однак, на наше переконання, не можливо виявлення суті та змісту економічних відносин власності з правовідносин власності. Останні лише відображають відносини власності та юридично закріплюють їх, втілюючи у відповідні їм форми.

1.4. Методологічні засади визначення поняття власності як юридичної категорії

Категорія власності є найбільш уживаною як поняття юридичне, як властивість державно-правової надбудови, що охоплює вольові суспільні відносини. Воно виникло у зв'язку з тим, що на певному етапі розвитку суспільства з'явилося приватне привласнення (приватна власність) об'єктів природи і матеріальних благ зовнішнього світу, а це у своєму історичному розвитку породило державу і право.

Неминучим результатом приватного привласнення (присвоєння) природних багатств та об'єктів зовнішнього світу стало поділення суспільства на соціальні групи з протилежними інтересами. Поділ праці, розподіл суспільства на соціально неоднорідні групи, поява держави, – все це зумовило виникнення права, за допомогою якого повинні були регулюватися суспільні відносини з приводу

привласнення матеріальних благ. Право покликане було врегулювати відносини між заможними і незаможними, між власниками і невласниками. Тому термін «власність» вживається не тільки в економічному, а і в юридичному сенсі, що охоплює сферу вольових суспільних відносин.

Для цілей визначення поняття права власності необхідно відштовхуватися від положень про економічні відносини власності, як відносин з приводу привласнення, розподілу, обміну, споживання, розділу праці, що склалися в суспільстві та його соціальній структурі. У цьому зв'язку методологічно правильним є підхід до визначення права власності, який був висунутий академіком А. В. Венедиктовим. При визначенні поняття права власності, писав він, теорія права має відштовхуватися від поняття власності як суспільно-виробничих відносин з приводу привласнення предметів природи індивідом усередині і за допомогою визначеної суспільної форми, як відношення індивіда чи колективу до умов і засобів виробництва як «до своїх» [45, с. 29]. Одночасно він підкреслював, що не слід економічні категорії повільно переводити на мову права, тобто «юридизирувати економічні категорії» [504].

На підтвердження цієї думки зазвичай посилаються на К. Маркса, який проводив певні розмежування між економічним і юридичним поняттями власності. У передмові до «Критики політичної економії» він писав: «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у свою суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що є тільки юридичним виразом цього – з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися» [237, т. 1, с. 322].

Для того щоб зрозуміти, яким чином економічні відносини власності (привласнення-присвоєння) отримують своє юридичне оформлення, необхідно проаналізувати всю сукупність суспільно-виробничих відносин з приводу привласнення в тій чи іншій суспільно-економічній формації. Іншими словами, необхідно простежити, як привласнення, будучи економічною категорією, закріплюється нормами права і набуває форми права привласнення. Для цієї мети

також слід відштовхуватися від дослідження права власності як права привласнення-присвоєння в динаміці (як певного процесу) та у статиці (як певного стану).

Присвоївши предмети природи, індивід ставиться до них як «до своїх», задовольняючи будь-які свої потреби чи інтереси, володіючи, користуючись і розпоряджаючись привласненими предметами. Зазначені відносини щодо володіння, користування і розпорядження відносяться до реальних економічних відносин. Крім того, ставлення суб'єкта до привласнених предметів як «до своїх» є тут індивідуально-психологічним та відособлено-вольовим, а цього недостатньо для того, щоб визнати за ним власницьку приналежність присвоєного предмета. Необхідно, щоб інші визнали в індивідуумі власника і ставилися до нього як до власника, тобто необхідна суспільна воля, а не індивідуальне бажання[1]. Така суспільна воля починає своє формування в процесі привласнення і остаточно складається, коли предмети природи присвоєні в результаті виробництва, розподілу, обміну, споживання тощо.

Сформована суспільна воля закріплюється державою у такому стані, в якому вона склалася і визнана необхідною з боку суспільства[2]. Лише після законодавчого закріплення цієї волі індивід отримує можливості володіти, користуватися і розпоряджатися речами і предметами, що обумовлено суспільною волею. Він набуває також можливості охороняти і захищати своє володіння, користування і розпорядження не тільки за допомогою своєї волі, а й спираючись

---

[1] Навіть гегелівське ідеалістичне трактування власності та волі, що ґрунтується на визнанні в приватній земельній власності відносин «людини як особистості до «природи» і абсолютного права людини на присвоєння всіх речей» природи, вказується на волю «суспільства» і волю «народу» як владу, надану або визнану державою. У його вченні про договір вольовий акт також визнається абсолютно необхідним у процесі здійснення обміну товароволодарем, при посередництві якого один товароволодарь може присвоїти собі товар іншого, відчужуючи свій власний. Таким чином, як для власності, так і для договору, за вченням Гегеля, мало однієї індивідуальної волі. «Коли я володію чимось, розум негайно приходить до висновку, що моїм є не лише безпосередньо те, чим я володію, а й пов'язане з ним. Тут має робити свої постанови позитивне право...» [62, с. 72-80, 80-97].

[2] Більш детально про відмінності суспільної та державної волі, а також трансформацію суспільної волі у державну волю див.: [270; 518; 155, с. 135-160].

на громадську волю, тобто на волю, зведену в закон[1]. Таке володіння, користування і розпорядження є вже не лише економічним, а й юридичним. Отже, право привласнення-присвоєння як певний стан являє собою закріплення приналежності предметів природи і матеріальних благ за певними особами, їх об'єднаннями, громадами, державою або усім суспільством і встановлення їх влади з приводу володіння, користування і розпорядження привласненими об'єктами з метою задоволення своїх потреб. Таким чином привласнення як стан, будучи економічним явищем, отримує своє юридичне оформлення, тобто втілюється в право привласненості як певний стан.

Проте привласнення здійснюється безперервно, оскільки привласнення природних ресурсів та виробництво на їх основі матеріальних благ є умовою існування людини і суспільства та має розширюватися, розвиватися і вдосконалюватися у відповідності зі зростаючими потребами людини і суспільства. Це означає, що у подальших актах присвоєння відбувається закріплення привласнених предметів природи за допомогою виробництва, розподілу, обміну, споживання тощо. Воно може і повинно тривати при використанні суспільством або окремими особами вже привласнених предметів природи та їх ресурсів.

Для залучення привласнених предметів природи в наступні цикли виробництва його учасники мають бути наділені можливостями їх використання, тобто вони повинні мати можливість володіти, користуватися та розпоряджатися привласненими предметами не тільки шляхом вступу в об'єктивні виробничі

---

[1] Відомо, що питання про співвідношення волі та інтересу в праві були протягом усього XIX і XX століття предметом гострих суперечок в юридичній науці взагалі та у цивілістичній науці особливо. Теорія волі отримала найбільш послідовне дослідження в працях Ф. Савіньї, за твердженням якого правовий стан представляється, насамперед, як «належна окремій особі влада в області, в якій панує її воля». Цю владу він називав правом окремої особи або правом у суб'єктивному сенсі. Відповідно до цього Ф. Савіньї визначав суть правовідносин як «область незалежного панування індивідуальної волі» [577, s. 7]. У подальшому намітився деякий відхід від вольової теорії у тому її формулюванні, яку вона одержала в історичній школі права. Так, за визначенням Б. Віндшейда, «право є надана правопорядком влада волі або панування волі». При цьому автор виходив з того, що «необхідною волею у суб'єктивному праві є лише воля правопорядку, а не воля уповноваженого» [578, s. 156-158].

відносини, а й у вольові відносини. Останні опосередковуються першими, пізнаються і закріплюються волею суспільства в її загальнообов'язкових юридичних нормах до тих меж, до яких це визнано необхідним і доцільним для забезпечення відповідних інтересів[1].

Наділення певних осіб можливостями вступу у вольові відносини з приводу належних їм предметів природи і матеріальних благ для подальшого привласнення-присвоєння й є правом привласнення[2] як безпосередній процес (динаміка права привласнення). Таким чином, право привласнення як реальний процес являє собою закріплення можливості певних осіб, груп чи їх об'єднань, громад, держави або всього суспільства володіти, користуватися і розпоряджатися привласненими матеріальними благами для подальшого присвоєння предметів природи та їх ресурсів. З наведеного визначення стає очевидним, як привласнення в процесі виробництва та інших видів діяльності, будучи економічною категорією, набуває свого юридичного виразу.

Слід погодитися з думкою С. М. Корнєєва про те, що право власності як право присвоєння охоплює обидві зазначені сторони права привласнення – і динаміку, і статику [197, с. 9-10]. Незважаючи на те, що об'єктивно існуючі економічні відносини зумовлюють вольові юридичні відносини, тим не менш

---

[1] Відповідно до матеріалістичного вчення про походження держави і права, співвідношення між вольовими (юридичними) і реальними (економічними) відносинами власності, зокрема між їх юридичними формами та економічним змістом, на думку А. В. Венедиктова, необхідно визнати провідним елементом у відносинах власності інтерес, а не волю [45, с. 36-38]. Загалом така позиція нами поділяється, однак слід підкреслити, що категорія інтересу властива не тільки економічним і правовим відносинам власності, а й багатьом іншим явищам, тобто має свого роду універсальні властивості. При цьому «інтерес» у широкому розумінні охоплює не тільки матеріальні інтереси, а й екологічні, культурологічні та інші життєво важливі сфери, викликані «спільною волею» (законом) та охоронювані примусовою силою держави.

[2] Необхідно звернути увагу на те, що між правом власності як правом присвоєння доходів від використання освоєних природних об'єктів або чужих речей з дозволу власника і правом присвоєння плодів «безхазяйних», нерухомих предметів природи, наприклад рослинного світу, або рухомих об'єктів, наприклад диких тварин, виявляються істотні відмінності. В останніх випадках має місце право на придбання у власність певних предметів і речей шляхом оволодіння ними, що не завжди охоплюється правом власності як цивільно-правовим інститутом.

останні активно впливають на розвиток перших. Тут складається й існує взаємний зв'язок і взаємний вплив базисних та надбудовних відносин один на одного.

В юридичній літературі, як минулих років, так і нещодавно виданій, усталеним є розгляд поняття права власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні [537, с. 300-301; 208, с. 114-115; 509, с. 40]. Під правом власності в об'єктивному сенсі розуміють сукупність правових норм, що регулюють певне коло суспільних відносин. Під правом власності в суб'єктивному сенсі розуміють юридично закріплені за власником можливості певної поведінки і забезпечені законом заходи поведінки власника щодо належного йому майна. Ці поняття тісно пов'язані між собою і представляють обидві сторони одного і того ж явища – права власності. Отже, загальне визначення права власності має містити елементи як об'єктивного, так і суб'єктивного права власності. Інакше кажучи, визначення права власності в об'єктивному та суб'єктивному розумінні не можуть не збігатися у найголовнішому та істотному [242, с. 25].

Право власності в об'єктивному розумінні. Право власності в об'єктивному розумінні традиційно уявляється у вигляді певної сукупності правових норм, що регулюють суспільні відносини щодо засад встановлення, способів виникнення, закріплення приналежності, здійснення правомочностей, зміни та припинення, забезпечення охорони та захисту прав власників тощо. Вони у даний час отримали широке закріплення у вітчизняному законодавстві, оскільки мають принципове значення для сприйняття юридичної оформленості права власності та регулювання відносин власності в цілому. До таких норм відносяться і норми, що регулюють відносини приналежності природних об'єктів та утворення завдяки використання їх ресурсів матеріальних благ. Останні займають особливе місце у визначенні поняття та юридичному закріпленні права власності на природні об'єкти й їх ресурси.

Норми права в об'єктивному розумінні, насамперед, встановлюють можливість або неможливість, припустимість або неприпустимість власницької належності матеріальних цінностей і природних об'єктів, тим самим закріплюючи

їх стан привласненості та визнаючи відповідні способи їх використання в процесі привласнення. До таких норм права природноресурсової власності в об'єктивному розумінні можна віднести, наприклад, норми розділу VI Декларації «Про державний суверенітет України» [368] та ст. 4 Закону України «Про економічну самостійність Української РСР» [376], положення яких у наступному склали основу ст. 13 чинної Конституції України, що закріплює приналежність природних об'єктів Українському народу.

Правовими нормами власності в об'єктивному розумінні є норми, що встановлюють підстави виникнення, способи набуття й умови змінення відносин власності на матеріальні блага та природні об'єкти. До таких норм насамперед відносяться положення ст. 14 і ст. 41 Конституції України, положення Земельного кодексу України [122] та вимоги Цивільного кодексу України [538], що пред'являються до об'єкта та суб'єктів права земельної власності. Такими нормами є також ст. 4 і ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ст. 16 і ст. 33 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [408], ст. 16 та ст. 21 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [409], що закріплюють функції відповідних органів з регулювання земельних та інших природноресурсових відносин.

Об'єктивне право власності включає немало норм, що встановлюють порядок і межі здійснення володіння, користування і розпорядження природними об'єктами та їх ресурсами, а також визначають їх правовий режим, надаючи можливість власникам закріплювати своє «панування» над ними. Так, наприклад, чинним природноресурсовим законодавством передбачено особливий порядок володіння і користування об'єктами природно-заповідного фонду, тваринного і рослинного світу, у тому числі на власницькій основі.

Право власності в об'єктивному розумінні включає в себе норми і вимоги, що встановлюють способи охорони «стану привласненості» від неправомірних посягань на природні об'єкти і форми захисту прав на них, що належать власнику. До них відносяться норми глав 23-25 Земельного кодексу, розділу 2 Лісового

кодексу України [223], ст. 4 Кодексу України про надра [166], ст. 6 Водного кодексу України від 6 червня 1995 року [51] та деякі інші норми природноресурсових кодексів.

Нарешті до правових норм власності в об'єктивному сенсі відносяться законодавчі приписи, що передбачають умови та порядок припинення права власності на природні об'єкти та їх ресурси. До таких норм слід віднести, наприклад, вимоги щодо викупу земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності, передбачені Земельним кодексом та Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року [355].

Юридичні норми, що опосередковують право власності в об'єктивному розумінні, містяться не тільки в конституційному, природноресурсовому чи екологічному законодавстві. До них відносяться великі групи цивільно-правових, фінансово-правових та податково-правових норм, окремі норми адміністративного та кримінального законодавства та деяких інших галузей права [25]. При цьому слід погодитися з думкою професора Ю. С. Червоного про визначальну роль норм конституційного права в регулюванні відносин власності в об'єктивному сенсі [544].

Незважаючи на відмінності у юридичній природі, зазначені норми в об'єктивному розумінні утворюють поширений інститут права власності. Виходячи з традиційного уявлення про домінування в цьому правовому інституті цивільно-правових норм, більшість вчених-юристів відносять його до галузі цивільного права [342, с. 13]. Однак галузева приналежність інституту права природноресурсової власності є, щонайменше, спірною і проблематичною, що підлягає спеціальному дослідженню і окремому розгляду.

Характерним для норм права власності в об'єктивному сенсі, і особливо для права природноресурсової власності, є висування на перший план не їх регулятивної, а «правовстановлюючої» функції. Вони можуть не торкатися

певних відокремлених інтересів, ними не врегульовані конкретні відносини окремих власників, проте такі норми є і вони існують, спираючись на авторитет державної законодавчої влади. Соціальна цінність норм права власності в об'єктивному розумінні полягає у тому, що вони надають стабільність відносинам власності й є потенційними регуляторами відносин власності на тривалу перспективу. Такий характер норм права власності зумовлюється безстроковою природою відносин власності, які не терплять анархії та хаосу, частих змін і необґрунтованих обмежень.

Необхідною умовою появи власності взагалі і права власності зокрема є те, з приводу чого виникають відносини власності. Предмети природи, привласнені індивідом, належать йому, є об'єктами його власності. Коли ця приналежність предметів природи або речей закріплюється правом за цим індивідом, тоді говорять про об'єкти права власності. Ними є предмети природи і матеріальні речі зовнішнього світу, приналежність яких закріплена правом за певними особами. Саме на цій основі право власності формується і визнається у якості речового права [106, с. 35]. Цією ознакою право власності відрізняється від інших прав, об'єктами яких можуть бути як предмети, наділені речово-матеріалізованими ознаками, так і не матеріалізовані об'єкти і блага, предмети інтелектуальної творчості, зобов'язальні відносини тощо. Проте натурально-речова сутність природних об'єктів відрізняється від матеріальних та нематеріальних цінностей, створених за допомогою трудової діяльності без участі природних сил і властивостей природи.

Об'єктами права власності можуть бути лише ті предмети і речі, які привласнені індивідами чи їх об'єднаннями. Інакше не можна було б розмежувати їх від таких самих речей і предметів інших осіб. Крім того, ставитися як до «своєї» можна лише стосовно конкретної речі або певного майна. Момент індивідуалізації речі завжди передує виникненню права власності на неї [520, с. 220]. Тому об'єктами права власності можуть бути тільки індивідуально визначені предмети та речі. І, навпаки, предмети і речі, наділені родовими

ознаками, не можна придбати на праві власності до тих пір, поки вони не індивідуалізовані та не конкретизовані шляхом їх відокремлення або відділення їх частини від всієї маси такого ж роду предметів і речей. Не можна, наприклад, стати власником землі взагалі, проте, виділивши окремі частини земельних площ, можна придбати право власності на конкретну земельну ділянку. Саме виходячи із зазначеного критерію, визначається правооб'єктність земельної ділянки у ст. 79 чинного Земельного кодексу.

Незважаючи на те, що природні багатства країни в законодавчому порядку позначаються в узагальненій формі, у переважній більшості випадків природні об'єкти, що наділені родовими ознаками, індивідуалізуються не тільки шляхом виділення їх частин від загальної маси, а й за ознакою місцезнаходження. Так, водні ресурси чи лісові багатства, вугільні пласти або нафтові родовища є об'єктами права власності й індивідуалізуються як за допомогою їх привласнення шляхом видобутку чи освоєння, так і за місцем розташування на території країни. Така особливість права власності об'єктивно притаманна природноресурсовій власності, що обумовлена властивостями самих природних об'єктів та їх ресурсів.

Таким чином, право власності може виникати на матеріальні об'єкти і речі, які мають індивідуально визначені ознаки у вигляді матеріалізованих речей або предметів природного походження, і не може виникати на предмети і речі, наділені родовими ознаками. Із сказаного випливає, що право власності в об'єктивному розумінні являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і охороняють способи придбання, умови реалізації та порядок припинення правомочностей власності на природні об'єкти та предмети матеріального світу з метою задоволення потреб окремих осіб, їх об'єднань, громад, держави або усього суспільства. Наведене визначення права власності в об'єктивному сенсі відображає сутність змісту цієї сукупності правових норм як правовстанолення у якості засад правопорядку у відносинах власності. Однак вони мають принципове значення для регулювання відносин власності в державі, зокрема права власності у суб'єктивному розумінні та його змісту.

Право власності в суб'єктивному розумінні. Одним з основних аспектів, що характеризує право власності, є його поняття в суб'єктивному розумінні. Для визначення поняття права власності в суб'єктивному сенсі слід виходити з аналізу правомочностей, що закон надає носію права власності, й обов'язків, які закон покладає на самого носія права власності та на третіх осіб. Отже, при визначенні права власності в суб'єктивному розумінні необхідно відштовхуватися від основних положень його поняття в об'єктивному сенсі.

Суб'єктивне право – це встановлені нормами об'єктивного права вид і міра можливої поведінки носія такого права. Кожного разу, звертаючись до об'єктивного права власності, можна виявити, що міра можливої поведінки власника зводиться до здійснення ним володіння, користування і розпорядження об'єктом чи річчю, що є традиційним для вітчизняної правової системи. Так, відповідно до ст. 316 Цивільного кодексу, «правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб», а за ст. 317 «власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном».

Із наведених норм кодифікованого цивільного закону випливає, що володарю суб'єктивного права власності правомочності належать безпосередньо в силу норм об'єктивного права. Їх вміст в якості елементів суб'єктивного права власності є різним і залежить від правового режиму власності в державі, тобто законодавства, що закріплює ті чи інші умови, порядок та межі здійснення володіння, користування і розпорядження предметами природи, речами зовнішнього світу чи матеріальним майном. При цьому під правом володіння прийнято розуміти право суб'єкта на фактичне утримання речі за своєю волею, під своєю «господарською владою» та «панувати» над нею, право користування надає можливості суб'єкту витягувати та одержувати корисні властивості речі, отримувати плоди і доходи від її використання, а право розпорядження передбачає вчинення власником дій або утримання від таких щодо визначення як юридичної, так і фактичної долі предметів, речі, об'єктів, майна тощо.

Звертає на себе увагу та обставина, що закон не розкриває усього розмаїття дій, що містяться в правомочностях власника. Наділивши власника суб'єктивним правом власності, норми права дозволяють визначити, кому належать привласнені об'єкти матеріального світу, хто може розпоряджатися ними, яким чином можна використовувати предмети природи для задоволення нагальних потреб та здійснення подальшого привласнення, в яких межах допускається правомірне здійснення наданих правомочностей, яким чином слід відмежовувати речові права одного суб'єкта від аналогічних прав інших осіб тощо. При реалізації суб'єктивного права власності за допомогою вступу в конкретні правовідносини його володар не тільки відноситься до речі, як до «своєї», як належній йому, а й вступає у певні відносини з іншими особами з приводу володіння, користування і розпорядження належним йому майном, тобто вступає в правовідносини власності, які є частиною суспільних відносин з приводу речей.

Однак надані правомочності виконують не тільки зазначені функції, а і надають власнику певну «владу над самими речами» та з приводу речей у відносинах з іншими особами. Отже, власник як володар суб'єктивного права законом наділяється «владою» щодо здійснення власницьких правомочностей. Проте влада власника, що міститься в суб'єктивному праві власності, відрізняється від влади, закладеної в об'єктивні норми права власності, тобто від влади, закладеної законодавчим органом. Ці відмінності між законодавчою владою і владою власника проявляються в їхній правовій природі, юридичному змісті, обсягах і межах здійснення тощо.

Влада власника як володаря суб'єктивного права надає йому можливості для здійснення своєї суб'єктивної волі як стосовно предметів зовнішнього світу та речей, так і по відношенню до інших осіб з приводу речей. «Право власника використовувати річ «своєю владою» означає, що його правомочності щодо цих речей спираються безпосередньо на закон». Влада власника існує незалежно від волі і влади будь-яких суб'єктів на ті ж речі і предмети матеріального світу [64, с. 98]. Цією ознакою суб'єктивне право власності відрізняється від інших

суб'єктивних прав, наприклад, зобов'язальних прав, які на відміну від права власності здійснюються не своєю владою, а владою власника і лише в межах наданих їм повноважень.

Проте влада власника має спиратися на закон, інакше вона буде ні чим не обмеженим «самовстановленням» або повільним свавіллям. Так, згідно з ч. 1 ст. 319 чинного Цивільного кодексу, власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Одночасно ч. 2 ст. 319 передбачає, що власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Адже влада власника – це визнана законом можливість здійснювати свою волю. Таким чином, можна стверджувати, що термін «своя влада» є специфічно властивим елементом суб'єктивного права власності, яка «іманентна суб'єктивному праву власності взагалі» [105, с. 24]. Він у поєднанні з вказаною тріадою дозволяє розкрити сутність права власності в цілому і суб'єктивного права власності зокрема. Влада власника дозволяє також відмежувати суб'єктивне право власності від інших законом наданих суб'єктивних прав. Отже, термін «своя влада» і традиційні терміни «володіння», «користування» і «розпорядження» мають включатися як у визначення права власності в суб'єктивному розумінні, так і в загальне визначення права власності.

В юридичній літературі було висловлено досить аргументоване обґрунтування необхідності включення у загальне визначення права власності та у поняття права власності в суб'єктивному розумінні не тільки терміна «своєю владою», а і позначення у «своєму інтересі». Щоправда, останнє було піддано настільки ж аргументованій критиці в подальших правових дослідженнях. Його обґрунтування, запропоноване академіком А. В. Венедиктовим, засновувалося на тому, що, «оскільки зміст юридичних (вольових) відносин визначається економічними відносинами, то примат належить інтересу, а не волі». Саме у поєднанні своєї влади та свого інтересу полягає специфічна відмінність права власності. Проте він тут же зазначав, що орендар також використовує орендоване майно у своєму інтересі, але використовує це майно владою, отриманою від

власника [45, с. 36-39]. Тому, на нашу думку, специфічно притаманним для права власності в цілому та праву власності у його суб'єктивному розумінні є не інтерес, а воля і влада, або власницька владна воля, яка незалежна від волі та влади інших осіб.

Крім того, визнання інтересу, а не волі, провідним елементом у правовідносинах, на думку А. В. Венедиктова, дозволяє найбільш задовольняючим чином пояснити, чому воля, будучи необхідним елементом у здійсненні кожного правового відношення як вольового, може у деяких випадках бути відсутньою у того чи іншого учасника цих відносин у момент виникнення, змінення або припинення таких правовідносин. Поза будь-яким сумнівом визнання інтересу у відносинах власності, як зазначається у вітчизняній правовій літературі, доповнює реальне уявлення про право власності [342, с. 18-19]. Більш того, саме інтереси є рушійною силою розвитку суспільства, формування багатоукладної економічної системи, вдосконалення виробничих відносин на основі різноманіття відносин власності, вступу в конкретні власницькі правовідносини, мотивовані цілями найбільш ефективного задоволення матеріальних і духовних інтересів тощо.

Однак з наведеного явно випливає універсальний характер категорії інтересу, властивого усій системі суспільних відносин, а не тільки суб'єктивним правам у правовідносинах власності. Можливо, ця обставина привела Р. Ієрінга до твердження про те, що «права – суть юридично захищені інтереси» [576, s. 317]. Окремі ж правомочності, визнані позитивним правом за власником, на думку академіка А. В. Венедиктова, «є лише засобом здійснення його права власності». Отже, інтереси є метою суб'єктивних прав і засобом їх реалізації, а не властивістю та змістом права власності. Тому приєднання категорії «інтерес» до поняття права власності та його віднесення виключно до змісту права власності в суб'єктивному сенсі є, по меншій мірі, невиправданим.

Наведений висновок підтверджується і різноманітними науковими дослідженнями категорії «інтересу», що становить предмет не лише економічної

та правової науки, а й окремих галузей, інститутів та сфер застосування [250; 333; 459, с. 38-54; 478; 479], і особливо – відносин власності. Однак це не є підставою для включення інтересу в загальне визначення права власності та в його поняття в суб'єктивному розумінні.

Важливим для розуміння власності та права власності є участь у власницьких відносинах тих суб'єктів, які виступають їх носіями. У реальній дійсності учасниками відносин власності можуть виступати особи, які привласнили або привласнюють предмети природи. Однак в умовах державної оформленості суспільства право закріплює приналежність привласнених матеріальних благ за певними суб'єктами. Таким чином, суб'єктами права власності є учасники суспільних відносин, які виступають носіями цього права на належні їм предмети природи і матеріальні речі.

За загальним принципом, якщо об'єкт вже належить на праві власності, то у іншого суб'єкта права не може виникнути право власності на той же об'єкт, предмет, речі чи майно. Право власності може належати одному відособленому суб'єкту права. У таких випадках прийнято говорити про індивідуальну чи приватну власність. Це, як правило, має місце при належності предметів, речей чи майна фізичним особам – вітчизняним громадянам, громадянам іноземних держав та особам без громадянства, у тому числі на об'єкти природного походження. Наведене підтверджується змістом ст. 81 чинного Земельного кодексу щодо способів та умов набуття права власності на земельні ділянки громадянами України, іноземними громадянами та особами без громадянства. Індивідуальні чи приватні суб'єкти права власності виступають у правовідносинах власності як відособлені власники належних їм природних об'єктів. Такі суб'єкти здійснюють своє суб'єктивне право власності щодо належних їм об'єктів від свого імені, за своїм розсудом та «своєю владою» в межах, встановлених законом.

Проте суб'єктивне право власності може належати об'єднанню учасників відносин власності як єдиному інтегрованому чи консолідованому суб'єкту права. При цьому такі об'єднання можуть бути найрізноманітнішими: об'єднання

громадян як фізичних осіб, об’єднання підприємств як юридичних осіб, об’єднання жителів за ознакою постійного проживання у межах сіл, селищ, міст або об’єднання жителів кількох поселень у територіальні громади тощо. Такі об’єднання чинним українським законодавством визнаються учасниками відносин власності, у тому числі на природні об’єкти та їх ресурси, тобто наділені природноресурсовою правосуб’єктністю. Вони у такій якості діють як єдиний консолідований суб’єкт права власності. У даний час чинне законодавство природноресурсово правосуб’єктним об’єднанням визнає й Український народ. Це прямо закріплено у ст. 13 Конституції України, ст. 318 Цивільного кодексу та у відповідних нормах усіх природноресурсових кодексів і законів.

Слід зазначити, що при незмінності змісту правомочностей суб’єктивного права власності їх здійснення вказаними суб’єктами права суттєво відрізняється. Так, якщо фізичні особи, яким належать суб’єктивні права володіння, користування і розпорядження, здійснюють їх самостійно або через свої представників, то правомочності володіння, користування і розпорядження об’єднаних суб’єктів права власності, як правило, здійснюють утворені ними представницькі органи.

Однак існують суттєві відмінності у здійсненні суб’єктивних прав власності на природні об’єкти і між різними видами консолідованих суб’єктів. Відрізняється, наприклад, реалізація суб’єктивних прав володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою у таких об’єднаннях, як фермерське господарство і господарське товариство в агропромисловому секторі економіки. Такими же суб’єктами права власності є, наприклад, підприємства недержавної та некомунальної форм власності, господарські товариства, кооперативні об’єднання та громадські організації, які виступають у сфері ресурсово-власницьких відносин як єдині суб’єкти права власності на приналежні їм природні об’єкти. З метою здійснення вказаними об’єднаними належних їм суб’єктивних прав власності «своєю владою» чинне законодавство наділяє утворені ними підприємства й установи правами юридичної особи.

Проте об’єднаний суб’єкт права власності й юридична особа не завжди збігаються. Так, державні підприємства, установи і організації наділені правами юридичної особи, але вони не є суб’єктами права власності на землю та інші природні об’єкти, хоча виступають суб’єктами інших правовідносин, наприклад, зобов’язальних правовідносин. Таким підприємствам і організаціям надається право постійного користування земельними ділянками, оперативного управління або повного господарського відання [111, с. 15-16] закріпленого за ними майна. Вони виступають в економіко-правовій сфері як єдині суб’єкти зобов’язальних відносин не «своєю владою», а «владою», наділеною державою, яка є їх власником. Наведені ознаки дозволяють розмежувати юридичні особи, які є суб’єктами права власності, від юридичних осіб не власників природних об’єктів.

Об’єкти, предмети, речі або майно може належати на праві власності кільком індивідуальним, або декільком об’єднаним, чи декільком індивідуальним і об’єднаним суб’єктам права власності одночасно. У таких випадках виникає право спільної власності кількох суб’єктів на один і той же предмет природи, об’єкт зовнішнього світу чи майно. Так, згідно зі ст. 355 Цивільного кодексу, майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно). Майно може належати особам на праві спільної часткової або спільної сумісної власності. Право спільної власності виникає з підстав, не заборонених законом. Спільна власність вважається частковою, якщо договором між її учасниками або законом не встановлена спільна сумісна власність на майно.

Поряд з наведеним ст. 356 Цивільного кодексу передбачає, що власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожної з них у праві власності є спільною частковою власністю. Суб’єктами права спільної часткової власності можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава і територіальні громади. У даний час тільки чинним Земельним кодексом передбачається спільна власність на земельну ділянку. Так, за ст. 86 кодифікованого земельного закону в редакції від 6 вересня 2012 року встановлено, що земельна ділянка може знаходитись у спільній

власності з визначенням частки кожного з учасників спільної власності (спільна часткова власність) або без визначення часток учасників спільної власності (спільна сумісна власність). Суб'єктами права спільної власності на земельну ділянку можуть бути громадяни та юридичні особи, а також держава і територіальні громади. Зокрема, за ч. 3 ст. 86 Земельного кодексу, суб'єктами права спільної власності на земельні ділянки територіальних громад можуть бути районні та обласні ради.

Звертає на себе увагу те, що земельне законодавство у порівнянні з Цивільним кодексом більш розширено закріплює земельну правосуб'єктність учасників права спільної власності. Так, за ч. 3 ст. 82 Земельного кодексу, спільні підприємства, засновані за участю іноземних юридичних і фізичних осіб, можуть набувати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в порядку, встановленому для іноземних юридичних осіб. Таким чином, суб'єктами права спільної власності на земельні ділянки можуть бути не тільки вітчизняні учасники, а й іноземні суб'єкти права. Одночасно це свідчить про те, що коло суб'єктів права власності, так само, як і коло їх об'єктів, залежить від рівня розвитку економічних відносин власності та стану їх законодавчого закріплення у правових нормах.

Розглянуті елементи права власності в суб'єктивному розумінні не лише складають його зміст, а і дозволяють сформулювати його визначення. На підставі викладеного можна стверджувати, що право власності в суб'єктивному розумінні являє собою систему наданих можливостей суб'єктам права здійснювати володіння, користування і розпорядження належними їм природними об'єктами за своїм розсудом і своєю владою в межах, встановлених законом.

Право власності як право привласнення-відчуження охоплює обидві сторони власницьких відносин, тобто право власності в об'єктивному і суб'єктивному значеннях. З урахуванням викладеного можна запропонувати наступне загальне визначення права власності як юридичної категорії: право власності являє собою систему правових норм, що закріплюють, охороняють і захищають суспільні

відносини власності та привласнення природних об’єктів і матеріальних благ в інтересах окремих осіб, їх об’єднань, громад, держави або всього суспільства та визначають їх можливості щодо володіння, користування і розпорядження цими об’єктами за своїм розсудом і своєю владою в межах, встановлених законом.

В юридичній літературі наводиться безліч подібних і схожих визначень права власності. При наведенні загального визначення права власності правознавці в основному зосереджуються на його суб’єктивному розумінні, опускаючи об’єктивну сторону, або, навпаки, акцентують увагу на праві власності в об’єктивному значенні на шкоду його суб’єктивному аспекту. Запропоноване визначення є найбільш повним і включає в себе обидві сторони права власності. Воно містить основні елементи права власності та відображає його сутність. При розкритті змісту його складових можна отримати найбільш повне уявлення про право власності, у тому числи на природні об’єкти та їх ресурси.

РОЗДІЛ 2
ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ В ІНТЕГРОВАНОМУ І ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОМУ СТАНІ

2.1. Основні властивості та характерні ознаки права природноресурсової власності

Проблема приналежності природних об'єктів як одвічних матеріальних засобів існування, умов функціонування життя і місця проживання людини і суспільства займає особливе місце в системі відносин власності. Природні об'єкти й їх ресурси становлять матеріальні підстави для існування людини і забезпечення життєдіяльності суспільства. Об'єкти природи є основою формування безпечного середовища для життя людини та інших живих істот і організмів. Вони займають чільне місце в системі індивідуального і суспільного привласнення та розподілу предметів зовнішнього світу для подальшого матеріального виробництва і використання у інших сферах господарської діяльності.

В соціально-економічній та еколого-правовій літературі найбільш часто зустрічаються твердження про те, що істотний вплив на специфіку правового регулювання відносин власності на природні об'єкти та їх ресурси мають такі фактори: природні об'єкти та їх ресурси мають природне походження, тобто вони створені самою природою без трудової участі людини, соціальних зусиль та матеріальних витрат; кількісно й якісно природні об'єкти та їх ресурси обмежені в природному середовищі як в національно-територіальних межах, так і в планетарному просторі; просторові межі, розміри чи об'єми природних об'єктів не відтворювані, важко відтворювані або взагалі не можуть бути поширені шляхом відтворення; основні природні об'єкти фізично нерухомі та непереміщувані у природному просторі; у зв'язку з тим, що природні об'єкти не є продуктом людської праці або суспільної діяльності, вони не мають реальної вартості й у економічному сенсі не є товаром [98, с. 89-91]; головний природний

об’єкт – земля є засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві; при використанні землі як засобу виробництва продуктивні сили земельних ресурсів не зменшуються, а зростають; використання земельних та інших нерухомих об’єктів природи як територіального або просторового базису для здійснення виробничо-господарської діяльності не змінює їх межі; відмова від використання земельних, водних, гірничих та інших природних об’єктів не призводить до їх псування, деградації, зношування або іншого стану непридатності тощо.

Саме походження природних об’єктів та їх ресурсів до теперішнього часу є підставою для сумнівів у необхідності, можливості, допустимості, а головне – в соціальній справедливості встановлення права власності на природні багатства. Постановка питання про їх власницьку приналежність пов’язана з тим, що природні об’єкти не створені працею і зусиллями людини або за допомогою соціальної діяльності чи матеріальних витрат. Вони можуть сприятливо існувати й успішно функціонувати без участі та зусиль з боку людини і суспільства [40].

Подібний натуралістичний світогляд на походження природних багатств приводить до висновку про відмову від встановлення права власності на природні об’єкти. Вони можуть належати на засадах «народного надбання» чи «загальнонаціональної приналежності», а їх використання може здійснюватися на підставі загального та спеціального природокористування, що охоплює різноманітні форми та види постійного і тимчасового володіння й користування природними багатствами [30].

Однак такий підхід до правового регулювання відносин власності та використання об’єктів природного походження має містити виключення штучно створених об’єктів, що утворені з використанням природних сил і явищ. Адже такі об’єкти утворюються працею людини і соціальними зусиллями та вкладенням матеріальних втрат, але функціонують вони у нерозривному зв’язку із закономірностями «діяльності» природного середовища. Ця проблема ускладнена тим, що в сучасних умовах всеосяжного вторгнення науково-технічних досягнень і соціальної діяльності в природне середовище важко виділити природні об’єкти,

які збереглися в первозданному вигляді без слідів втручання людини і суспільства. Тому законодавче визначення критеріїв відмежування об'єктів природного походження від штучно зведених об'єктів, що існують у взаємозв'язку з природними закономірностями, залишається не вирішеним.

Іншою важливою особливістю об'єктів природного походження є те, що вони кількісно і якісно обмежені в природному середовищі. При величезному різноманітті кількісних показників природних об'єктів, вимірюваних в площах, обсягах, відстанях, видах, а якісних показників – у властивостях, придатності, стані тощо, все ж універсальним засобом обліку кількісних і якісних показників природних об'єктів є кадастр, а для визначення фактичного стану – моніторинг. Наприклад, відповідно до вимог ст. 23 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», «для обліку кількісних, якісних та інших характеристик природних ресурсів, обсягу, характеру та режиму їх використання ведуться державні кадастри природних ресурсів» [421].

Безумовно, ані кадастри, ані моніторинги не є суто властивими для природних об'єктів та їх ресурсів, але вони найбільш прийнятні для обліку їх кількісних і якісних характеристик. Цим пояснюється той факт, що у даний час ведення природноресурсових кадастрів [332; 334–337; 339; 341] та моніторингу стану природних об'єктів чинним ресурсовим та екологічним законодавством передбачено, по суті, для всіх природних об'єктів та їх ресурсів.

Варто зазначити, що природноресурсові кадастри як державна система визначення сукупності відомостей про місце розташування та правовий режим відповідних природних об'єктів, їх класифікації та оцінки за кількісними та якісними характеристиками з метою оптимального розподілу між природокористувачами не збільшують і не зменшують їх кількість, не підвищують і не знижують їх якість, а лише фіксують відповідні показники. При цьому відомості природноресурсових моніторингів як системи спостережень за станом природних об'єктів та їх ресурсів з метою своєчасного виявлення змін в них, їх оцінки, усунення та ліквідації негативних наслідків є реальною науково-

методичною базою для ведення природноресурсових кадастрів і своєчасного внесення до них відповідних змін. Проте якщо видові природноресурсові моніторинги, згідно зі ст. 22 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», в подальшому зводяться в єдиний державний моніторинг навколишнього природного середовища і є його складовими частинами, то природноресурсові кадастри залишаються галузевими [365] і не зводяться до єдиного державного природноресурсового кадастру країни. У зв'язку з необхідністю врахування та узгодження відомостей різних за змістом природноресурсових кадастрів Кабінетом Міністрів України була прийнята спеціальна постанова про інформаційну взаємодію між кадастрами та інформаційними системами [387].

З наведеного не випливає, що кількісні та якісні показники природних об'єктів та їх ресурсів не піддаються змінам. Вони обмежені у своєму природному стані, але можуть бути змінені під впливом як природних явищ, так і в результаті антропогенних впливів. У процесі виробничо-господарської діяльності людини і суспільства розширюються площі оброблюваних земель, створюються нові водні шляхи, вирубуються і висаджуються ліси, видобуваються корисні копалини надр, відстрілюються тварини і виловлюються рибні ресурси, поліпшується породність дикої фауни і проводиться інтродукція та селекція дикої флори тощо.

Природні кадастри і моніторинги враховують як природні, так і набуті властивості природних об'єктів та їх ресурсів. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 191 чинного Земельного кодексу, в системі моніторингу земель проводиться збирання, оброблення, передавання, збереження та аналіз інформації про стан земель, прогнозування їх змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень щодо запобігання негативним змінам стану земель та дотримання вимог екологічної безпеки. А згідно зі ст. 203 кодифікованого земельного закону, що присвячена веденню земельного кадастру, облік кількості земель відображає відомості, які характеризують кожну земельну ділянку за площею та складом угідь. Облік якості земель відображає відомості, які

характеризують земельні угіддя за природними властивостями та набутими властивостями, що впливають на їх родючість, а також за ступенем забруднення ґрунтів. У зв'язку з наведеним виникає питання про встановлення прав не стільки на природні властивості таких об'єктів, скільки на їхні штучно придбані кількісні показники та якісні зміни, що впроваджені працею та матеріальними витратами. При цьому питання може ставитися як на рівні матеріалізованого виміру змінених характеристик природних ресурсів, так і на рівні інтелектуальної власності [529].

Твердження про те, що просторові межі природних об'єктів важко відтворювані або взагалі не можуть бути поширені шляхом відтворення, в цілому є справедливими. Тим не менше серед них розрізняються відтворювані, важко відтворювані та не відтворювані об'єкти. Так, об'єкти тваринного та рослинного світу відносяться до відтворюваних, земельні, водні та лісові ресурси прийнято визнавати важко відтворюваними, а мінеральні ресурси надр і морського дна взагалі не підлягають відтворенню.

Однак в сучасних умовах може мати місце, наприклад, збільшення земельних площ за рахунок відсипання дна водних об'єктів, розширення лісових масивів насадженнями на землях, малопридатних для використання в інших цілях тощо. Тому стосовно відтворюваних і важко відтворюваних об'єктів природи також виникають питання встановлення права власності, яке за аналогією із визначенням юридичної долі відтворених товарно-матеріальних об'єктів має надаватися суб'єктам, які їх відтворили.

Основні природні об'єкти, що мають фізичні нерухомі ознаки та властивості просторової непереміщуваності, істотно впливають на встановлення і реалізацію права власності на них. Саме цим пояснюється відвідний порядок надання земельних і лісових ділянок у власність, а ділянок надр у користування з визначенням їх меж на місцевості. Слід зазначити, що водне законодавство у даний час не передбачає іншого права власності на відповідні об'єкти, крім народної власності, яка від імені народу здійснюється органами державної влади, а їх використання, як і гірничих об'єктів, відбувається на підставі права

користування в дозвільному порядку. Проте, незважаючи на відносну рухомість водних об’єктів і можливість переміщення їх ресурсів у інший простір в їх природному стані, законодавче встановлення різноманіття правових форм власності на них в перспективі вимагатиме особливого порядку їх надання на праві власності, із збереженням дозвільного порядку надання у користування.

Найбільш спірною в економічній та правовій літературі є проблема вартості природних об’єктів та їх ресурсів. Більшістю дослідників визнається той факт, що природні багатства не мають реальної вартості та у строго економічному сенсі не можуть бути товаром. Тим не менше остаточний перехід до принципу платності спеціального природокористування, встановленого у законодавчому порядку стосовно всіх природних ресурсів, і поступове залучення природних багатств в товарно-матеріальний обіг істотно змінили усталені погляди на зазначену ознаку природних об’єктів [179].

У цьому відношенні земельне законодавство, яке є найбільш розвиненим, випереджає інші природноресурсові галузі права. У чинному кодифікованому земельному законі передбачено два види оцінки земель: економічна оцінка землі та грошова оцінка земельних ділянок. Відповідно до ст. 200 Земельного кодексу, економічна оцінка земель – це оцінка землі як природного ресурсу і засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві та як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання та дохідність з одиниці площі. Аналогічне визначення економічної оцінки земель закріплено й у ст. 1 Закону України «Про оцінку земель» від 11 грудня 2003 року [422]. Економічна оцінка земель різного призначення проводиться для порівняльного аналізу ефективності їх використання. Дані економічної оцінки земель є основою грошової оцінки земельної ділянки різного цільового призначення. Вона визначається в умовних кадастрових гектарах або у грошовому виразі.

Згідно зі ст. 201 Земельного кодексу, грошова оцінка земельних ділянок визначається на рентній основі. Залежно від призначення та порядку проведення

грошова оцінка земельних ділянок може бути нормативною [247] і експертною [377]. Нормативна грошова оцінка земельних ділянок використовується для визначення розміру земельного податку, втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель тощо. Зазначені оцінки проводяться за методиками, які затверджуються Кабінетом Міністрів України.

У даний час широко застосовується експертна грошова оцінка земельних ділянок. Відповідно до Закону України «Про оцінку земель», експертна грошова оцінка земельних ділянок є результатом визначення вартості земельної ділянки та пов'язаних з нею прав оцінювачем (експертом з питань оцінки земельної ділянки) із застосуванням сукупності підходів, методів та оціночних процедур, що забезпечують збір та аналіз даних, проведення розрахунків і оформлення результатів у вигляді звіту. Експертна грошова оцінка використовується при укладенні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок. Економічну і грошову оцінку землі, що визначається за встановленими законодавчими критеріями, слід відрізняти від ціни земельної ділянки, що розраховується за розробленими методиками і враховує чисельні критерії фактичного стану конкретних ділянок землі.

З наведених видів оцінки земельних ресурсів та цілей їх здійснення випливає, що в економічному значенні вони не мають реальної вартості, що застосовується у сфері товарно-грошових відносин. Та й самі земельні ділянки у даний час ще не можна розглядати у якості товару в силу обмеженості їх обігу та відсутності повноцінного ринку землі [102], зокрема – обігу земель сільськогосподарського призначення. Встановлювана ж нормативна грошова оцінка землі є не чим іншим, як капіталізованою рентою. Навіть при здійсненні цивільно-правових угод, наприклад, при купівлі-продажу земельної ділянки власник по суті продає право на ренту, а покупець набуває право на отримання доходів від її використання.

Однак тенденції розвитку земельного законодавства та інших галузей природноресурсового права такі, що в перспективі окремі природні об'єкти

цілком можуть набути повноцінних ознак товарів, і тоді, поряд з їх економічною та грошовою оцінкою, сформується ринкова ціна на них як на товар. Проте навіть за цих умов специфіка виникнення, реалізації та припинення права власності на природні об’єкти й їх ресурси не зникне і не втратить свої відмінності у порівнянні з правом власності на майнові об’єкти.

Особливості встановлення і здійснення права власності на природні об’єкти визначаються й іншими ознаками, що об’єктивно притаманні природним багатствам. Використання нерухомих об’єктів природи як територіально-просторового базису для адміністративно-територіального облаштування або здійснення виробничо-господарської діяльності їхні межі не змінює. Сприйняття законодавцем особливих природних властивостей та соціального значення багатств природного походження і оптимальне врахування специфічних ознак природних об’єктів матиме істотний вплив на їх стан. Оскільки відносини власності на природні об’єкти та їх ресурси в усі часи у будь-якому державному утворенні займали центральне місце в системі суспільних відносин, зазначений підхід до їх правового регулювання завжди забезпечував ощадливе, раціональне й ефективне використання природних багатств. Україна у цьому відношенні не є виключенням у період формування демократичної, соціальної, правової держави.

2.2. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси в інтегрованому стані

Об’єктом у філософському розумінні є зовнішній предмет, на що спрямована свідомість і діяльність суб’єкта. Однак проблема трактування об’єктів права не отримала універсального визначення у вітчизняній правовій літературі. Відповідно до положень загальної теорії юриспруденції у якості узагальненого об’єкта правового регулювання виступає певна сукупність або система

виникаючих, сформованих та існуючих суспільних відносин[1]. Проте різноманітні суспільні відносини, що складаються між людьми, являють собою загальний об'єкт права.

У загальнотеоретичних правових дослідженнях поширеним є визнання об'єктами права окремих предметів і речей як обмежених частин природи або матеріальних цінностей, а також матеріальних благ, що від них походять. У зв'язку з наведеним виділяють речові права, до яких, насамперед, відносять право власності[2]. Речове право власності надає його власникові безпосередню «владу і господарювання» над річчю, матеріалізована річ «підпорядкована» суб'єкту права, воля власника чи уповноваженої особи щодо використання речей є «визначальною і переважаючою» по відношенню до прав на неї інших осіб тощо.

Безумовно, об'єктом правового регулювання виступають певні дії, законодавчо регламентовані за допомогою встановлення прав і обов'язків, які в основному відносяться до зобов'язального права. Поведінкові вчинки або окремі дії вчиняються як уповноваженою, так і зобов'язаною особою. Однак об'єктом правового впливу виступають головним чином «чужі дії» [129, с. 82; 130, с. 90-91], на які впливає як уповноважена особа, вимагаючи відповідної поведінки від зобов'язаних осіб, так і сама зобов'язана особа, яка слідує вимогам належної поведінки. Проте моністична теорія дії як єдиного об'єкта права одночасно охоплює і дії щодо забезпечення охорони відповідних суспільних відносин, та дії стосовно використання предметів і речей, на які спрямовані суб'єктивні права й юридичні обов'язки [304, с. 249; 480, с. 186]. Тому і речове право власності, і зобов'язальне право певної дії тісно пов'язані між собою. Із цього випливає і те, що позитивні чи негативні дії стосовно використання і охорони предметів і речей одночасно стають і об'єктами відокремлених правовідносин власності, що

---

[1] Суспільні відносини визнавались об'єктами права ще у працях відомого юриста XIX століття Ф. К. Савіньї [577, s. 333; 473, с. 13].

[2] Проти визнання речей об'єктом права виступав Я. М. Магазинер, на думку якого, об'єктами права є не матеріальні речі, *а лише дії* щодо речей, «бо для права річ являє собою лише *обсяг і межі,* у які вкладено право, тобто *речова межа* прав і обов'язків, пов'язаних з річчю» [228; 229, с. 174-186].

вказують на те, з приводу чого виникають конкретні суб'єктивні права й юридичні обов'язки.

Не менш проблематичним є питання встановлення власницької правооб'єктності стосовно нематеріальних предметів, серед яких нерідко зустрічаються і об'єкти навколишнього природного середовища. Тенденція розширення кола об'єктів права власності, що сприймається як найбільш повне та незалежне право не лише стосовно матеріалізованих речей, а і щодо нематеріальних компонентів природи, що дозволяє відмежувати «моє» від «чужого», пов'язана з багатьма факторами – суспільними потребами, розширенням сфери правового регулювання, вдосконаленням юридичної техніки[1], переглядом застарілих уявлень про правове регулювання суспільних відносин, зокрема, відносин власності[2] тощо.

Розбіжності в поглядах юристів на можливості поширення права власності на об'єкти, що не є матеріальними або тілесними речами, пояснюються різними підходами до речово-майнової природи права власності. На думку Л. А. Новосьолової, поняття права власності розщеплюється і може трактуватися вузько – як категорія речового права і широко – як найбільш повне і абсолютне

---

[1] У працях відомого французького юриста Р. Саватьє обмеження у поширенні права власності на нематеріальні об'єкти пояснюється недосконалістю юридичної техніки. Це право являє собою сукупність усіх правомочностей, які можуть здійснюватися стосовно конкретних речей, що являють собою тілесне майно, або у відношенні абстракції, яку юридична техніка перетворила на безтілесне майно. Однак у процесі розвитку і вдосконалення юридичної техніки поняття об'єкта права власності, яким спочатку була конкретна річ, поширилося й на безтілесне майна. Разом з тим початкове уявлення про право власності все ще існує. Це власність на тілесне майно. Проте по мірі того як в юридичній техніці почало з'являтися абстрактне майно, первинний зміст слів «право власності» був насправді розширений. Цими словами хочуть продовжувати позначати сукупності всіх прав, які можна мати відносно новопосталого безтілесного майна. В усіх випадках, незалежно від того, чи застосовується зазначене до тілесного або безтілесного майна, право може бути розчленоване на окремі правомочності. І коли кожне з цих правомочностей знаходить свою реальність такою мірою, що стає майновим благом, починають говорити про власність на це майно. Приєднання до права слова «власність» надає цьому праву велику силу, виділяє його, має тенденцію надати йому перевагу по відношенню до конкуруючих з ним прав [471, с. 90-91].

[2] На застаріле уявлення про право власності як про «безпосереднє панування над річчю» вказував В. К. Райхер. За його твердженням, доктрина «панування над річчю» як теорія відносин власності «найстаріша за часом і застаріла по суті» [453, с. 278].

право особи на те чи інше майно [273, с. 23]. Проблема ускладнена й тим, що з поширенням впливу англо-американської правової традиції на вітчизняну юриспруденцію наприкінці XX століття помітно вторглася правооб'єктна концепція «прав на право», де об'єктами права виступають самі права як ідеальні, а не матеріальні субстанції.

У галузевих юридичних дослідженнях, присвячених проблемам об'єктів права, також зустрічаються суттєві розбіжності у їх позначенні. Це простежується, по-перше, в ототожненні понять об'єкта і предмета права для позначення систематизованої сукупності суспільних відносин і конкретних правових відносин у відповідній галузі права, по-друге, найчастіше одне поняття визначається через інше, тобто об'єкт права позначається як предмет, а предмет називається об'єктом [25, с. 8]. Повільне позначення об'єкта права певною мірою пояснюється як неузгодженістю юридичної термінології та розбіжностями трактування понять у правовій науці, так і обмеженістю мовних засобів позначення явищ суспільного життя та предметів матеріального світу.

Зіставлення загальнотеоретичних і галузевих юридичних досліджень щодо визначення поняття об'єкта права приводить до висновку про необхідність виділення загального об'єкта права як сукупності суспільних відносин, загального об'єкта права у вигляді правомірних або неправомірних дій як поведінкових вчинків або окремих актів, спрямованих на здійснення певних дій, відокремлених об'єктів права у вигляді предметів матеріального світу та конкретних речей, що є сукупною або обмеженою частиною природи, окремих цінностей як нематеріальних об'єктів і об'єктів правовідносин, змістом яких є права та обов'язки стосовно них [4, с. 96]. Різноманіття природних багатств та їх компонентів, різноманітність використовуваних і невикористовуваних природних ресурсів дозволяють говорити про допустимість у тій чи іншій мірі всіх наведених концептуальних підходів до проблеми правооб'єктності для позначення багатств природи та її ресурсів як об'єктів права.

Природні об’єкти і природне середовище в їх природному стані не є результатом діяльності людини. Навпаки, існування природного середовища і функціонування його природних закономірностей є засобами і умовами забезпечення життєдіяльності людини і суспільства. Основні життєві блага людство черпає з природи, використовуючи природні ресурси та їх властивості як предмети і засоби праці та умови життя. Природні багатства та їх різноманіття не є продуктами людської праці, і тому «не може бути власністю те, що дає нам природа без витрат нашої праці...» [266, с. 404]. Як «природні дари, дані природою», вони у рівній мірі мають задовольняти потреби всіх членів суспільства. Отже, за найбільш загальним уявленням соціального буття, дотримуючись принципу соціальної справедливості, природні об’єкти не повинні присвоюватися окремими індивідуумами, їх групами чи об’єднаннями та належати їм на праві власності.

Тим не менш термінами «об’єкт» і «предмет» у рівній мірі позначають як речі матеріального світу та майнові блага, що мають ознаки матеріальних цінностей, так і предмети природи як сукупної або обмеженої частини природи у натурально-речовому прояві. У цьому сенсі предмети матеріального світу в єдино-цілісному стані та у вигляді їх відокремлених частин виступають об’єктами речового права власності. І хоча право безпосередньо не впливає на стан природних об’єктів, їх цілісні, об’єднані та відокремлені правові ознаки різні, що є підставою для постановки проблеми про їхній інтегрований [550, с. 19-20], диференційований [101, с. 194-206] та комплексний [20; 21, с. 12-23; 22] склад.

Найбільш яскраво вираженим рівнем інтегрованого закріплення природних об’єктів, що підлягають використанню й охороні, у тому числі правовими засобами, є екологічне законодавство. Згідно з чинною редакцією ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг,

так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси. Особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України й інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України.

Наведена норма дозволяє позначити навколишнє природне середовище як інтегрований правовий об'єкт використання й охорони у цілісній єдності. Він виражений у формулюванні «навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів». В екологічному праві це стало основою для розуміння під об'єктами права субстанції матеріального світу, що мають природне походження і наділені певним станом екологічної системи [319, с. 73], існують невід'ємно від природного середовища [100, с. 24] без участі людини або за її обмеженою участю [97, с. 14]. У цьому зв'язку в еколого-правовій та природноресурсовій літературі загальновизнаним є визначення навколишнього природного середовища в цілому у якості інтегрованого правового об'єкта, що підлягає використанню й охороні [18].

Інакше складається ситуація щодо створених об'єктів, які не містяться у природному середовищі, не зберігаються у його надрах та не надані людині і суспільству безпосередньо у готовому стані з природи, а створені за допомогою докладання зусиль та витрат коштів. Проте й у таких випадках чимало об'єктів створюється не лише трудовими стараннями і витратами матеріальних засобів, а й за участі продуктивних сил самої природи, наприклад, освоєння земельних площ, зведення штучної водної споруди, здійснення лісопосадок, вирощування зелених насаджень або виведення нових порід диких хутрових тварин тощо. Строго кажучи, ні землі, ні води, ні ліси або дикорослі насадження чи дикі тварини як такі у подібних випадках не створюються людиною і суспільством. Їх вже створила і продовжує створювати сама природа, а людина і суспільство лише сприяють своїми зусиллями та засобами їх відтворенню. Ці та інші особливості природних багатств як об'єктів природного походження мають братися до уваги

при здійсненні законотворчої діяльності та враховуватися при визначенні режиму їх використання для задоволення індивідуальних і суспільних потреб.

Головним і визначальним критерієм віднесення тих чи інших об'єктів до природних є їхнє екологічне та соціальне значення для людини і суспільства. Безумовно, штучно утворені водойми можуть нічим не відрізнятися від властивостей водних об'єктів природного походження. Ліси, що висаджені людиною та виросли за сприянням природних факторів, є природними об'єктами і виконують середовищезахисні функції, впливаючи на навколишнє природне середовище. З іншого боку, сільськогосподарські посіви чи насадження, вирощені людиною для продовольчого та сировинного споживання, сільськогосподарські тварини, виведені для поповнення стада та отримання відповідного економічного ефекту тощо, служать цілям задоволення певних виробничо-споживчих потреб. Такі об'єкти не належать до природних, а є товарно-матеріальними цінностями і, згідно з існуючою класифікацією об'єктів права, відносяться або до засобів виробництва, або до предметів споживання.

Природним об'єктам на інтегрованому рівні притаманні три основних ознаки: природне походження, взаємозв'язок з природною екологічною системою та виконання функцій життєзабезпечення людини і суспільства. Останнє одержало своє закріплення у ч. 3 ст. 5 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», у якій підкреслюється, що державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки підлягають також здоров'я і життя людей.

Природне походження об'єктів навколишнього природного середовища випливає із закономірностей розвитку природи, наслідком дії яких стало утворення планетарної системи, створення біосфери та її складових – атмосфери, гідросфери, літосфери, тропосфери, поява рослинного і тваринного світу, людини і суспільства. Результатом цих процесів став прояв найважливіших особливостей природних об'єктів, що відрізняють їх від товарно-матеріальних цінностей, зокрема унікальна неповторність, природна відтворюваність (важка або

довготривала відтворюваність), необоротність змін, що відбуваються в природному середовищі, відсутність їх вартості як суспільно необхідних витрат людської праці на їх виробництво тощо. Це не виключає можливості застосування праці для відновлення або відтворення природної складової деяких об'єктів природного походження – земель, вод, лісів, рослинного і тваринного світу тощо. Проте така діяльність не створює, а повертає у природний стан те, що було використано людиною або спожито суспільством.

Однак природне походження не завжди визначає належність елементів матеріального світу до природних об'єктів. Наприклад, земля у квіткових клумбах, мінерали у якості музейних експонатів, вода у водопроводі, нафта в нафтопроводі, трав'яне покриття стадіону, дики тварини у клітках та інші компоненти навколишнього середовища також мають природне походження, але їх не можна відносити до природних об'єктів. Важливим для позначення природних об'єктів на інтегрованому рівні є їхній екологічний взаємозв'язок з іншими природними складовими та їх компонентами, що є основою для їх природного існування і функціонування у складі відповідних екосистем та утворює певний стан природного середовища.

Показовим у цьому відношенні є визначення поняття лісу, що наводиться у ст. 1 Лісового кодексу України, як поєднання переважно деревної та чагарникової рослинності з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище. Аналогічне позначення об'єктів тваринного світу наводиться у ст. 3 Закону України «Про тваринний світ». Інтегроване визначення правооб'єктності природних складових можна знайти й у інших природноресурсових законах.

Ознака екологічного взаємозв'язку між інтегрованими природними складовими надає надійні підстави для відмежування об'єктів природного середовища від тих компонентів природи, які мають природне походження, але за волею та діяльністю людини і суспільства втратили взаємозв'язок з природним

середовищем і перейшли зі світу природного у світ соціальний, де діють вже інші закономірності функціонування матерії. Земельний ґрунт, знятий з поверхні землі та складений на зберігання; корисні копалини, видобуті з надр і направлені на переробку чи використання в якості сировини; вода, закачана у резервуари з метою використання для питних чи виробничих цілей; дерева, вирубані в лісі, що перейшли у категорію деревини; тварини чи птахи, які відстріляні або виловлені й утримуються в неволі; риби, виловлені у природних водоймах та запущені у штучні басейни; оранжереї чи штучно утворені зимові сади; повітря, що циркулює в закритих приміщеннях, та інші компоненти, що несуть на собі ознаки натурально-природного походження, але вилучені з природної екосистеми, перестають впливати на хід природних процесів. Саме з цієї причини вони втрачають якості природних об’єктів чи їх компонентів. Одні з них переходять у категорію товарно-матеріальних цінностей, набуваючи відповідну вартість, і включаються в систему господарсько-економічних зв’язків, а інші набувають якості елементів соціального оточення і становляться корисними або шкідливими, бажаними чи небажаними для людини та її оточення. До останніх можна віднести, наприклад, надмірне скупчення голубів або бродячих тварин у містах.

Важливою ознакою природних об’єктів на інтегрованому рівні є виконання ними функції життєзабезпечення. Власне кажучи, саме фактор життєзабезпечення й виступає чільним інтегратором природного середовища як об’єкта права. Він проявляється у здатності природного об’єкта виконувати зазначену функцію, «працюючи» на якість навколишнього середовища. Тому природні явища і стихійні сили природи, які протистоять інтересам людини і суспільства та вимогам якості середовища їхнього проживання, не можуть включатися в охоронюване природне середовище. До них, наприклад, відносяться: ерозія ґрунтів, заболочування земель, опустелювання територій, пилові бурі, селеві потоки, повені, землетруси, смерчі, виверження вулканів та інші екологічно небезпечні природні процеси, що відбуваються з природними об’єктами. Більш того, такі явища викликають необхідність боротьби з ними як небажаними і

екологічно шкідливими природними процесами для життєзабезпечення і життєдіяльності людини.

Ознаки природного об’єкта на інтегрованому рівні знаходять свій прояв і у виконанні рекреаційно-оздоровчих, культурно-естетичних та інших функцій. Проте екологічна функція природного об’єкта є визначальною, прояв якої свідчить про перебування об’єкта природного походження у безпосередньому взаємозв’язку з природною екосистемою. Саме наявність і збереження у природних об’єктів екологічної функції зумовлюють виконання ними рекреаційно-оздоровчих, культурно-естетичних та інших функцій [31]. Втрата природним об’єктом функціональної екологічної властивості тягне за собою його перехід у категорію соціальних предметів.

Особливу проблему інтегрованої правооб’єктності становлять об’єкти, що утворені в результаті поєднання природних якостей та антропогенного впливу. Вони набувають стану об’єктів використання й охорони, якщо їхнє основне функціональне призначення носить екологічний характер (наприклад, охорона ґрунтів, відтворення водойм, захист лісів тощо). Проте вони не становляться об’єктами правової охорони, якщо їхнє основне призначення має економічний характер (наприклад, посіви сільськогосподарських культур, багаторічні насадження, облаштування водозабору тощо).

У коло охоронюваних правовими нормами об’єктів не включаються компоненти природи та штучної реальності, що втратили екологічний зв’язок з природою або не мають суттєвого екологічного впливу на природу, людину і суспільство, а також природні об’єкти, явища і процеси, охорона яких практично не доцільна або не можлива на даному етапі розвитку науки і техніки. Зокрема, землетруси і виверження вулканів, водні припливи і відливи, грозові та ураганні явища не можуть у даний час виступати в якості об’єктів правової охорони, хоча окремі з них (припливи і відливи, енергія сонця і вітру) вже використовуються у господарській діяльності.

Характерним для об’єктів природи на екологічно інтегрованому рівні є невід’ємність їх властивостей, а саме невіддільність від них життєзабезпечуючих умов у широкому розумінні у сенсі забезпечення і підтримання функціонування самого життя не тільки людини і суспільства, а й усіх живих організмів. У цій якості екологічно інтегровані об’єкти та їх життєзабезпечуючі властивості не можуть бути об’єктами права власності. По-перше, життєзабезпечуючі властивості природних об’єктів не наділені індивідуально визначеними речовими ознаками. По-друге, вони в однаковій мірі є надбанням місцевих, регіональних та національних спільнот і одночасно належать планетарному співтовариству, задовольняючи різноманітні потреби всіх і кожного.

Проте життєзабезпечуючі умови природного оточення сконцентровані у сельбищних властивостях природних об’єктів, що є умовами для поселення людей та їх спільнот, розміщення індивідуальних та соціальних об’єктів тощо. У наведеному випадку окремі природні об’єкти життєзабезпечення або іншого функціонального призначення можуть визнаватися об’єктами права власності. У цьому зв’язку чинне законодавство вказує на природні об’єкти не лише з метою правової охорони, а й як на об’єкти права власності, що, зокрема, знайшло своє закріплення у ст. 13 Конституції України. У її нормах об’єкти природи також інтегровані, але інтегровані на іншому рівні, де інтегруючим фактором виступають територіально-просторові межі держави.

Конституційні норми певною мірою розрізняють природні об’єкти, до яких відносяться, наприклад, землі, надра і води, розташовані в межах території країни, та природні ресурси континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони, що знаходяться по суті за територіальними межами держави, тобто в акваторіальних просторах. Тому визначальною ознакою належності на праві власності для одних об’єктів природи є їх знаходження на території, а для інших – розташування в акваторії. Проте Основний Закон країни не містить вказівки щодо територіального й акваторіального розташування природних об’єктів та їх ресурсів, ґрунтуючись на тому, що і територія, і акваторія

знаходяться у просторових межах країни[1]. Для конституційних норм встановлення місця розташування природних багатств та режимів їх використання є не властивим, оскільки регламентація належності природних об'єктів та визначення режимів використання природних ресурсів є прерогативою поточного законодавства.

Відомо, що загальна площа України складає 603 700 км^2, з яких земельна площа займає 579,4 тис. км^2. Проте лише 5 млн га знаходиться у природному стані (болота і заболочені площі, береги озер та річок, гори і гірські схили), що складає 8 % території країни [516]. Просторові межі держави є основою територіальної цілісності, державного суверенітету та національної безпеки [26; 154, с. 8]. Територія України в межах існуючого кордону, згідно зі ст. 2 Конституції України, є цілісною і недоторканною. На цій території держава здійснює не лише свій суверенітет, а і реалізує територіальне верховенство.

Безумовно, і суверенітет як властивість народної [484, с. 7-20] та державної [217, с. 57-64] влади, і територіальне верховенство як незалежне здійснення і поширення відповідних форм влади на весь територіальний простір [169; 240; 347; 552] мають певний вплив і на регулювання відносин природноресурсової власності, зокрема на встановлення правового режиму природних об'єктів та їх ресурсів. Проте категорії народного і державного суверенітету, територіального верховенства та права власності на природні об'єкти – різні за своєю сутністю, змістом, призначенням, правовою природою, юридичною долею тощо. Зміна території країни, згідно зі ст. 73 Основного Закону, можлива виключно на основі рішення всеукраїнського референдуму. А передача об'єктів права природноресурсової власності, при законодавчому встановленні різноманіття його форм, в сучасних умовах радикального реформування всієї системи відносин власності, у тому числі на природні ресурси, можлива і здійснюється органами

[1] Згідно зі ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року, державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору [367].

виконавчої влади та місцевого самоврядування. Ототожнення зазначених категорій в умовах існування виключної власності держави на основні природні об'єкти, що мало місце у радянський період, у даний час усунено.

З цього не випливає, що необхідність дослідження взаємозв'язків між суверенітетом, територіальним верховенством і правом власності на природні багатства країни втратила своє значення. Актуальність цієї проблеми простежується на прикладі обміну між Україною і Молдовою, зокрема, з української сторони – частини придунайської території, що прилягає до молдавського с. Джурджулешти та залізничної станції Бессарабська з відповідною інфраструктурою, а з молдавської сторони – автодороги протяжністю 7,5 км вздовж молдавського с. Паланка. Що мало місце у наведеному випадку однозначно визначити не можливо: обмін територіями, але тоді, згідно зі ст. 73 Конституції України, необхідно було рішення всеукраїнського референдуму, якого не було; обмін господарськими об'єктами, нерозривно пов'язаними із земельними ділянками, але тоді питання мало вирішуватися відповідно до вимог діючої на той час редакції ст. 4 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища»[1], яка передбачала вирішення таких питань як на основі референдуму, так і на основі рішень державних органів влади в межах їх компетенції. На той час ч. 4 ст. 4 природоохоронного закону передбачала право розпорядження природними ресурсами від імені Українського народу Верховною Радою України, що по суті нею і було здійснено шляхом ратифікації підписаного 18 серпня 1999 року міждержавного договору [428].

Наведений приклад яскраво демонструє переплетення і накладення суверенітетно-територіальних і природно-об'єктних питань, розмежування яких викликає ускладнення на практиці. Територіально-просторові межі держави як інтегратор об'єктів природного походження мають принципове значення для

[1] Вказана норма природоохоронного закону зазнала суттєвих змін у редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні» від 16 жовтня 2012 року [361].

відмежування українських природних багатств від таких об’єктів інших держав. Розташування природних об’єктів на території держави визначає їх державну «належність» за місцем знаходження. Отже, територіально-просторовий критерій виступає як визначальна ознака природних об’єктів та їх ресурсів у межах країни.

Інтегроване закріплення права власності на природні багатства простежується і на об’єктному рівні. Воно безпосередньо передбачено у наведеній конституційній нормі у формулюваннях «земля», «надра», «водні та інші природні ресурси», охоплюючи усю пооб`єктну сукупність природних багатств країни. Не важко помітити, що тут інтеграційну функцію виконують самі природні об’єкти, що за своїм природним походженням є інтегрованими. Законодавство ж враховує природний стан природних об’єктів і закріплює їх у тому вигляді, в якому вони природно сформувалися.

Разом з тим конституційна норма не містить вичерпного переліку природних об’єктів та їх ресурсів. Зокрема, у ній не вказані ліси та лісові ресурси, рослинний світ і рослинні ресурси, об’єкти природно-заповідного фонду, об’єкти тваринного світу, що знаходяться у стані природної волі на території країни тощо. Можна було б погодитися з тим, що «пропущені» природні об’єкти охоплюються вказівкою на «інші природні ресурси».

Слід зазначити, що законодавча термінологія взагалі і конституційна особливо по можливості має бути вичерпно точною, подібно математичним формулам, і не залишати місця для двоякого розуміння та вільного тлумачення. Конституційна термінологія зарубіжних країн стосовно позначення об’єктів природного походження містить не тільки їх перелік, а і чітко розрізняє юридичні поняття «об’єкти природи» навколишнього середовища та «природні ресурси», призначені для господарського використання. Зокрема, за ст. 15 Основного закону ФРН, земля і надра, природні ресурси і засоби виробництва можуть бути передані у суспільну власність або в інші форми господарства відповідно до закону, що регулює види та розміри відшкодування. Вважаємо, що Конституції України слід було б сприйняти таку законодавчу практику і максимально повно закріпити

перелік, якщо не всіх, то хоча б основних природних об’єктів та їх ресурсів природного походження у конституційному порядку.

Для пооб’єктної правової інтеграції природних багатств властиво законодавче визначення їх господарсько-економічного призначення. Це пояснюється тим, що природні об’єкти є основою для будь-яких видів господарської діяльності та обмеженістю природноресурсового потенціалу. Тому для правового режиму більшості природних об’єктів встановлені вимоги їх використання за цільовим призначенням. Цільове призначення їх використання притаманне земельному, водному та лісовому законодавству, законодавству про рослинний і тваринний світ, природно-заповідному і рекреаційному законодавству, що є підставою для відносного відокремлення певних частин інтегрованих природних об’єктів, тобто для їх внутрішньої загальнооб’єктної диференціації. Внаслідок цього окремі природні компоненти можуть виступати в якості конкретних об’єктів природноресурсові власності.

Господарсько-економічне використання природних об’єктів тісно пов’язане з їх оцінкою. В умовах існування права виключної державної власності на природні ресурси не було потреби в такій оцінці. Адже тривалий час була відсутня не лише їх власна оцінка, а й їхнє використання не відображалося у вартості виробленої продукції. Законодавча легалізація різноманіття форм власності на природні об’єкти і перехід до ринкових відносин господарювання викликали необхідність їх оцінки. Проте оцінка природних багатств істотно відрізняється від ціни на товарно-матеріальні об’єкти у загальноприйнятому уявленні. По-перше, природні об’єкти не мають початкової вартості, а по-друге, вони не мають споживчої вартості, задовольняючи переважно різноманітні особисті та соціальні потреби якості всезагальних природних цінностей.

Безсумнівно, категорії вартості та оцінки, у тому числі природних ресурсів, є економічними і закріплюються в законодавчому порядку. Проте чинне законодавство дещо повільно поводиться з цими категоріями. За ч. 1 ст. 36 Водного кодексу для оцінки можливостей використання води відповідних водних

об’єктів для потреб населення та галузей економіки встановлюються нормативи, які забезпечують безпечні умови водокористування, тобто передбачається нормативна оцінка водних об’єктів; за ч. 4 ст. 45 Кодексу про надра запаси корисних копалин розвіданих родовищ, а також запаси корисних копалин, додатково розвіданих у процесі розробки родовищ, підлягають експертизі та оцінюються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, тобто по суті передбачається експертна оцінка запасів корисних копалин; згідно з ч. 2 ст. 38 Закону «Про рослинний світ» державний облік і кадастр рослинного світу, зокрема, містять систему відомостей і документів про кількісні та якісні характеристики народногосподарської і наукової цінності рослинних ресурсів, економічну оцінку технічних, кормових, лікарських, харчових та інших властивостей природних рослинних ресурсів, тобто має проводитись економічна оцінка природних рослинних ресурсів; у ст. 45 Закону «Про природно-заповідний фонд України» йдеться про економічну оцінку природних комплексів та об’єктів, що входять до їх складу, яка здійснюється відповідно до кадастру на основі спеціальних методик, тобто застосовується кадастрова оцінка об’єктів природно-заповідного фонду; в Законі «Про тваринний світ» містяться вказівки на екологічну, наукову, естетичну та іншу цінність об’єктів тваринного світу, проте оцінка їх складових не передбачається.

Існуючі відмінності у методиках та формах нормативно-правової оцінки природних ресурсів навряд чи можна пояснити різними властивостями самих природних об’єктів та різноманітністю цільового призначення їх господарсько-економічного використання. Скоріше за все, це пояснюється недостатнім досвідом економічної оцінки природних багатств і відсутністю навичок правового закріплення оцінки природних ресурсів. Вважаємо, що найбільш прийнятним і універсальним засобом оцінки природних об’єктів та їх ресурсів є введення їх нормативної оцінки.

Дещо інша ситуація з оцінкою землі та земельних ділянок склалася у земельному законодавстві. У даний час вона врегульована чинним Земельним кодексом України та спеціальним Законом України «Про оцінку земель» [422]. Зокрема, у ст. 200 Земельного кодексу України передбачена економічна оцінка земель, що являє собою оцінку землі як природного ресурсу та засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві та як просторового базису в суспільному виробництві за показниками, що характеризують продуктивність земель, ефективність їх використання та дохідність з одиниці площі. Економічна оцінка земель визначається в умовних кадастрових гектарах або у грошовому виразі. У зв'язку з цим ст. 201 кодифікованого земельного закону присвячена грошовій оцінці земельних ділянок, що визначається на рентній основі.

Залежно від призначення та порядку проведення грошова оцінка земельних ділянок може бути нормативною і експертною. Нормативна грошова оцінка земельних ділянок використовується для визначення розміру земельного податку, втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель тощо. Експертна грошова оцінка використовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок. За ч. 8 ст. 128 чинного Земельного кодексу ціна земельної ділянки визначається за експертною грошовою оцінкою, що проводиться суб'єктами господарювання, які є суб'єктами оціночної діяльності у сфері оцінки земель відповідно до закону, на замовлення органів державної влади, а ціна земельної ділянки площею понад 50 га для розміщення відкритих спортивних і фізкультурно-оздоровчих споруд визначається за нормативною грошовою оцінкою, вказаною в технічній документації.

Грошова оцінка земельних ділянок проводиться за методиками, що затверджуються Кабінетом Міністрів України. У даний час, наприклад, діє Методика нормативної грошової оцінки земель населених пунктів [406], Методика експертної грошової оцінки земельних ділянок [377], Методика нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім

земель населених пунктів) [382], Методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення [383].

Таким чином, земельним законодавством передбачена економічна оцінка земель, що визначається в умовних кадастрових гектарах або у грошовому виразі, а також грошова оцінка земельних ділянок, що визначається на рентній основі і поділяється на нормативну і експертну. Крім цього, повернення земельних ресурсів у цивільно-правовий обіг та створення ринку землі [275] привели до укладення відповідних угод [70] за результатами продажу земельних ділянок або прав на них на конкурентних засадах на земельних торгах за ринковими цінами на землю, що складаються на основі попиту і пропозицій щодо неї. Нормативна грошова оцінка земельної ділянки у таких випадках може відігравати роль початкової або стартової ціни, нижче якої земельні ділянки або права на них не можуть продаватись. Проте й у зазначених умовах земля не стає майном у цивільно-правовому розумінні [108].

Пооб'єктна інтеграція природних багатств охоплює і такі їх властивості, як рухомість та нерухомість. Поза будь-яких сумнівів, рухомість або нерухомість природних об'єктів відноситься до їх фізичних властивостей. Проте вони мають принципове значення для встановлення і регулювання відносин власності на них. При цьому для переважної більшості інтегрованих природних об'єктів, наприклад землям, надрам, лісам, притаманний нерухомий стан, що безпосередньо пов'язано з місцем їх розташування, а для інших, наприклад об'єктам тваринного світу чи атмосферному повітрю, – рухомий стан. Тим не менше для деяких об'єктів природного походження одночасно притаманні як рухомі, так нерухомі властивості. Лісові дерева або чагарникові рослини, відповідні об'єкти природно-заповідного фонду є нерухомими, а фауністичні або біосферні об'єкти – рухомі, морські води за місцем розташування можуть розглядатися як нерухомі, а річкові проточні води у межах русла – як рухомі. Рухомі та нерухомі ознаки природних об'єктів однаково важливі для характеристики їх фізичного чи гідрологічного стану, біологічного чи екологічного функціонування.

Водночас вітчизняне законодавство переважно сприймає нерухомі властивості природних об’єктів, і особливо землі, оскільки вона сама по собі є нерухомістю з природно закріпленим місцем розташування. Вся поверхня земної кори має фіксоване положення на місцевості, й як основа ландшафту вона не може бути створена, зроблена, переміщена, розширена або скорочена. Це стало підставою для виділення землі у правових дослідженнях як природного нерухомого об’єкта особливого роду [547, с. 42-43; 566, с. 19]. Одночасно земля міцно пов’язує собою і будь-які інші нерухомі природні та соціальні об’єкти, що є такими, якщо їх неможливо використовувати у природному стані або за цільовим призначенням за місцем розташування, відокремити від неї без зміни їх сутності, виділити без руйнування та нанесення збитку їхній цілісності тощо. Нерухомі властивості самої землі як об’єкта права та пов’язаних з нею інших об’єктів природного походження мають принципове значення для їх законодавчого сприйняття як визначальних ознак, і на цій основі забезпечення принципу законності [162] та оптимального правового регулювання відносин природноресурсової власності.

Стосовно рухомих природних об’єктів, які можуть пересуватися у наземному, надземному та підземному середовищі, територіальному, акваторіальному і повітряному просторі, склалися й існують інші підходи та критерії правового регулювання. Для встановлення права власності, наприклад, на наземні об’єкти тваринного світу, які постійно знаходяться на території країни і не виходять за межі її територіального чи акваторіального простору, такий їхній стан є визначальним, у зв’язку з чим застосовується територіальний (акваторіальний) принцип їхньої власницької належності. При поширенні права власності на мігруючі природні об’єкти, наприклад на диких тварин, птахів, риб, рослин тощо, застосовується так званий суверенітетний принцип, тобто вони є об’єктами права власності, поки знаходяться у наземному, надземному чи підземному середовищі або територіальному, акваторіальному чи повітряному просторі країни. Однак цей принцип не слід ототожнювати із суверенними

правами прибережної держави на природні ресурси виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу.

Підсумовуючи усе розглянуте, можна сформулювати визначення інтегрованого природного об'єкта, включивши в нього найбільш істотні природні властивості, соціально значущі функції та юридичні ознаки. Отже, інтегрований природний об'єкт є складовою природного середовища, який знаходиться у безпосередньому зв'язку з іншими природними системами і може використовуватися з метою задоволення сельбищно-поселенських, господарсько-економічних, рекреаційно-оздоровчих, культурно-естетичних та інших потреб людини і суспільства, а також забезпечує якість середовища існування усіх живих істот і має відповідний правовий режим, встановлений законом.

Слід зазначити, що у наведених нормах Конституції України та у ст. 4 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» в якості об'єктів права власності позначені також природні ресурси. Це підтверджується також положеннями ст. 3 Закону «Про рослинний світ», що позначає природні рослинні ресурси як об'єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням для потреб виробництва та інших потреб, або ст. 1 Закону «Про курорти», яка визначає курорт як освоєну природну територію на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, а останні – як особливо цінні та унікальні ресурси, які рідко зустрічаються на території країни, мають обмежене поширення або невеликі запаси у родовищах та є особливо сприятливими і ефективними для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань. Не важко помітити, що у наведених нормах спеціальних законів у першому випадку ресурс офіційно визначається через об'єкт, а у другому – через ресурс. Однак в обох випадках має місце використання природних ресурсів для задоволення відповідних потреб.

У широкому сенсі під природним ресурсом прийнято розуміти складову частину усієї сукупності природних умов в якості найважливішого компонента природного середовища [485, с. 1057-1058], його екологічного, економічного,

рекреаційного, оздоровчого, естетичного джерела, що походить від природного об’єкта і використовується або споживається людиною і суспільством. У вузькому розумінні природний ресурс являє собою стабільне джерело використання для задоволення певних потреб людини і суспільства. У цьому зв’язку обґрунтованими є законодавчі вимоги щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони природного середовища, вкладаючи у зміст використання – споживання природних ресурсів, а у зміст охорони – природний об’єкт. При цьому охоронні вимоги можуть бути спрямовані на конкретно визначені об’єкти при їх використанні, наприклад, на земельні ділянки або ділянки надр, водні об’єкти або лісові масиви тощо.

В еколого-правовому сенсі неможливо забезпечити охорону тих природних об’єктів та їх ресурсів, які підлягають використанню і споживанню. Умови реального життя та наведені визначення природних ресурсів свідчать про те, що вони підлягають використанню і споживанню, у чому полягає їх головне призначення. Тому вони відображають соціально-економічні, виробничо-господарські та побудово-споживчі сторони використовуваних природних об’єктів як засобів споживання. Про охорону таких природних ресурсів можна говорити лише в процесі їх використання у сенсі ощадливості, дбайливості, поміркованості їх використання. Такий підхід сконцентрований у законодавчих вимогах «раціонального використання природних ресурсів» чи «раціонального природокористування». Зазначені вимоги у рівній мірі поширюються як на власників природних об’єктів, так і на природокористувачів, які отримують їхні корисні властивості різними способами та на різних підставах, не будучи власниками природних об’єктів. Проте слід мати на увазі, по-перше, різний смисловий зміст екологічного, економічного та юридичного раціоналізму, а по-друге, специфіку правооб’єктності природних ресурсів.

Виявлення правових ознак співвідношення природного об’єкта та природного ресурсу має важливе теоретичне і практичне значення. Природними ресурсами називають земельні, водні, лісові, рослинні, фауністичні, мінеральні,

кліматичні, енергетичні, геотермальні та інші джерела. З відомих причин не всі вони є об’єктами правового впливу, зокрема, природноресурсового чи екологічного права, а тим більше об’єктами права власності через відсутність в них визначень індивідуалізації та ознак відокремлення. Проте й серед об’єктів природного походження, що наділені зазначеними ознаками, встановлення права власності на їхні ресурси викликає певні ускладнення. Адже у кожного інтегрованого природного об’єкта, наприклад вод [359] або лісів, можна виявити конкретні ресурси – прісноводні або лікувальні джерела, ґрунтозахисні або водоохоронні ліси.

Проблема встановлення права власності на природні ресурси полягає не лише у їхній індивідуалізації та визначенні в якості об’єкта права власності, а і у виділенні та відокремленні від самого природного об’єкта, що інтегрує їх у своєму змісті. При цьому в одному і тому ж природному об’єкті, як правило, сконцентровано декілька видів природних ресурсів. Наприклад, ліс як інтегрований природний об’єкт являє собою сукупність природних ресурсів різного виду – деревини, живиці, грибів, ягід, плодів, лікарських рослин, кормових угідь, технічної сировини, смоли, дьогтю тощо. Такий стан видового різноманіття природних ресурсів також дозволяє розглядати їх у якості інтегрованих поряд з самим природним об’єктом. Споживання кожного з названих видів лісових ресурсів неминуче відбивається на стані природного об’єкта в цілому. Рубка дерев знижує захисні властивості лісу, а підвищене відвідування лісової площі туристами може призвести до деградації та виснаження лісового масиву. Звідси раціональне використання лісових ресурсів сприяє охороні лісу в цілому як природного об’єкта.

В одних природних об’єктах їхні ресурси настільки інтегровані у сам об’єкт, що практично вони є невід’ємними і невідокремлюваними від нього і лише «спільно» складають об’єкт права власності. Наприклад, не можна виділити і виокремити продуктивні або сельбищні ресурси земельного наділу. Від інших об’єктів природного походження їхні ресурси можна виділити і відокремити за

допомогою властивих їм індивідуалізуючих ознак, і тоді їхні природні ресурси можуть розглядатися в якості відокремлених об’єктів права природноресурсової власності. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 10 Закону України «Про рослинний світ», можуть здійснюватися такі види спеціального використання природних рослинних ресурсів: збирання лікарських рослин; заготівля деревини під час рубок головного користування; заготівля живиці; заготівля кори, лубу, деревної зелені, деревних соків тощо; збирання квітів, ягід, плодів, горіхів, насіння, грибів, лісової підстилки, очерету тощо; заготівля сіна; випасання худоби. Кожен з наведених видів користування ресурсами рослинного світу може розглядатися як самостійний спосіб використання об’єкта права власності. Можна виявити і природні багатства, які самі не є об’єктами права власності, але їхні ресурси визнаються такими. Це має місце, наприклад, стосовно природних ресурсів виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу в межах юрисдикції прибережної держави.

Видове різноманіття природних ресурсів, різний ступінь їхньої інтегрованості до складу об’єктів природного походження, відокремленості за місцем розташування, різне цільове призначення використання, відмінності у способах і цілях споживання не дозволяють виявити однакові та універсальні ознаки їх віднесення до об’єктів права природноресурсові власності. Тим не менш це не є перешкодою для визначення поняття природного ресурсу. На підставі викладеного можна стверджувати, що природний ресурс являє собою стійку властивість природного об’єкта та природного середовища в цілому, що є стабільним джерелом для здійснення соціально-економічних, виробничо-господарських, побудово-споживчих та інших видів діяльності з метою задоволення різноманітних потреб людини і суспільства, використання й охорона якого регламентується законом.

З точки зору права, певне значення має поділ природних ресурсів на поновлювані та непоновлювані. До поновлюваних та відтворюваних ресурсів належать лісові багатства, об’єкти тваринного світу, зокрема, наземні тварини та

рибні запаси. При цьому швидко поновлюваним є атмосферне повітря, а довго поновлюваними є ліси. До відносно поновлюваних ресурсів відносяться, наприклад, запаси прісної води, які можна отримати шляхом опріснення морської води. Теоретично поновлюваним є і ґрунтовий шар землі, але для цього потрібна «продуктивна діяльність природи» протягом багатьох століть, що позбавлено практичного сенсу. До непоновлюваних природних ресурсів належать мінеральні ресурси надр, лікувальні природні ресурси курортів та деякі інші природні ресурси. Тому поділ природних ресурсів на поновлювані та непоновлювані має важливе значення для правового регулювання нормування і лімітування використання природних ресурсів та покладання юридичних обов'язків на власників і природокористувачів щодо відтворення природних ресурсів.

Певне правове значення має і поділ природних ресурсів на вичерпні та невичерпні. До вичерпних ресурсів належать лісові, водні, мінеральні та деякі інші природні ресурси. По мірі їх споживання вони зменшуються у кількісному вимірі, набувають тенденції повного зникнення, а також змінення якісного стану. Невичерпними при правильному господарському використанні є земельні ресурси. Тому стосовно земельних ресурсів на їх власників та землекористувачів покладаються обов'язки щодо їх раціонального й ефективного використання, підвищення родючості ґрунтів, здійснення протиерозійних заходів тощо.

Крім того, поділ природних ресурсів на вичерпні та невичерпні дозволяє правовими засобами обмежувати їх використання, знижувати їх частку у виробничих процесах і впроваджувати принцип ощадливого споживання природних багатств. Слід також зазначити, що у даний час по суті подолано уявлення про невичерпність природних ресурсів, що панувало тривалий час на протязі XX століття. Бесперечно, зазначене має принципово значення для забезпечення ощадливого використання природних ресурсів у госродарсько-економічній та інших видів діяльності.

2.3. Право власності на диференційовані об’єкти та ресурси природного походження

Різноманітні інтереси людини і суспільства найбільш повно забезпечуються завдяки використанню ресурсів природи на пооб’єктному рівні. Задоволення соціальних, економічних, екологічних, побутових та інших індивідуальних і суспільних потреб досягається за рахунок використання і споживання конкретних природних компонентів природи. У зв’язку з цим проблема права власності на об’єкти та ресурси природного походження на диференційованому рівні становить значний науково-прагматичний інтерес.

До диференційованих природних складових зазвичай відносять окремі природні об’єкти – землі і надра, води і ліси, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря і навколоземний простір. Найбільш широке визнання в юридичній літературі в якості об’єктів господарського використання і правової охорони набуло виділення природних об’єктів, природних ресурсів та природних комплексів. При цьому до природних об’єктів належать землі, надра, води, ліси, рослинний світ, тваринний світ, об’єкти природно-заповідного фонду, атмосферне повітря та інші навколишні складові природного походження. Зазначені об’єкти є укрупненими, всередині кожного з яких можна виділити численну кількість конкретних природних об’єктів меншого масштабу. Залежно від цілей правового регулювання використання та забезпечення охорони природних об’єктів чинне вітчизняне законодавство проводить деталізацію природних компонентів, позначаючи їх складові на відокремленому та одиничному рівні аж до мікроорганізмів, або консолідує їх, включаючи у зміст поширених структурних складових на рівні природних біоресурсів, генетичного фонду, природних ландшафтів тощо.

Землі та земельні ресурси. У повсякденному і науковому застосуванні поняття «земля» вживається у різних значеннях. Терміном «земля» користуються для позначення складової планетарної системи, відособленої планети, космічної

матерії, земної кулі, поверхневої площі, рельєфу земної суші та природного ландшафту [107; 112], територіального простору і території держави, визначеної місцевості та місця проживання, опорного ґрунту, ґрунтового шару та частини земної кори, засобу господарського використання і просторового базису, природного об'єкта і складової частини навколишнього природного середовища тощо. Вказані позначення землі із різноманітним змістом зустрічаються і в нормативних документах. Відповідно до Міждержавного стандарту [251] земля – це найважливіша частина навколишнього природного середовища, що характеризується простором, рельєфом, кліматом, ґрунтовим шаром, рослинністю, надрами і водами, яка є головним засобом виробництва в сільському та лісовому господарстві, а також просторовим базисом для розміщення підприємств і організацій усіх галузей народного господарства. Наведене поняття землі охоплює її основні знаки у якості інтегрованого природного об'єкта, що складається з багатьох природних компонентів, має відповідне господарське значення та виступає територіальним просторовим базисом.

Найбільш уживане юридичне позначення землі у вітчизняному законодавстві зводиться до її поверхні, що виступає в якості природного ресурсу, територіального базису та засобу виробництва [502]. Це пояснюється тим, що саме верхній шар землі виконує поселенські, економічні, екологічні, комунально-побутові, соціально-культурні, лікувально-оздоровчі та інші життєзабезпечуючі функції для людини і суспільства. Поселенська функція земної поверхні забезпечує розселення і життєдіяльність населення країни зі створенням міст, селищ, сіл та інших населених пунктів. Економічна функція землі в основному зводиться до використання її ґрунтового шару як основного засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві та просторового операційного базису для розміщення об'єктів господарювання у різних галузях національної економіки, зведення будинків і споруд комунально-побутового і соціально-культурного призначення, закладення комунікацій, створення соціальної інфраструктури тощо. Екологічна функція земної поверхні полягає в забезпеченні взаємозв'язку

органічної та неорганічної матерії, поглинанні утвореної вуглекислоти, переробки і знешкодження різноманітних шкідливих речовин тощо.

Безумовно, наведені ознаки землі не є вичерпними, оскільки вона виконує й інші корисні функції для людини і суспільства. Зокрема, використання земельних площ для сельбищних цілей істотно впливає на систематизацію міграції населення країни та впорядкування демографічних процесів. У силу своїх природних властивостей землі формують все живе і містять все неживе у природному середовищі, відтворюють біологічно активні організми та створюють біосферу, формуючи сприятливе екологічне середовище проживання. Економічна функція землі також не зводиться лише до здійснення певних видів господарського використання її ресурсів. Вона, наприклад, складає основу для здійснення лікувальних, оздоровчих, рекреаційних, туристичних, спортивних та інших видів діяльності, які у сучасних умовах одержують самостійні напрями діяльності [32]. Саме цим пояснюється диференціація земельних ресурсів за ознаками основного цільового призначення та відокремленого правового регулювання різних видів землекористування [163].

Незважаючи на такі важливі функції, що виконуються земельними ресурсами, все ж слід вказати на відсутність однозначного правового визначення землі у чинному законодавстві [2, с. 91-94; 47, с. 110-114], що у свою чергу створює значні складності для позначення її правооб'єктності. У чинному земельному законодавстві земля як об'єкт правового регулювання вживається у декількох значеннях. Відповідно до ч. 3 ст. 2 чинного Земельного кодексу, об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї). Із цього випливає, що землі в межах території країни є об'єктами земельних відносин ще до виділення із їх складу конкретних земельних ділянок та визначення прав на них. У свою чергу, відокремлені земельні ділянки та права на земельні наділи є самостійними об'єктами земельних відносин. Разом з тим, згідно з ч. 1 ст. 2 кодифікованого земельного закону, земельні відносини – це суспільні відносини

щодо володіння, користування і розпорядження землею, хоча суспільні земельні відносини не вичерпуються відносинами володіння, користування і розпорядження землями [566, с. 9-25].

Можна припустити, що, залишивши визначення поняття землі без чіткого легального формулювання як об'єкта права, законодавець виходив з очевидної простоти поняття «земля». Проте відомо, що найбільш очевидні уявлення про предмети й явища повсякденного буття виявляються далеко не простими у правозастосовній діяльності [253, с. 16].

Відсутність законодавчого визначення землі як об'єкта права та чітких критеріїв її відмежування, наприклад від водних або лісових ресурсів, є причиною виникнення гострих питань юридичного характеру, що роками розглядаються в судових інстанціях. Підтвердженням цьому може служити судова справа за позовом Одеського морського торгового порту до Державної податкової адміністрації Одеської області про правильність обчислення, повноти охоплення і своєчасного перерахування до держбюджету плати за землю та ресурсових платежів [491], що виникла в результаті оподаткування не тільки земельних ділянок, а і штучно створених гідротехнічних та інженерних споруд [145].

Законодавча прогалина у визначенні поняття землі компенсується його формулюваннями в наукових юридичних дослідженнях [17; 35; 213; 477; 567] та навчальній юридичній літературі [118–120; 252]. При цьому визначення поняття землі як об'єкта права базуються на різноманітних підходах. На підставі аналізу земельного законодавства та відносин природноресурсової власності С. В. Размєтаєв приходить до висновку, що під землею як об'єктом права власності слід розуміти верхній, поверхневий шар ґрунту, який використовується для сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, дно морів (у межах державного кордону) та інших водойм, а також іншу поверхню земної кори в межах територіальних кордонів України [451, с. 22]. Однак наведене визначення поняття землі залишає без достатньої уваги її просторово-територіальні й інші важливі ознаки.

Закладаючи в основу просторово-територіальні ознаки землі, В. І. Андрейцев визнає, що земля – це головна територіально-просторова частина навколишнього природного середовища в межах території України як матеріальна основа її суверенітету і національної безпеки, що характеризується особливістю природної структури – ґрунтового покриву, розміщення і поширення рослинності, водних об'єктів, корисних копалин та інших ресурсів [14, с. 9]. Поза всяким сумнівом, наведене визначення землі як територіального простору становить певний науково-практичний інтерес, проте навряд чи воно придатне для закріплення у чинному законодавстві.

Плідним слід визнати ландшафтний підхід до визначення землі як об'єкта земельних відносин, що запропонований М. В. Шульгою. На його думку, «під землею як об'єктом земельних відносин необхідно мати на увазі найважливішу складову частину навколишнього природного середовища, що являє собою частину поверхні земної кори, яка є просторовою основою ландшафту, розташована над надрами і використовується як засіб виробництва в сільському і лісовому господарстві або місце розташування різних об'єктів» [566, с. 16].

Варто звернути увагу на те, що у правовій літературі сприйнята вдала спроба визначення землі на основі її фізичних ознак у поєднанні з юридичними ознаками. За твердженням В. В. Носика, «в юридичному значенні земля як об'єкт права народної власності – це розташований над надрами територіально обмежений кордонами України, цілісний, нерухомий поверхневий покрив земної кори, який є основою ландшафту і просторовим базисом для гармонійного розподілу місць розселення, діяльності людей, об'єктів природно-заповідного фонду з урахуванням економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства, належить народу на праві абсолютної власності і становить частину національного багатства, яка перебуває під особливою охороною держави» [276, с. 444-445].

Наведені визначення поняття землі суттєво розрізняються між собою за своїм термінологічним змістом, оскільки їхні автори ставили перед собою різні цілі і

завдання, а тому акцентували увагу на різних властивостях землі як правового об’єкта. В одному випадку мова ведеться про землю як об’єкт правового регулювання земельних відносин, у іншому випадку – про просторово-територіальний базис розміщення суспільства, держави, її установ, розміщення підприємств та організацій, розселення та місця діяльності людей, у третьому – про об’єкт правової охорони тощо. Проте визначення поняття землі з акцентуванням на її поверхнево-ландшафтне розташування над надрами, на встановлені цілі виробничого і операційного використання, позначення просторово-територіальних меж, виділення фізичних властивостей природного походження, цілісності, нерухомості та інших індивідуалізуючих ознак можуть застосовуватися для узагальненого визначення поняття землі як об’єкта права власності на диференційованому рівні. Зокрема, вони можуть бути достатніми для визначення права народної, державної та комунальної земельної власності.

Необхідність юридичного визначення землі виникає і на більш конкретному диференційованому рівні, тобто на рівні конкретної земельної ділянки. Тому в юридичній літературі до теперішнього часу здійснюються спроби визначення поняття земельної ділянки як об’єкта права власності. Вони в основному зводяться до того, що земельна ділянка – це індивідуально визначена й юридично відокремлена частина відповідної категорії земель, що належить на певному юридичному титулі конкретній особі і використовується згідно з цільовим призначенням та межі якої визначені на місцевості відповідно із затвердженою в установленому порядку землевпорядною документацією [101, с. 204-205]. Земельною ділянкою визнається розташована над надрами частина земної поверхні, нерухома за місцем розташування, індивідуально визначена у конкретній місцевості за розмірами, межами та цільовим призначенням, встановленими законом, адміністративним актом або договором, правами і обов’язками стосовно неї громадян і юридичних осіб [97, с. 103].

Останнє визначення земельної ділянки не може претендувати на повноту і досконалість хоча б тому, що все одно виникає потреба у виявленні додаткових

критеріїв відмежування землі від надр, тобто відмежування земельної ділянки від ділянки надр. Проте обидва визначення земельної ділянки становлять певний інтерес з точки зору використання різних ознак для узагальненого визначення землі на диференційованому рівні як об'єкта права державної чи комунальної власності та для визначення поняття конкретної земельної ділянки як об'єкта права власності фізичних або юридичних осіб. З цього не випливає, що йдеться про різні об'єкти права власності, оскільки в обох випадках об'єктом права є земля. Однак її диференціація проводиться за ознакою суб'єктної належності, цільового призначення, місця розташування, меж на місцевості тощо.

При усій науковій обґрунтованості та різноманітності підходів до визначення правооб'єктності землі в аспекті її диференціації до рівня конкретної земельної ділянки [274] законодавець все ж не сприйняв їх для закріплення у нормативно-правовому порядку. Показовим у цьому відношенні є закріплення поняття конкретної земельної ділянки у якості об'єкта права власності в нормах чинного Земельного кодексу. Так, відповідно до ч. 1 ст. 79 кодифікованого земельного закону, земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. У наведеному визначенні землі як об'єкта права власності має місце її позначення на диференційованому рівні, тобто як конкретної земельної ділянки.

Важливою ознакою земельної ділянки як об'єкта права власності є її позначення за місцем розташування та розміром площі у складі однієї з численних категорій земельного фонду країни. Без такого відокремлення є неможливим встановлення права власності на земельну ділянку. Відокремлення земельної ділянки здійснюється шляхом встановлення її меж відповідно до затвердженого проекту відведення в порядку проведення землеустрою. Межі ділянки фіксуються в планах відводу і виносяться в натуру з позначенням на місцевості, після чого визначається розмір площі земельної ділянки.

Суттєву роль у відокремленні земельної ділянки відіграє юридична ознака, тобто законодавче закріплення прав щодо неї. Визначення правового титулу

належності земельної ділянки конкретній особі та закріплення її прав щодо неї виступають як критерії відокремлення земельної ділянки. Юридична ознака земельної власності є особливо важливою в сучасних умовах, зокрема з метою придання стабільності земельним відносинам та досягнення сталого земельного ладу в країні [254].

Відповідно до ч. 2 ст. 79 Земельного кодексу, право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (ґрунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб. Наведене положення цілком узгоджується, по-перше, зі ст. 14 Конституції України про те, що право власності на землю не лише набувається і реалізується відповідно до закону, а і може змінюватися також за вимогами, встановленими законом, а по-друге, відповідає ст. 41 Конституції України про те, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Слід зазначити, що стосовно земельної правооб'єктності ґрунтового шару земної поверхні, розташованого над надрами землі, не виникає особливих складностей. Проте деякі ускладнення виникають при визначенні правооб'єктності водних та лісових ресурсів, а також багаторічних насаджень дикорастучого і культурного походження, що розташовані на земельній ділянці. Відомо, що за загальними вимогами чинного поресурсового законодавства вони є відповідними об'єктами водного, лісового, флористичного, аграрного чи цивільного законодавства. Тут має місце певна комплексність, що природно властива земельній ділянці, й саме у такому складі вона визнається об'єктом права власності в земельному праві. Одночасно слід зауважити, що ознаки водних, лісових, рослинних та інших природних об'єктів визначені у відповідних галузях природноресурсового законодавства і права. У зв'язку з цим відокремлення вказаних природних об'єктів від земельної ділянки як об'єкта права земельної власності є можливим лише на правовому рівні [141].

Дещо інша ситуація стосовно правооб'єктності земельної ділянки складається при визначенні її надповерхневого і підповерхневого простору. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 79 Земельного кодексу, право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Хоча закон у зазначених випадках обмежує правооб'єктність ділянки землі зведенням житлових та виробничих будівель і споруд, все ж не виключаються можливості поширення прав на земельну ділянку, що охоплюватиме частину повітряного або підземного простору. Це може мати місце, наприклад, при спорудженні аеропорту чи метрополітену з обмеженням прав землевласників щодо зведення відповідних будівель і споруд.

Варто також звернути увагу на певну пріоритетність сучасного земельного законодавства стосовно інших галузей природноресурсового права, у тому числі відносно закріплення права власності на об'єкти природного походження. Вона передбачена у ч. 2 ст. 3 Земельного кодексу, відповідно до якої земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу та атмосферного повітря, регулюються Земельним кодексом України і нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать вказаному кодексу. Наведене положення на рівні окремої земельної ділянки як об'єкта права власності у певній мірі змінює раніше закріплену самостійну правооб'єктність інших природних об'єктів.

У цьому зв'язку суттєвого значення набувають законодавчі вимоги щодо формування правооб'єктності конкретної земельної ділянки. Згідно зі ст. 79-1 чинного Земельного кодексу, формування земельної ділянки полягає у її визначенні як об'єкта цивільних прав[1]. Формування земельної ділянки передбачає

[1] Не зовсім зрозумілою є логіка законодавця щодо формування земельної ділянки як об'єкта цивільних прав, що закріплено у ст. 79-1 чинного Земельного кодексу. По-перше, складається ситуація, коли земельним законодавством визначається об'єкт цивільних прав, тобто встановлюється цивільно-правова правооб'єктність земельної ділянки, що є об'єктом

визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру.

Формування земельних ділянок здійснюється: у порядку відведення земельних ділянок із земель державної та комунальної власності; шляхом поділу чи об'єднання раніше сформованих земельних ділянок; шляхом визначення меж земельних ділянок державної чи комунальної власності за проектами землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, проектами землеустрою щодо впорядкування території для містобудівних потреб, проектами землеустрою щодо приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; шляхом інвентаризації земель державної чи комунальної власності у випадках, передбачених законом; за проектами землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв).

Сформовані земельні ділянки підлягають державній реєстрації у Державному земельному кадастрі. Земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера. Формування земельних ділянок в основному здійснюється за проектами землеустрою щодо відведення земельних ділянок. Отже, відвідний порядок надання земельних ділянок у власність чи користування у чинному земельному законодавстві зберігається.

Проте у чинному Земельному кодексі передбачені окремі випадки, коли формування правооб'єктності конкретних земельних ділянок здійснюється у спрощеному порядку, тобто за технічною документацією із землеустрою. Відповідно до ч. 6 та ч. 7 ст. 79-1 кодифікованого земельного закону, формування земельних ділянок шляхом поділу та об'єднання раніше сформованих земельних ділянок, які перебувають у власності або користуванні, без зміни їх цільового призначення здійснюється за технічною документацією із землеустрою щодо

земельного права. По-друге, у наведеній статті йдеться виключно про земельно-правові норми з посиланням на відповідні акти земельного законодавства. Така непослідовність законодавця не сприяє дотриманню ані вимог цивільного законодавства, ані положень земельного законодавства. Оптимальним виправленням такої законодавчої алогічності може стати заміна терміна «цивільних» на термін «земельних».

поділу та об’єднання земельних ділянок. Винесення в натуру (на місцевість) меж сформованої земельної ділянки до її державної реєстрації здійснюється за документацією із землеустрою, яка стала підставою для її формування. У разі встановлення (відновлення) меж земельних ділянок за їх фактичним використанням у зв’язку з неможливістю виявлення дійсних меж формування нових земельних ділянок не здійснюється, а зміни до відомостей про межі земельних ділянок вносяться до Державного земельного кадастру.

Земельна ділянка може бути об’єктом цивільних прав виключно з моменту її формування (крім випадків суборенди та сервітуту щодо частин земельних ділянок) та державної реєстрації права власності на неї. Державна реєстрація речових прав на земельні ділянки здійснюється після державної реєстрації земельних ділянок у Державному земельному кадастрі. Державна реєстрація прав суборенди та сервітуту, які поширюються на частину земельної ділянки, здійснюється після внесення відомостей про таку частину до Державного земельного кадастру. Межі суміжних земельних ділянок приватної власності можуть бути змінені їх власниками без формування нових земельних ділянок за технічною документацією із землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості).

Таким чином, земля у якості об’єкта права власності може розглядатись у різних аспектах, зокрема, як об’єкт землеустрою, об’єкт охорони і захисту прав землевласників, об’єкт відшкодування заподіяних збитків власникам землі тощо. Проте правооб’єктність землі зводиться до правооб’єктності конкретної земельної ділянки як частини земної поверхні з установленими межами за місцем розташування та визначеними щодо неї правами, встановленими чинним земельним законодавством.

Одночасно слід підкреслити, що для народної, державної та комунальної земельної власності земля становить інтерес як національне багатство, територіальний простір, об’єкт оподаткування, а для приватної власності фізичних і юридичних осіб вона, перш за все, є цінною як засіб виробництва та

операційний базис. Саме цим можна пояснити положення ч. 1 ст. 84 Земельного кодексу про те, що у державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. У даний час воно може розглядатися в якості критерію обмеження державної земельної власності.

В юридичній літературі приймалися спроби надання єдиного визначення землі з включенням до нього усіх її істотних ознак, зокрема відокремленого об'єкта природи, складової частини довкілля, територіального простору держави, конкретної земельної ділянки, об'єкта різних форм власності тощо. За твердженням авторів підручника «Екологічне право», «земля» в юридичному значенні – головна територіально-просторова частина навколишнього природного середовища в межах території України, матеріальна основа її територіальної цілісності, суверенітету і національної безпеки, яка характеризується особливістю природної структури – ґрунтовим покривом, розміщенням і поширенням рослинності, водних об'єктів, корисних копалин та інших ресурсів, що формують сферу життя для людини та інших живих організмів, природні властивості якої використовуються на праві загального землекористування, диференціюється на окремі земельні ділянки, що перебувають у власності Українського народу або уповноваженого ним органу – держави для задоволення загальнолюдських інтересів або на праві приватної власності з метою забезпечення корпоративних і особистих прав людини та права комунальної власності територіальних громад як матеріальної основи місцевого самоврядування, виступає основним засобом виробництва в сільському господарстві та інших галузях господарювання, є операційною базою для системи розселення, у тому числі садівничих поселень, розміщення галузей народного господарства, державного матеріального резерву і шляхів сполучення, невід'ємною умовою, місцем, засобом і джерелом існування живих організмів, життєдіяльності людини, забезпечення його духовних і матеріальних потреб і вимагає в разі деградації здійснення заходів щодо запобігання небезпечному впливу на населення та якість довкілля [101, с. 206].

Безумовно, таке широке визначення поняття землі охоплює її найважливіші ознаки, функції та цілі використання і становить безперечний науковий інтерес. Проте воно надмірно громіздке, що є перешкодою для практичного використання та законодавчого закріплення. Крім того, при більш детальному аналізі та зацікавленому прагненні до охоплення якомога широкого кола властивостей та ознак землі, її природних і соціальних функцій чи цільового призначення або функціонального використання можна знайти чимало інших соціально ціннісних ознак землі, наприклад, використання властивостей земельних ресурсів для рекреаційно-оздоровчих цілей чи місця розміщення об'єктів природно-заповідного фонду, що не охоплені наведеним визначенням поняття землі. У зв'язку з цим, на наш погляд, пошуки єдиного і універсального визначення землі позбавлено практичного сенсу. Однак сказане ні яким чином не стосується необхідності визначення поняття землі на рівні конкретної земельної ділянки, що має слугувати прагматичним цілям конкретизації її ознак, у тому числі встановлення меж реалізації права власності щодо неї [279].

Відомо, що за основним цільовим призначенням землі України поділяються на такі категорії: землі сільськогосподарського призначення; землі житлової та громадської забудови; землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; землі оздоровчого призначення; землі рекреаційного призначення; землі історико-культурного призначення; землі лісогосподарського призначення; землі водного фонду; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення. Згідно з ч. 2 ст. 19 чинного Земельного кодексу, земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі.

Критерій основного цільового призначення земельних ресурсів країни та їх поділ на відповідні категорії, як і їхнє функціональне використання, можуть розглядатися в якості «індивідуалізуючих» правооб'єктних ознак, що мають сприяти визначенню власницької належності конкретних земельних ділянок. Не можуть за чинним земельним законодавством, наприклад, землі комунальної

власності загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів тощо) чи землі під об'єктами інженерної інфраструктури загальнодержавних та міжгосподарських меліоративних систем, які перебувають у державній власності, передаватись у приватну власність фізичних чи юридичних осіб.

Радикальні зміни відбулися у структурі земельного фонду країни за понад 20 років розподілу і перерозподілу земель між землевласниками та землекористувачами. Площа земель, що передані у приватну власність та використовуються громадянами на інших правових засадах, за цей час збільшилась на 14881,6 тис. га і склала 24,7 %. Об'єктами права приватної земельної власності громадян та юридичних осіб в умовах реформування земельних відносин є земельні ділянки на сільськогосподарських землях та землях населених пунктів.

Земельними об'єктами права комунальної власності, як правило, є забудовані землі у містах, селищах і селах, які, за даними Держгеокадастру України на 1 січня 2016 року складали 2552,9 тис. га, або 4,2 % загальної територіальної площі України [124]. До земель комунальної власності слід віднести також землі громадського використання у населених пунктах, що склали 281,7 тис. га, або 0,5 % земельної площі країни. Однак землями комунальної власності у даних час слід було б вважати і землі таких поселень, як курортні селища з утвореними в них органами місцевого самоврядування з постійно проживаючим обслуговуючим персоналом, гірські поселення із законодавчо встановленими критеріями до них [434], родові поселення [150] та інші поселенські землі.

Площі земель, якими володіють і користуються установи, організації, промислові та інші підприємства, підприємства й організації транспорту і зв'язку, навчальні заклади, підприємства і установи оборони та організації усіх форм власності, майже не змінилися і станом на 1 січня 2015 року становили 2309,8 тис. га, що на 28,0 тис. га менше, ніж це було станом на 1 січня 1995 року.

Зокрема, землі, які використовуються для транспорту та зв'язку, становлять 496,7 тис. га, що дорівнює 0,8 % земельної площі країни. При цьому у складі зазначених земель переважають права державної власності. До земель державної власності відносяться також землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, землі лісогосподарського призначення і водного фонду та земельні площі деяких інших категорій земель.

Найбільш цінними у складі земельного фонду є землі сільськогосподарського призначення, що містять верхній родючий шар ґрунту і використовуються для виробництва продовольчої продукції та сільськогосподарської сировини. Саме ґрунтовий шар землі багатий біоорганічними й іншими компонентами, що створювався природою протягом мільйонів років, наділений властивостями родючості.

Україна є аграрно розвиненою країною з могутнім і сприятливим природноресурсовим потенціалом. Кількість чорноземів в Україні є найбільш поширеною у світі та становить понад 28 млн га. Найцінніші типові чорноземи, звичайні чорноземи і південні чорноземи займають 27,7 % загальної площі орних сільськогосподарських угідь. У сільськогосподарському виробництві щороку використовується понад 10,9 млрд $м^3$ води, або 36,4 % від загального споживання. У розрахунку на одного жителя країни припадає 0,82 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,65 га ріллі, тоді як у середньому по Європі ці показники становлять відповідно 0,44 та 0,25 га. Якщо Україна на Європейському континенті займає 5,7 % території, то її сільськогосподарські угіддя становлять 18,9 %, а рілля – 26,9 %. Проте ефективність використання земельних ресурсів в Україні значно нижче, ніж у середньому по Європі.

За офіційними відомостями, використання земельних ресурсів країни не відповідає вимогам раціонального природокористування. Порушено екологічно допустиме співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових насаджень, що негативно впливає на стійкість агроландшафту. Основними причинами низької віддачі земельного потенціалу країни є безгосподарне

ставлення до землі, тривала відсутність її реального власника, помилкова стратегія максимального залучення земель у виробничий цикл, недосконала сільськогосподарська техніка, відстала технологія обробки землі та виробництва сільськогосподарської продукції, неефективні організаційно-правові форми господарювання на селі, невиважена цінова політика на сільськогосподарську продукцію тощо.

Недотримання науково обґрунтованих систем ведення землеробства і, зокрема, порушення сівозмін, внесення недостатньої кількості органічних добрив, низький науково-технічний рівень проектування, будівництва та експлуатації меліоративних систем, недосконала система використання і внесення мінеральних добрив та невиконання природоохоронних, меліоративних, протиерозійних та інших заходів призвели до стійкої тенденції погіршення якісного стану земельного фонду [56].

За період проведення земельної реформи, зазначається в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України, значна кількість проблем у сфері земельних відносин не лише не розв’язана, а й загострилася. На сільськогосподарських землях поширені процеси деградації земель, серед яких найбільш масштабними є ерозія – близько 57,5 % площі сільгоспземель, забруднення – 20 %, підтоплення – до 12 %. Зменшується вміст поживних речовин у ґрунтах, а щорічні втрати гумусу (основна органічна речовина у ґрунті) становлять 0,65 тонни на гектар [416]. Навіть прийняття у цей період низки спеціальних законодавчих актів щодо використання й охорони земель та посилення контролю за їх виконанням, зокрема законів України «Про охорону земель» [419] та «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [366], докорінно не змінили ситуацію.

За даними Національної академії аграрних наук України, із 42,7 млн га земель сільськогосподарського призначення щорічно обробляється понад 32 млн га. Для порівняння: у Польщі під сільськогосподарське виробництво задіяне вдвічі менше земель – 14 млн га, у Німеччині – 12 млн га, в Румунії –

9 млн га. Згідно з існуючими нормативами, розораність сільськогосподарських земель на рівні до 25 % вважається сприятливою, на рівні 25-60 % – умовно сприятливою, а на рівні 60-80 % – несприятливою. Оптимальну розораність мають лише незначні площі земель в українському Поліссі, гірських районах Карпат та Криму. Нині в Україні надзвичайно високий рівень освоєності території, зокрема, сільськогосподарське використання земельного фонду становить 72,2 % суші, а розораність складає 57,3 %. Найвищу сільськогосподарську освоєність мають землі Запорізької (88 %), Миколаївської (87 %), Одеської (83 %) та Херсонської (82 %) областей. За твердженням фахівців розораність земель в Україні є найвищою у світі. Для порівняння: у США розораність території становить 19 %, у Франції та Німеччині – 33 %, в Італії – 31 %, тобто вказані країни мають сприятливий та умовно сприятливий стан землекористування [515].

В окремих районах, де проведено осушення земель, відбувається неконтрольоване зниження рівня ґрунтових вод, зменшення потужності органічної маси, а у районах зрошування – підтоплення і засолення ґрунтів, деградація чорноземів, що призвело до негативних екологічних наслідків у районах Полісся та південних районах України. Понад 14,8 % площі зрошуваних земель піддані ерозії, більше 4 % є солонцюватими і засоленими. Збільшення мінералізації ґрунтових вод загрожує вторинним засоленням сільськогосподарських земель. Використання у великій кількості мінеральних добрив, гербіцидів, пестицидів та інших хімічних препаратів, разом з промисловим і радіаційним забрудненням, можуть ускладнити екологічну ситуацію, знизити продуктивні здатності земельних ресурсів та екологічну стійкість агроландшафтів.

Негативні тенденції у використанні земельних ресурсів проявляються: по-перше, у розвитку водної та вітрової ерозії ґрунтів, в результаті якої значним площам ріллі загрожує втрата родючого шару, заболочування, підтоплення й опустелювання; по-друге, у поступальному розширенні площ порушених і

некультивованих земель, які поступово вибувають із сільськогосподарського обороту; по-третє, у збільшенні ступеня забруднення земель у сільському господарстві токсикантами та відходами промислового виробництва, зростання кількості офіційно зареєстрованих деградованих земель, що потребують відновлення або переведення у іншу категорію земель; по-четверте, в ігноруванні вимог земельного законодавства про раціональне використання й охорону земельних ресурсів, а також розширенні випадків самовільного заняття земель, що є грубим порушенням вимог чинного законодавства. Все це свідчить про низьку ефективність правового регулювання земельних відносин у країні щодо забезпечення якості земельних ресурсів, їх раціонального використання та ефективної охорони.

Зазначений стан використання й охорони земельних ресурсів склався не раптово, а накопичувався десятиріччями. На наведені негативні ознаки розвитку земельних відносин та землекористування зверталася прискіплива увага ще на парламентських слуханнях у 2005 році, коли уряду було рекомендовано до 1 січня 2006 року подати на розгляд Верховної Ради України проект Загальнодержавної програми використання та охорони земель [429] та розробити низку спеціальних законопроектів щодо правового режиму окремих категорій земель. Проте Кабінет Міністрів України обмежився лише схваленням Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року [439]. На наш погляд, програмні рекомендації згаданих парламентських слухань досі залишаються актуальними для забезпечення оптимального розвитку земельних відносин. Адже розробка і впровадження комплексної довгострокової загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, так само як і розробка та прийняття відповідних законопроектів про правовий режим кожної категорії земель, залишається нагальною потребою порядку денного та практики оптимізації використання земельних ресурсів країни.

Згідно з вимогами чинного Земельного кодексу, підприємства, організації, установи і громадяни в якості власників, користувачів та орендарів землі

зобов'язані ефективно використовувати землю відповідно до її цільового призначення, підвищувати її родючість і проводити комплекс обов'язкових заходів щодо охорони ґрунтів від ерозії, заболочування і забруднення, не допускати погіршення екологічної обстановки та не порушувати еколого-правові вимоги щодо охорони навколишнього природного середовища, нести передбачені види відповідальності та відшкодовувати збитки, заподіяні порушенням вимог земельного та екологічного законодавства [205]. В умовах різноманіття форм земельної власності, розширення кола суб'єктів права власності на землю та набуття значними площами земельних ресурсів приватновласницької правооб'єктності виконання наведених вимог земельного й екологічного законодавства набуває надзвичайно важливого значення.

Надра і геологічні ресурси. Конституція України, закони України «Про економічну самостійність Української РСР», «Про охорону навколишнього природного середовища» та інші законодавчі акти в якості самостійного об'єкта природного походження та відокремленого об'єкта права народної власності називають надра. Незважаючи на те, що Кодекс України про надра закріплює їх на основі виключної власності Українського народу, які надаються тільки у користування, дослідження власницької правооб'єктності надр на диференційованому рівні за сучасним станом гірничого законодавства не позбавлено певного сенсу [160].

Відомо, що законодавче визначення поняття надр надано у ст. 1 Кодексу України про надра, згідно з якою надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Залишаючи без детального правового аналізу повноту змісту наведеного легального визначення надр землі, слід все ж зазначити, що критерієм відокремлення надр в якості диференційованого об'єкта права власності є їхнє підземне просторове розташування[1].

[1] Дещо відрізняються визначення і розмежувальні критерії гірських об'єктів, що наведенні у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку об'єктів та

Надра як частина земної кори утворюють «фундамент» наземного поверхневого рельєфу. До індивідуальних ознак надр належить їхній фізичний стан та відповідний їм хімічний склад мінеральних ресурсів, що у сукупності утворюють єдиний диференційований об'єкт права природноресурсової власності. Законодавче визначення надр позначає місце і межі розташування надр не за територіальним поверхневим простором держави, а за їхньою доступністю для геологічного вивчення[1] та освоєння. Щодо відмежування надр від інших природних об'єктів за ознакою їх розташування під земельним територіальним простором держави та позначення на цій основі в якості об'єкта права власності чи користування, то в цілому цей критерій не викликає особливих заперечень.

Однак проблематичною є правооб'єктність надр, розташованих за державним територіальним простором, зокрема на мінеральні ресурси континентального шельфу. Крім того, позначення меж надр доступністю для геологічного вивчення й економічного освоєння пов'язане, по меншій мірі, ще з двома обставинами. По-перше, реальним володінням суспільством відповідними засобами геологічного вивчення й економічного освоєння на різних етапах його розвитку. Адже відрізняються засоби вивчення і освоєння надр у XXI столітті від засобів обсягу дослідження і глибини розробки у XIX столітті, що, безперечно, веде до постійного «розширення» та «поглиблення» у надра, не тільки як у підземний простір та природний об'єкт, а й як об'єкт права власності чи користування. По-друге, сучасні держави володіють неоднаковим рівнем розвитку технічних засобів і наукових технологій геологічного вивчення та економічного освоєння надр. Не

окремих територій, які підлягають постійному та обов'язковому обслуговуванню державними аварійно-рятувальними службами» від 4 серпня 2000 року [385].

[1] Згідно з ч. 1 ст. 37 Кодексу України про надра, геологічне вивчення надр здійснюється з метою одержання даних про геологічну будову надр, процеси, які відбуваються в них, виявлення і оцінки корисних копалин, вивчення закономірностей їх формування і розміщення, з'ясування гірничотехнічних та інших умов розробки родовищ корисних копалин і використання надр для цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, а у наступних частинах вказаної гірничо-правової норми йдеться про організацію та координацію проведення робіт по геологічному вивченню надр, повноваження органів, які їх проводять, фінансування таких робіт тощо.

однаково розвинені вони, наприклад, в Україні і Румунії, що є підставою для різного тлумачення критеріїв та ознак геологічного вивчення й економічного освоєння надр, а відтак, – різного підходу до визначення їх меж на континентальному шельфі.

Разом з тим гірниче законодавство широко користується словосполученням «корисні копалини», виділяючи їх в якості об'єктів правового регулювання. У ст. 1 Гірничого закону України корисні копалини визначені як природні мінеральні речовини, які можуть використовуватися безпосередньо або після їх обробки [68]. Інше визначення корисних копалин у даний час закріплено у Податковому кодексі України, за ст. 14.1.91 якого корисні копалини – це природні мінеральні утворення органічного і неорганічного походження у надрах, у тому числі будь-які підземні води, а також техногенні мінеральні утворення в місцях видалення відходів виробництва та втрат продуктів переробки мінеральної сировини, які можуть бути використані у сфері матеріального виробництва і споживання безпосередньо або після первинної переробки [329]. Останнє законодавче визначення корисних копалин переслідує господарсько-податкові цілі і навряд чи придатне для використання у природноресурсовому значенні. Воно є надто поширеним і, зокрема, всупереч відповідним положенням Водного кодексу України необґрунтовано охоплює й «будь-які підземні води», а також певною мірою суперечить Закону України «Про відходи» [354].

На наш погляд, у природноресурсовому значенні, у тому числі для власницьких цілей, під корисними копалинами слід розуміти природні тверді, рідкі та газоподібні речовини, розташовані у надрах землі, які при сучасних техніко-економічних умовах можуть бути ефективно використані безпосередньо або шляхом вилучення з них корисних компонентів [350, с. 219]. Наведене визначення певною мірою підтверджується положенням ч. 1 ст. 51 Кодексу України про надра, згідно з якою розробка родовищ твердих, рідких і газоподібних корисних копалин та переробка мінеральної сировини провадяться згідно з затвердженими проектами та планами робіт, правилами технічної

експлуатації та охорони надр. У зв'язку з цим у правовій літературі підкреслюється, що не слід ототожнювати поняття надр і корисних копалин [101, с. 317] як самостійних природних об'єктів та об'єктів права власності. Корисні копалини є лише частиною надр незалежно від того, використовуються вони для видобутку та вилучення їх корисних природних властивостей або у даний час не використовуються.

Крім того, корисні копалини можуть розташовуватися не тільки у надрах землі, а й на земній поверхні або мати виходи на неї. У подібних випадках розташування корисних копалин їхня правооб'єктність у чинному законодавстві закріплена неоднозначно. Земельним законодавством вони розглядаються, наприклад, як загальнопоширені корисні копалини, і можуть використовуватися землевласниками для задоволення своїх потреб на підставі права власності на земельну ділянку без спеціального дозволу та гірничого відводу, а гірниче законодавство відносить їх до корисних копалин місцевого значення, тобто до об'єктів надр.

Згідно зі ст. 90 Земельного кодексу, власники земельних ділянок мають право використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі. Аналогічне право передбачено ст. 95 Земельного кодексу для землекористувачів із застереженням: «якщо інше не передбачено законом або договором». А за гірничим законодавством інше не передбачено, оскільки ч. 1 ст. 23 Кодексу України про надра передбачає, що землевласники і землекористувачі в межах наданих їм земельних ділянок мають право без спеціальних дозволів та гірничого відводу видобувати корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до двох метрів, а також підземні води (крім мінеральних) для всіх потреб, крім виробництва фасованої питної води, за умови, що обсяг видобування підземних вод із кожного з водозаборів не перевищує 300 $м^3$ на добу. І лише у ч. 3 ст. 23 кодифікованого Гірничого закону встановлено, що видобування корисних

копалин місцевого значення і торфу зі застосуванням спеціальних технічних засобів, які можуть призвести до небажаних змін навколишнього природного середовища, погоджується з місцевими радами, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Визначаючи співвідношення між надрами і поверхнею землі як самостійними природними об'єктами та об'єктами права власності, Н. Б. Мухітдінов підкреслював, що право покликане регулювати не співвідношення надр і землі у їх побутовому розумінні, а ті різноманітні форми суспільних відносин, які виникають у процесі використання земної товщі для тих чи інших потреб. Тому межа між ними, на його думку, має проходити там, де використання земної товщі в якості надр не тягне негативних наслідків для землекористування, а використання поверхні землі не завдає шкоди надрам [264, с. 26]. Такий природоохоронний підхід до відмежування використання властивостей земельних ділянок земної поверхні і корисних копалин надр землі в цілому слід визнати слушним і зваженим.

Пріоритетне призначення надр полягає у пошуку, вивченні, розвідці та розробці корисних копалин. Перелічені види використання надр в основному визначають правовий режим їх правооб'єктності, права і обов'язки надрокористувачів, застосування юридичної відповідальності за скоєні правопорушення тощо. Розробка родовищ корисних копалин не повинна негативно впливати на навколишнє середовище, так само як використання земельних ресурсів не повинно заподіювати екологічних або економічних збитків запасам родовищ корисних копалин та іншим матеріальним, історико-культурним цінностям, що перебувають у надрах [268]. Активне вторгнення суспільства та його технічних засобів у природні процеси, що відбуваються в надрах, з метою видобутку руди чи вугілля, нафти чи газу загрожує небезпечними наслідками змін самої структури надр вибухами, зсувами, обвалами, затопленнями тощо.

Проте природоохоронний критерій відмежування корисних копалин земної кори і земельних ресурсів поверхні землі не вирішує проблеми їх власницької правооб'єктності. Безумовно, у випадках їх відведення як самостійних об'єктів права і використання в якості таких не доводиться сумніватися в їхній відособленій правооб'єктності. Проблема виникає тоді, коли корисні копалини надр використовуються на підставі права земельної власності та в порядку земельного, а не гірничого відведення. У таких випадках може мати місце необґрунтоване «розширення» одного об'єкта права власності за рахунок «звуження» іншого. Тому вважаємо, що в подібних випадках слід визнавати наявність «змішаного об'єкта» права власності, що виникає у зв'язку зі специфікою його природного розташування, а відносини щодо здійснення правочинів власності на нього підлягають регулюванню як земельним, так і гірничим законодавством.

Нерідко чинне гірниче законодавство в якості об'єктів називає родовища корисних копалин, підрозділяючи їх на природні та техногенні. Згідно з ч. 2 ст. 5 Кодексу України про надра, родовища корисних копалин – це нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, в джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання [159; 168; 231; 233]. Таким чином, природне походження природних родовищ корисних копалин як об'єктів права власності за природними властивостями, ознаками місця знаходження та доступності залягання, кількісними та якісними характеристиками, цільовим призначенням і умовам придатності для промислового використання з їхнього законодавчого визначення є очевидним.

Дещо складнішою є власницька правооб'єктність техногенних родовищ корисних копалин, як за своїм походженням, так і за призначенням використання. За ч. 3 ст. 5 Кодексу про надра, техногенні родовища корисних копалин – це місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені і мають промислове значення. Такі родовища

можуть виникнути також внаслідок втрат при зберіганні, транспортуванні та використанні продуктів переробки мінеральної сировини. З наведеного випливає, що самі техногенні корисні копалини, як мінеральні ресурси, відносяться до об'єктів права власності природного походження. Проте за своїм «родовищним походженням», а вірніше – місцем розташування вони є результатом господарської діяльності, внаслідок чого виникає природно-господарський об'єкт права власності на корисні копалини надр. Незважаючи на те, що вони вже вилучені з надр землі і втратили природний зв'язок із середовищем свого утворення, тим не менш законодавство зберігає за ними «статус» природних об'єктів права власності. У цьому полягає одна з особливостей правооб'єктності корисних копалин техногенного походження, що поширюється, як правило, на здобуті мінерально-сировинні ресурси.

Згідно з ч. 4 ст. 5 Кодексу України про надра, усі родовища корисних копалин, у тому числі техногенні, з запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин, а всі попередньо оцінені родовища корисних копалин – резерв цього фонду. Отже, Державний фонд родовищ корисних копалин, що складається з природних, техногенних і попередньо оцінених запасів родовищ корисних копалин, може розглядатися як об'єкт правового регулювання. Він являє собою об'єднаний об'єкт права власності, що складається з конкретних родовищ корисних копалин та їх резерву.

У свою чергу, Державний фонд родовищ корисних копалин є частиною Державного фонду надр. З точки зору власницької правооб'єктності, державний фонд надр є більш високим ступенем узагальнення підземного простору, що охоплює поширений склад надр. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 5 Кодексу України про надра, Державний фонд надр включає як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони. Наведений склад Державного фонду надр послужив підставою для висновку про те, що в законі поняття «надра» та «державний фонд надр» є тотожними, і тому фактично

відносини щодо користування надрами складаються з приводу користування державним фондом надр [97, с. 265]. Беручи до уваги те, що Державний фонд надр є об'єктом правового регулювання, права власності та права користування, з таким висновком частково можна погодитись. Проте для ототожнення понять «надр» і «державний фонд надр» немає достатніх законодавчих підстав. До такого висновку приводить зіставлення офіційного визначення поняття «надра» із складовими змісту «державного фонду надр».

Узагальнюючою ознакою диференціації корисних копалин в якості правових об'єктів є їх поширення в надрах землі та господарське значення. Корисні копалини за своїм значенням поділяються на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення. Віднесення корисних копалин до корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України [384] за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища. При цьому їх правооб'єктність може проявлятись як у реалізації управлінських функцій, так і при здійсненні господарського відання [530] органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, зберігаючи свій «статус» об'єктів права народної власності.

Правооб'єктність надр може розглядатися і на рівні конкретного підземного простору у вигляді окремої ділянки, що надається у користування. Об'єктом надрокористування у таких випадках є відокремлена ділянка надр за місцем розташування одного або кількох видів корисних компонентів підземного простору в межах, визначених у гірничому відводі [331]. Поряд з властивостями природних компонентів та місцем їх розташування індивідуалізуючими ознаками конкретної ділянки надр у наведеному випадку можуть бути їх відокремлення, що відображено у державному кадастрі надр, обрані та дозволені способи вивчення, розвідки і розробки, види користування тощо.

Характерними для визначення меж конкретних ділянок надр є цілі надання гірничого відводу. Наприклад, межі гірничого відводу визначаються: для цілей

розробки родовищ корисних копалин – контурами залягання їх запасів з урахуванням зон сповзання гірських порід; для цілей розробки родовищ нафти і газу – периметром розташування законтурних нагнітальних свердловин; для цілей будівництва та експлуатації підземних споруд – технічними межами з урахуванням зон сповзання і обвалу гірських порід; для цілей захоронення шкідливих речовин, відходів виробництва та скидання стічних вод –межами ділянки надр, де може забезпечуватися їх локалізація; для цілей підземного зберігання газу – контурами поширення максимального об'єму газу, який закачується у пористі пласти, відповідно до проектної документації на будівництво підземного сховища газу тощо. Отже, особливості диференціації конкретних ділянок надр полягають у тому, що їх розміри залежать від цілей використання, а межі таких ділянок зазначаються в акті гірничого відводу.

Крім наведених ознак конкретизації ділянки надр, в акті визначаються загальна площа гірничого відводу, позначення його місцезнаходження на топографічному плані, перелік кутових точок та проекції вертикальних розрізів на геологічних картах тощо. Незважаючи на технічний характер зазначених відомостей, вони мають важливе значення для відокремлення конкретної ділянки надр як об'єкта права власності та користування.

Звертає на себе увагу і те, що закріплене у ч. 1 ст. 17 Кодексу України про надра визначення гірничого відводу як частини надр, наданої користувачам для промислової розробки родовищ корисних копалин та цілей, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, піддається відповідній конкретизації у спеціальних законодавчих актах. Так, у ст. 1 Закону України «Про нафту і газ» гірничий відвід визначається як частина нафтогазоносних надр, надана користувачам для промислової розробки родовищ нафти і газу або для створення та експлуатації підземних сховищ газу, нафти і продуктів їх переробки [411]. У зв'язку з цим надання гірничого відводу для конкретних видів видобутку також можна визнавати в якості критерію диференціації ділянок надр.

Разом з тим у даний час ділянки надр відповідно до чинного законодавства можуть надаватися не тільки на підставі гірничого відводу, а і на договірних або контрактних умовах з позначенням в них конкретних ознак підземних просторів. Зокрема, відповідно до ст. 6 Закону України «Про угоди про розподіл продукції» [442], можуть укладатися угоди щодо окремих ділянок (ділянки) надр, що обмежуються у просторі та координатами, в межах яких знаходяться родовища, частини родовищ корисних копалин загальнодержавного і місцевого значення, включаючи ділянки надр у межах континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України. У даний час на це звертається увага й у п. 3 Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами [340], згідно з яким у межах однієї ділянки надр можуть проводитися роботи з геологічного вивчення та видобування різних за видом корисних копалин за кількома дозволами. При цьому в угоді на користування надрами визначаються просторові межі кожного виду корисної копалини. Таким чином, географічні координати виконання робіт та відповідна промислова розробка є ознаками диференціації відокремлення конкретних ділянок надр.

Не менш складними є питання правооб'єктності гірничих виробок, підземних споруд та господарського облаштування у підземному просторі. Такі об'єкти можуть розглядатися в якості надр землі, якщо вони безпосередньо пов'язані з останніми і не можуть бути відокремлені від надр без заподіяння істотної шкоди або створення загрози їх існуванню в порядку, передбаченому гірничім законодавством. У випадках їх вилучення або відділення від середовища надр без створення загрози природному стану підземного простору вони становляться майновими об'єктами з цивільно-правовим режимом використання.

Інакше у гірничому законодавстві вирішено питання щодо права власності на видобуті корисні копалини та вироблену продукцію. Відповідно до ст. 20 Закону «Про угоди про розподіл продукції», до моменту розподілу продукції в пункті виміру право власності на всю вироблену за угодою продукцію належить державі. З моменту розподілу продукції в пункті виміру інвестор набуває права власності

на компенсаційну продукцію та визначену угодою частину прибуткової продукції, а решта виробленої продукції залишається у власності держави.

Уявлення про Україну як країну, недостатньо наділену корисними копалинами та мінеральними ресурсами надр, не відповідає дійсності. Україна, яка займає всього 0,4 % земної суші і де проживає всього 0,8 % населення планети, має у своїх надрах 5 % мінерально-сировинного потенціалу світу. За даними кадастрового обліку, в Україні на початок 2009 року налічувалося 8658 родовищ з 97 видами корисних копалин і майже 12 тисяч їх проявів. Одними з найбільших за обсягами є запаси вугілля, залізних, марганцевих і титаноцирконієвих руд, а також графіту, каоліну, калійних солей, сірки, вогнетривких глин, облицювального каменю. В обсягах видобутку переважають залізорудна сировина, флюсові вапняки, буре і кам’яне вугілля, а також будівельне каміння [416].

Одним із вагомих чинників подолання кризового становища в економіці України, зазначається у Загальнодержавній програмі розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року, є належне забезпечення потреб економіки в мінерально-сировинних ресурсах та їх ефективне використання [380]. Ця база являє собою сукупність розвіданих і оцінених запасів корисних копалин та супутніх компонентів, які можуть застосовуватися у відповідних галузях економіки за умови отримання економічної вигоди на рівні, достатньому для провадження розширеного виробництва з метою забезпечення економічної безпеки держави.

Мінерально-сировинна база України є достатньо вагомою у глобальному вимірі. У надрах України виявлено майже 20 тис. родовищ і проявів, 117 видів корисних копалин, з яких 8290 родовищ та 1110 об’єктів з 98 видами мінеральної сировини мають промислове значення і знаходяться на обліку в державному балансі запасів корисних копалин, а 3349 родовищ розробляється. З видобутком і використанням корисних копалин пов’язано 48 % промислового потенціалу країни та до 20 % її трудових ресурсів.

У даний час в Україні ведеться видобування кам’яного вугілля (1,7 % загального видобутку у світі), товарних залізних (4,5 %) та марганцевих (9 %) руд, урану, титану, цирконію, графіту (4 %), каоліну (18 %), брому, вохри, нерудної металургійної сировини (кварцитів, флюсових вапняків та доломітів), хімічної сировини (самородної сірки, кам’яних і калійних солей), облицювального каменю (гранітів, габро, лабрадоритів), скляного піску тощо. В Україні видобувається також вуглеводнева сировина, буре вугілля, торф, цементна сировина, тугоплавкі та вогнетривкі глини, сировина для виробництва будівельних матеріалів, йод, бром, різноманітні мінеральні води, дорогоцінне та коштовне каміння, п’єзокварц тощо. У відносно незначних обсягах здійснюється видобування нікелевих руд, золота, скандію, гафнію, бурштину, цеоліту, фосфатної сировини тощо. З різним рівнем детальності вивчені родовища нетрадиційних для України корисних копалин – хрому, свинцю, цинку, міді, молібдену, берилію, літію, апатиту, горючих сланців, бішофіту та багатьох інші багатств надр.

Однак подальший розвиток мінерально-сировинного комплексу країни потребує вирішення проблем, які істотно гальмують розширення мінерально-сировинної бази, її раціональне використання та екологічну реабілітацію. Відсутність чітко налагодженого економічного і правового механізму раціонального використання багатств надр, а також належної системи нагляду та ефективної охорони надр, породжують недбайливе ставлення гірничодобувних підприємств до мінерально-сировинних ресурсів і збільшення їх необґрунтованих втрат. Через недосконаліть технологій видобутку та переробки мінеральної сировини, неефективне вирішення питань комплексного освоєння родовищ корисних копалин в надрах залишаються або втрачається більше половини розвіданих запасів нафти, до 50 % солей, до 28 % вугілля і до 25 % металевих руд.

Невирішеною залишається проблема геологічного вивчення і використання техногенних родовищ корисних копалин – відвалів видобутку, збагачення відходів та переробки мінеральної сировини, що містять цінні корисні компоненти і мають промислове значення. Обсяги таких відходів у даний час

перевищують 25 млрд тонн і займають понад 150 тис. га земельних площ. В країні створені сотні великих, середніх і маленьких техногенних родовищ найрізноманітніших відвалів корисних копалин, придатних для промислового освоєння і використання. Потенційна вартість техногенних родовищ за попередніми оцінками обчислюється десятками мільярдів доларів США. Така маса вторинних продуктів, утворених у результаті використання надр, у перерахунку на один квадратний кілометр території України перевищує аналогічні показники країн Європейського Союзу в 3 рази, а США – в 6 разів, і з кожним роком їх маса та площі складання збільшуються.

В організації використання корисних властивостей та компонентів надр як об'єктів права народної власності багато складних і невирішених проблем. Найактуальнішою з них є забезпечення комплексної розробки родовищ корисних копалин і зниження втрат сировини при її видобутку. Складною є проблема утилізації у земних надрах відходів високотоксичних речовин, палива знищених озброєнь, а також відпрацьованих відходів атомних електростанцій. Особливі вимоги передбачені стосовно розміщення, будівництва та введення в експлуатацію підземних об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами [424]. Не менш значущою є проблема використання відвалів розкривних порід для вилучення з них решти корисних матеріалів та забезпечення охорони навколишнього природного середовища від забруднення та захаращення. Безсумнівно, зазначені проблеми можуть бути успішно вирішені на основі подальшого вдосконалення законодавства про правовий режим надр в цілому й оптимального правового регулювання використання їх корисних копалин як об'єктів та ресурсів права народної власності.

Води і водні ресурси. На відміну від інших природноресурсових кодексів, у Водному кодексі України закріплено законодавче визначення основних термінів, у тому числі визначення понять «водний об'єкт» та «водні ресурси». Відповідно до ст. 1 Водного кодексу України, після внесення в нього відповідних змін і доповнень [357], водний об'єкт – це природний або створений штучно елемент

довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт)[1]. При цьому поняття «водні ресурси» не зазнало змін, і вони визначаються як обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території. Отже, за своїми природними ознаками – фактичним станом, хімічним складом, географічним розташуванням та фізичними обсягами у поняття вод включаються усі водні об'єкти та їх ресурси, у тому числі і штучно створені.

Разом з тим до водних об'єктів не можна відносити води, що знаходяться в ґрунті, атмосфері чи біологічних організмах живих ресурсів природи. Безумовно, ці води також беруть участь у природному кругообігу води в природі, проте вони розглядаються в якості складових частин відповідних природних об'єктів. Так само вода у водопровідних системах, господарських ємкостях або протипожежних резервуарах не є водним об'єктом у силу втрати нею природного зв'язку зі своїм середовищем утворення та існування, що перетворило її у товарно-матеріальний об'єкт.

На диференційованому рівні водні об'єкти та їх ресурси можуть індивідуалізуватися, перш за все, за своїми природними властивостями. Так, за фізичним станом вони можуть поділятися на рідкі і тверді, холодні і гарячі, за рівнем водності – на стійкі та піддані відповідним змінам, за хімічним складом – на прісні і солоні, звичайні та мінеральні, за техногенним та антропогенним впливом на них – на забруднені та засмічені тощо. Чинне водне законодавство широко використовує зазначені властивості водних об'єктів та їх ресурсів в якості індивідуалізуючих ознак.

Незважаючи на те, що водне законодавство базується на виключній власності Українського народу на води, що надаються тільки у користування, важливим юридичним критерієм власницької індивідуалізації водних об'єктів є їхнє географічне розташування. Води за просторовим розташуванням поділяються на

[1] У первинній редакції Водного кодексу України водний об'єкт визначався як сформований природою або створений штучно об'єкт ландшафту або геологічна структура, де зосереджуються води (річка, озеро, море, водосховище, канал, водоносний горизонт) [51].

поверхневі та підземні. До поверхневих відносяться води різних водних об'єктів на земній поверхні, а саме – природних водойм (озер), водотоків (річок, струмків), штучних водойм (водосховищ, ставків) і каналів та інших водних об'єктів. До підземних вод відносяться води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні у товщах гірських порід верхньої частини земної кори у будь-якому фізичному стані. Виходячи з того, що об'єктами права власності можуть бути предмети матеріального світу, яким властива натурально-речова форма [178, с. 15], поверхневі та підземні води в якості об'єктів права виключної власності Українського народу охоплюють як споживані характеристики водних ресурсів для певних цілей, так і їхні не споживані природні запаси.

За ознакою розташування водні об'єкти поділяються на внутрішні та територіальні. Такий поділ має принципове значення для встановлення права власності на водні об'єкти та їх ресурси. Встановлення власницької належності внутрішніх водних об'єктів, розташованих в межах території країни, не викликає складностей. Вони індивідуалізуються за місцем знаходження на підставі своїх природних меж – берегових ліній або ліній урізу (межі) води, русел течі, фарватерів або гирлових ділянок річок тощо. Нерідко внутрішні водні об'єкти диференціюються за об'ємними обсягами розміщення води. Так, ставком є штучно створена водойма місткістю не більше 1 млн $м^3$, а водосховищем є штучна водойма місткістю більше 1 млн $м^3$, збудована для створення запасу води та регулювання її стоку.

Складнішим є визначення правооб'єктності внутрішніх морських вод та вод територіального моря. Внутрішні морські води є частиною території (акваторії) прибережної держави, до якої вони примикають та на яку поширюється її суверенітет і юрисдикція у повному обсязі. Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конвенції ООН з морського права, внутрішні води, розташовані в бік берега від вихідної лінії територіального моря, становлять частину внутрішніх вод держави.

Українське законодавство також пов'язує внутрішні морські води з координатами розташування територіального моря. Так, згідно з Правилами

охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення і засмічення, до внутрішніх морських вод України відносяться: морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України; води портів України, обмежені лінією, що проходить через постійні портові споруди, які найбільше виступають у бік моря; води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або кілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морські милі; води заток, бухт, губ і лиманів, морів та проток, що історично належать Україні; води, які містять забруднюючі речовини, тобто лляльні води машинно-котельних відділень, шлам та інші рідкі нафтозалишки, брудний і чистий баласт, а також стічні води [391]. Індивідуалізуючими ознаками тут є координати державного кордону та відстані від них, у межах яких розташовані внутрішні морські води.

Варто зазначити, що як міжнародне, так і національне законодавство пов'язують внутрішні морські води з територіальним морем. У ч. 1 ст. 1 Конвенції про територіальне море та прилеглу зону передбачено, що суверенітет держави поширюється за межі її сухопутної території та внутрішніх вод на морський пояс, що примикає до її берегу і називається територіальним морем [186]. У даний час найбільш поширені характеристики ознак територіального моря наведені у ст. ст. 2–7 частини II Конвенції ООН з морського права.

У вказаних Правилах охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення і засмічення також наводиться визначення територіального моря. Згідно з п. 3 Правил, територіальне море України – це прибережні морські води завширшки 12 морських миль, що відлічуються від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки. Таким чином, територіальне море та його води розташовані у просторових межах держави, на які вона встановлює право власності Українського народу як на об'єкти природного походження. При

цьому найбільш віддалена лінія територіального моря чи найбільш віддалені від материка або островів точки територіальних вод збігаються з лінією державного кордону, що дозволяє відмежовувати морські води України від аналогічних водних об'єктів та ресурсів інших держав.

З вищенаведеного випливає, що відносно водних об'єктів не існує єдиного критерію для характеристики їхньої власницької правооб'єктності. Для позначення водних об'єктів у законодавчих актах застосовуються критерії природного стану вод, фізичних властивостей, хімічного складу, місця розташування, займана площа тощо. Саме цим пояснюється юридична диференціація водних об'єктів на безліч видів та різновидів з найрізноманітнішими ознаками[1].

Разом з тим узагальнюючим критерієм для усіх видів водних об'єктів та їх ресурсів є їхнє фондове позначення. Відповідно до ст. 3 чинного Водного кодексу, усі води (водні об'єкти) на території України становлять її водний фонд. До водного фонду України належать: поверхневі води – природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки) і канали та інші водні об'єкти; підземні води та джерела; внутрішні морські води та територіальне море. Таким чином, при визначенні водних об'єктів у законодавстві застосовується їх перерахування з відповідним позначенням територіального і просторового розташування.

У зв'язку із зазначеним виникає не проста проблема відмежування водних об'єктів та земельних ресурсів як об'єктів права власності за їх територіальним розташуванням. При усіх очевидних відмінностях між водами і землями, розмежування поверхневих водних об'єктів та земельних територій на законодавчому рівні остаточно не вирішено. Зокрема, склад земель водного фонду

---

[1] У чинному водному законодавстві розрізняються, наприклад, визначення «води» – що охоплює усі води (поверхневі, підземні, морські), які входять до складу природних ланок кругообігу води, засноване на використанні виключно водних ознак, і визначення – водозбірний басейн, що охоплює частину земної поверхні і товщі ґрунтів, з яких відбувається стік води у водотік або водойму, заснований на використанні як водних, так і земельних визначальних ознак.

за ст. 58 Земельного кодексу України та склад земель водного фонду за ст. 4 Водного кодексу України текстуально не збігаються. Зіставлення вказаних норм Земельного та Водного кодексів України свідчить про те, що землі, зайняті штучно створеними земельними ділянками в межах акваторій морських портів, які віднесені до земель водного фонду земельним законодавством, не охоплені зазначеною нормою водного законодавства. Безумовно, наявну прогалину у водному законодавстві можна легко подолати шляхом внесення відповідного доповнення у ст. 4 Водного кодексу України.

Просторове розташування підземних вод у надрах землі як об'єктів права власності також викликає неоднозначне трактування. У правовій літературі минулих років нерідко зустрічалися твердження про те, що підземні води одночасно відносяться і до водних ресурсів, і до об'єктів надр. Це пояснювалося не тільки недосконалістю законодавства, а й єдністю і взаємозумовленістю зв'язків у природі [321, с. 34]. На підставі аналізу чинного законодавства про надра 1970-х років Г. С. Башмаков стверджував, що коло корисних копалин у надрах охоплює і прісні підземні води [28, с. 9]. Тому правовий режим останніх визначається і водним законодавством, і законодавством про надра. Незважаючи на те, що надра є простором і середовищем підземних вод, їх використання та охорона здійснюються у складі гірничого законодавства. Проте у даний час немає підстав для визнання «подвійної» правооб'єктності підземних вод у сучасному українському законодавстві.

Проблема «подвійної» правооб'єктності вод виникає також стосовно складу земель водного фонду за ч. 1 ст. 58 Земельного кодексу, зокрема щодо земель, зайнятих морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами, не зайнятими лісами. На основі подібних формулювань навряд чи можна однозначно стверджувати, що йдеться про землі, а не про води. Аналогічний підхід стосовно правооб'єктності водних ресурсів має місце у ст. 68 Водного кодексу, присвяченій особливостям спеціального водокористування та користування водними об'єктами для потреб рибного і

мисливського господарства. У зазначеній правовій нормі йдеться про те, що на водних об’єктах (їх частинах), які використовуються для промислового добування риби та іншого водного промислу або мають значення для відтворення їх запасів, права водокористувачів можуть бути обмежені в інтересах рибного господарства та водного промислу. У наведених та інших подібних випадках виникають не прості питання щодо визначення галузевої правооб’єктності зазначених природних складових.

Одночасно, відповідно до ст. 91 Водного кодексу, для потреб експлуатації та захисту від забруднення, пошкодження і руйнування магістральних, міжгосподарських та інших каналів на зрошувальних і осушувальних системах, гідротехнічних та гідрометричних споруд, а також водойм і гребель на річках встановлюються смуги відведення з особливим режимом користування. Земельні ділянки в межах смуг відведення надаються центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, та іншим організаціям для спеціальних потреб і можуть використовуватися ними для створення водоохоронних лісонасаджень, берегоукріплювальних та протиерозійних гідротехнічних споруд, будівництва переправ, виробничих приміщень. Проте правовий режим водоохоронних лісонасаджень визначається не водним, а лісовим законодавством.

Водні об’єкти, так само як і інші об’єкти природного походження, у чинному законодавстві поділяються на об’єкти загальнодержавного і місцевого значення. Згідно зі ст. 5 Водного кодексу, до водних об’єктів загальнодержавного значення належать: внутрішні морські води, територіальне море, а також акваторії морських портів; підземні води, які є джерелом централізованого водопостачання; поверхневі води (озера, водосховища, річки, канали), що знаходяться і використовуються на території більш як однієї області, а також їх притоки всіх порядків; водні об’єкти в межах територій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також віднесені до категорії лікувальних. До водних об’єктів місцевого значення належать: поверхневі води, що знаходяться і

використовуються в межах однієї області і які не віднесені до водних об’єктів загальнодержавного значення; підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання.

Варто зазначити, що водні об’єкти та їх ресурси поділені на загальнодержавні та місцеві за своїм значенням для водопостачання, природоохорони, лікування і оздоровлення населення, здійснення судноплавства та рибальства, розвитку промисловості, гідроенергетики та інших галузей загальнонаціонального та місцевого економічного розвитку. У зв’язку з їх використанням для зазначених цілей виникає потреба не лише у забезпеченні належного управління і контролю за певними видами їх водокористування та охорони органами виконавчої влади і місцевого самоврядування, а й визначення їх відповідної власницької належності. Незаперечним є конституційне закріплення народної власницької належності об’єктів природного походження та положення ст. 6 Водного кодексу України про те, що «води (водні об’єкти) є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування».

Однак сучасні досягнення науково-технічних засобів, у тому числі гідрологічних та гідротехнічних, дозволяють державним підприємствам створювати досить великі водні об’єкти для здійснення своєї виробничо-господарської діяльності, а чинне законодавство обґрунтовано дозволяє відносити їх до об’єктів права державної власності. На практиці не рідкісні випадки створення водних об’єктів, наприклад, для питного і побутового водопостачання населення за рахунок коштів і засобів органів місцевого самоврядування. Більш того, виходячи з положень норми ст. 142 Конституції України про право власності територіальних громад на природні ресурси і наведеного положення Водного кодексу України про водні ресурси місцевого значення, не тільки штучно створені, а і певні водні об’єкти природного походження є об’єктами права комунальної власності. Тому слід погодитися з твердженням про те, що «в Україні існує державна і комунальна власність на води» [101, с. 340], що безпосередньо випливає зі змісту чинного законодавства.

Незважаючи на імперативний зміст ст. 6 Водного кодексу про виключну власність Українського народу на водні об’єкти та надання їх тільки в користування, у сучасній практиці зустрічаються водні об’єкти юридичних та фізичних осіб приватної форми власності, що, безумовно, потребує свого юридичного визнання. Так, концерн «Чорне море» Овідіопольського району Одеської області, що заснований у формі приватного акціонерного товариства, на своїй земельній ділянці відповідно до затвердженого проекту перегородив річку Барабой і створив водойму для риборозведення прощею понад 18 га. Аналогічні водні об’єкти у минулому нерідко створювалися колективними сільськогосподарськими підприємствами і створюються сучасними сільськогосподарськими кооперативами та селянськими господарствами на наданих їм земельних ділянках, які цілком підпадають під легальне визначення водойм, передбачене у водному законодавстві. Вони є водними об’єктами приватної власності, та немає ніяких підстав для віднесення їх до об’єктів державної чи комунальної власності.

Екологічна, економічна та соціальна функція вод багатогранна і різноманітна, оскільки вони постійно взаємодіють з багатьма природними компонентами – землями, надрами, лісами, атмосферою, надаючи їм певний якісний стан. Вони створюють життєзабезпечуюче середовище для проживання людини і суспільства, виступають необхідною умовою для відпочинку і лікування населення, утворюють необхідний гідрологічний режим існування рослинного і тваринного світу, складають безпосередні умови для промислового і сільськогосподарського виробництва тощо. У зв’язку з цим використання й охорона водних ресурсів відбуваються за сформованою структурою їх споживання та відтворення. Чинний Водний кодекс передбачає ефективні способи охорони поверхневих і підземних вод від забруднення, засмічення і виснаження водних джерел, а також закріплює заходи запобігання шкідливому впливу водних об’єктів від повеней, підтоплення, заболочування, водної ерозії, зсувів ґрунту,

селевих потоків та інших негативних явищ, що утворюють відповідні зміни водного та гідрологічного режиму.

Основними джерелами прісної води на території України є водні ресурси великих рік, а саме: Дніпра (загальна довжина 2201 км, у межах України – 981 км, площа басейну – 504 тис. км², а середній річний стік становить 53,5 км^3); Дністра (загальна довжина 1362 км, у межах України – 705 км, площа басейну – 72,1 тис. км^2, середньорічний стік – 8,7 км^3); Південного Бугу (довжина 806 км, площа басейну – 63,7 тис. км^2, середньорічний стік – 3,4 км^3); Сіверського Донця (загальна довжина 1053 км, у межах України – 672 км, середньорічний стік 5 км^3). Джерелами прісної води є також річки північного узбережжя Чорного та Азовського морів. У північному чорноморському узбережжі по території України протікає Дунай на ділянці 174 км, площа водного басейну якого складає 817 тис. км^2, а середньорічний стік дорівнює 123 км^3. Проте його води, що протікають через Кілійське гирло у Чорне море, переважно є транзитними.

Запаси водних ресурсів (річкового стоку) в Україні на одну людину становлять близько 1,8 тис. м^3 на рік, що є одним з низьких показників на Європейському континенті. Для порівняння цей показник на рік складає: у Норвегії – 96,9 тис. м^3; в Швеції – 24,1 тис. м^3; у Фінляндії – 22,5 тис. м^3; у Франції – 4,6 тис. м^3; в Італії – 3,9 тис. м^3; в Польщі – 1,7 тис. м^3. Потенційні ресурси річкового стоку в країні оцінюються у 209,8 км^3, з яких місцевий стік становить в середньому 52,4 км^3, а зовнішній приток – 157,4 км^3.

Наведені показники свідчать про те, що прісноводні об’єкти країни не забезпечують водними ресурсами соціально-економічні, комунально-побутові та інші потреби країни у повному обсязі. Найбільшими споживачами води є металургійна та хімічна промисловість, електроенергетика, сільське господарство та житлово-комунальне господарство. Так, загальне споживання свіжої води промисловістю складає 48 %, на потреби сільського господарства витрачається 40 %, на житлово-комунальне господарство міст та інших населених пунктів припадає 12 %. Проблема водоспоживання ускладнена і тим, що територіальне

розташування прісноводних ресурсів України є нерівномірним і не збігається з розміщенням водомістких промислово-господарських комплексів. За рівнем використання водних ресурсів та якості води, за даними ЮНЕСКО, серед 122 країн світу Україна посідає 95-те місце [416]. При цьому витрати свіжої води на одиницю виробленої продукції в Україні залишаються високими і перевищують аналогічні показники в країнах Європи, зокрема, Франції – в 2,5 рази, ФРН – в 4,3 рази, Швеції – 4,2 рази.

З метою задоволення потреб населення та забезпечення виробничих потреб поверхневими водами в Україні побудовано 1103 водосховища з водним об'ємом у 55,3 км^3. Шість найбільших водосховищ знаходяться на Дніпрі, велике гідроакумулююче водосховище збудовано на Дністрі, а також створено понад 49 400 ставків з обсягом водовміщення близько 4 км^3, сім крупних водоканалів, десять водоводів тощо. Вони утворені для постачання води у маловодні регіони країни. До таких об'єктів слід віднести Північнокримський канал довжиною більше 400 км, канал Дніпро–Донбас протяжністю 550 км, канал Сіверський Донець–Донбас 131,6 км та інші. На півдні країни створено великі зрошувальні системи (Каховська, Інгулецька, Придунайська). Такі штучно створені водні об'єкти безпосередньо пов'язані з природними водними ресурсами і становлять невід'ємну складову природного водного середовища [263].

Важливими водними об'єктами є озера, яких нараховується на території України понад 20 тисяч. Проте лише 43 з них мають площу, яка перевищує 10 км^2. Великі озера розташовані в плавнях Дунаю Одеської області (Кагул, Катлабуг, Китай, Кугурлуй, Сасик, Ялпуг) [139]. Найбільшими є озеро Синевир в Карпатах, Світязь у Поліссі, каскад Блакитних озер Чернігівщини та інші. Загальна площа водно-болотних угідь навколо озер Полісся становить більше 12 тис. км^2. У районах надлишкового зволоження або уповільненого стоку діють осушувальні системи (Верхньоприп'ятська, Латорицька та інші).

За даними Державної служби геології та надр України, загальні прогнозні ресурси підземних вод складають 61 689,2 тис. м^3/добу, з яких

57 499,9 тис. $м^3$/добу з мінералізацією до 1,5 г/$дм^3$. Прогнозні ресурси підземних вод також розподілені нерівномірно по регіонах, що зумовлено відмінністю геолого-структурних та фізико-географічних умов різних регіонів України. Забезпеченість прогнозними ресурсами питних підземних вод населення України по регіонах знаходиться в межах 0,3–5,5 тис. $м^3$/добу, а в середньому – 1,3 тис. $м^3$/добу на одну особу. Такий обсяг підземних питних вод надає реальні підстави для пріоритетного розвитку централізованого водопостачання якісною питною водою населення країни із підземних водних джерел, що передбачається новою редакцією Загальнодержавної цільової програми «Питна вода України» на 2011–2020 роки [378].

Проблема екологічного стану водних об’єктів є актуальною для всіх водних басейнів країни. У даний час водопостачання населення країни в основному ускладнене незадовільним якісним станом водних об’єктів. Значна кількість поверхневих водних об’єктів за хімічним та бактеріальним станом класифікується як забруднена та брудна IV–V класу якості. Найгострішій екологічний стан спостерігається в басейнах Дніпра та Сіверського Донця, притоках Дністра і Західного Бугу, а також на малих річках Приазов’я, де якість води класифікується як брудна на рівні VI класу якості. Для екосистем більшості поверхневих водних об’єктів України властиві елементи екологічного та метаболічного регресу. До забруднюючих речовин належать нафтопродукти, феноли, азот, амоній, нітрити, важкі метали тощо. Невідповідність вимогам норм якості води досягла рівнів зниження продуктивності водних об’єктів. Значна частина населення змушена використовувати для своїх життєвих потреб недоброякісну воду, що є небезпечною для здоров’я та не відповідає вимогам Закону України «Про питну воду та питне водопостачання» [423].

Надзвичайну тривогу викликає якісний стан ріки Дніпро, водні ресурси якого становлять близько 80 % прісноводних ресурсів України і забезпечують питною водою більше 30 млн населення та 2/3 господарського потенціалу країни. Це визначає найважливіше завдання економічного і соціального розвитку та

природоохоронної політики держави, що обумовлена складною екологічною ситуацією у межах території Дніпровського водного басейну, оскільки 60 % її площі розорано, на 35 % земля сильно еродована, на 80 % – первинний природний ландшафт є трансформованим [226]. Водосховища на Дніпрі стали акумуляторами забруднюючих речовин. Значної екологічної шкоди завдано північній частині Дніпровського басейну внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Екологічне оздоровлення басейну Дніпра є одним з найважливіших пріоритетів державної політики в галузі використання, охорони та відтворення водних ресурсів. Це стало основою для розробки та реалізації Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року [381]. Основними цілями програми є відновлення сталого функціонування Дніпровської екосистеми, забезпечення якісного водопостачання, створення екологічно безпечних умов життєдіяльності населення та господарської діяльності підприємств, здійснення охорони і захисту водних ресурсів водного басейну від забруднення, засмічення та виснаження.

Особливе непокоєння викликає стан малих річок, які є джерелом поповнення усіх поверхневих прісноводних об’єктів. Всього по території України протікає понад 70 тис. малих річок, однак лише 117 з них мають довжину понад 100 км. У критичному стані перебувають малі річки Причорноморського басейну, багато з яких втратили природні здібності до самовідтворення, припинили свою течу і пересохли чи опинились під землею і по суті зникли як поверхневі водні об’єкти. Не у кращому стані знаходяться малі річки нижнього Дніпра, де щорічно має місце ускладнення санітарно-епідеміологічної ситуації, зниження улову риби і збіднення біологічного різноманіття. Малі річки особливо «чутливі» до надмірної розораності сільськогосподарського земель та забруднення біогенними речовинами внаслідок використання сучасних технологій сільськогосподарського виробництва та переробки продовольчої продукції.

Основними причинами забруднення поверхневих вод є: скид неочищених та недостатньо очищених комунально-побутових і промислових стічних вод у водні об'єкти через каналізаційні системи великих міст; надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин у процесі поверхневого стоку води із забудованих територій та сільськогосподарських угідь; ерозія ґрунтів на водозабірних площах тощо. За екологічними та санітарно-епідеміологічними даними для переважної більшості підприємств промисловості та комунального господарства скид забруднюючих речовин істотно перевищує встановлений рівень гранично допустимого скиду.

Не у найкращому стані знаходяться підземні води, природні характеристики яких постійно погіршуються у зв'язку з господарсько-економічною діяльністю. Це пов'язано з існуванням на території України близько 3 тис. фільтруючих накопичувачів стічних вод, порушеннями складання та збереження різноманітних видів виробничих відходів, а також з використанням мінеральних добрив та інших забруднювачів підземного простору. Незадовільний якісний стан підземних вод спостерігається в Донецькому і Криворізькому басейнах. Значну небезпеку в експлуатаційних свердловинах Західної України становить наявність у підземних водах фенолів – від 5 до 10 гранично допустимих концентрацій (ГДК), а також підвищення мінералізації та збільшення вмісту важких металів у підземних водах Кримського півострова.

У національному законодавстві традиційним є правове регулювання використання та охорони внутрішніх морських вод та вод територіального моря у якості водних шляхів загального користування водно-транспортними підприємствами, їх використання для рибогосподарських потреб чи для цілей аквакультури та інших видів загального та спеціального користування. Проте у даний час у господарській діяльності промислових, транспортних, комунальних та інших підприємств України протягом року використовується до 1,0 км³ морської води, що також вимагає певного правового регулювання. У зв'язку з цим зазначене використання морських вод заслуговує окремого закріплення під час

майбутнього оновлення Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів [379].

Пріоритетне значення для охорони водних джерел має захист їх від забруднення. Найбільш поширеними забруднювачами вод є нафтопродукти. Значна кількість забруднюючих речовин вноситься у водойми стічними водами металургійної, хімічної, нафтохімічної, вугільної, лісової та целюлозно-паперової промисловості. Істотний вплив на стан водних об'єктів надає сільськогосподарське виробництво, в результаті здійснення якого в них потрапляють залишки мінеральних і органічних добрив та відходів тваринництва. Концентрація шкідливих речовин у багатьох водоймах країни перевищує гранично допустимі концентрації, встановлені санітарними і рибогосподарськими органами. При цьому відзначається перевищення передбачених нормативів по нафтопродуктах, органічних речовинах, фенолу, а також сполуках міді, цинку та інших металів.

Не менш проблематичним для використання, охорони та відтворення водних об'єктів є виснаження їх ресурсів. З одного боку, воно викликано забрудненням і засміченням водних об'єктів, а з іншого – обмілінням і збіднінням великих і малих річок та водойм, знищенням водних джерел, збільшенням водоспоживання та нераціональним використанням водних ресурсів тощо. Яскравим прикладом у цьому відношенні є надмірний забір води і припинення течі річки Великий Куяльник, результатом чого стало пересихання Куяльницького лиману та втрата його лікувально-оздоровчих ресурсів [146; 147]. Більш того, за твердженням фахівців, такий стан навколо Куяльницького лиману загрожує повною деградацією екосистеми та регіональною екологічною катастрофою [492].

Водне законодавство зобов'язує всіх водокористувачів дбайливо ставитися до використання водних об'єктів і водних ресурсів, не допускати їх забруднення скидами понад встановлених нормативів шкідливих речовин, раціонально використовувати води для питних і комунально-побутових потреб, для цілей

промисловості та сільського господарства, енергетики і транспорту, а також приймати участь в реалізації планів і програм щодо відтворення водних ресурсів.

Системний аналіз сучасного екологічного стану водних об’єктів та організації управління і контролю за використанням та охороною водних ресурсів країни дозволяє визначити коло найбільш актуальних проблем, які вимагають негайного вирішення [548]. До них, зокрема, відносяться: надмірне антропогенне навантаження на водні об’єкти внаслідок екстенсивного ведення водного господарства, яке призвело до кризового зниження самовідтворювальних можливостей річкових стоків і виснаження їх водноресурсного потенціалу; тенденція до значного забруднення водних об’єктів внаслідок неупорядкованого відведення стічних вод від населених пунктів, господарських об’єктів і сільськогосподарських угідь; широкомасштабне радіаційне забруднення басейнів деяких річок внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС; погіршення якості питної води внаслідок незадовільного екологічного стану джерел питного водопостачання; недосконаліть економічного механізму водокористування і реалізації водоохоронних заходів; недостатня ефективність існуючої системи управління використанням і охороною водних ресурсів внаслідок недосконалості нормативно-правової бази та організаційної структури управління; відсутність автоматизованої постійно діючої системи моніторингу екологічного стану водних басейнів акваторії Чорного та Азовського морів, якості питної води і стічних вод у системах водопостачання і водовідведення населених пунктів, промислових, транспортних та інших господарських об’єктів.

Ліси та лісові ресурси. За ст. 1 чинної редакції Лісового кодексу України, ліс – є типом природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище. Ліси України є її національним багатством і за своїм призначенням та місцем розташування виконують переважно

водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні та інші функції й є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах. Усі ліси на території країни, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них становлять лісовий фонд України і перебувають під охороною держави. З наведених положень чинного лісового законодавства випливає, що ліс є об'єктом природного походження, компонентом навколишнього природного середовища, що має унікальні біологічні ознаки та виконує важливі багатоцільові функції.

Проте якщо для встановлення правооб'єктності лісів в екологічному праві природоохоронна функція є самодостатньою, то для визначення їх власницької правооб'єктності екологічний критерій є явно недостатнім. Це пов'язано з тим, що для задоволення потреб населення країни в деревині та іншій лісовій продукції ліси використовуються в господарсько-економічних цілях. Вони є джерелом отримання технічної сировини та лікарських засобів, продовольчої продукції та кормів для тварин, місцем існування тварин і ведення мисливського господарства тощо. Тому правооб'єктний склад лісів достатньо поширений і для оптимального правового регулювання режиму їх використання й охорони принциповим є законодавче встановлення права власності на ліси. Саме в такому поширеному складі безлічі природних компонентів, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного й одночасно мають багатофункціональне призначення у відносно відокремленому та диференційованому вигляді, ліси країни закріплюються в якості об'єктів права власності. У зв'язку з цим наведене законодавче визначення лісу в основному відображає його правооб'єктний склад, але воно все ж таки залишає певні можливості для деяких пропозицій щодо його теоретичної досконалості та практичної придатності для застосування.

Варто звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 2 чинного Лісового кодексу визначено коло лісових відносин, до яких віднесені суспільні відносини, які стосуються володіння, користування та розпоряджання лісами і спрямовуються на

забезпечення охорони, відтворення та стале використання лісових ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, соціальних та інших інтересів суспільства. Користуючись категоріями загальної теорії права, можна стверджувати, що саме зазначене коло лісових суспільних відносин і є об'єктом правового регулювання. При цьому законодавець на перший план висуває суспільні відносини щодо володіння, користування та розпоряджання лісами, тобто власницькі відносини на ліси.

Проте у ч. 2 ст. 2 Лісового кодексу закріплено, що об'єктом лісових відносин є лісовий фонд України та окремі лісові ділянки, тобто фактично виділяється два об'єкти: лісовий фонд країни в цілому та окремі лісові ділянки. Отже, в узагальненому розумінні об'єктом права власності на ліси є лісовий фонд, до якого згідно зі ст. 4 чинного Лісового кодексу належать лісові ділянки, в тому числі захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 га. Однак із змісту наведеної норми випливає, що лісові ділянки, включаючи захисні насадження лінійного типу не менше зазначеної площі, є складовими лісового фонду, що повертає до єдиного консолідованого об'єкта у вигляді лісового фонду. Таким чином, виникає замкнене коло, за яким об'єктом права власності є лісові ділянки, що складають лісовий фонд, який є об'єктом права власності.

Таке становище з лісовою правооб'єктністю склалося й існує не тільки у лісовому законодавстві. Воно притаманне визначенню та офіційному закріпленню правооб'єктності і в інших галузях природноресурсового законодавства. Юридична природа походження такого становища з природноресурсовою правооб'єктністю, зокрема з власницькою правооб'єктністю, пов'язана з тим, що у природноресурсовому законодавстві не розрізняються і не розмежовані поняття «об'єкт права» і «предмет права», у зв'язку з чим не рідко об'єкт права визначається через предмет права і навпаки, у тому числі на офіційному законодавчому рівні.

Звертає на себе увагу і те, що лісове законодавство містить перелік об'єктів, які не включаються до складу лісового фонду. Згідно з ч. 2 ст. 4 Лісового кодексу,

до лісового фонду України не належать: зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не віднесені в установленому порядку до лісів, та окремі дерева і групи дерев та чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках. Отже, диференціація об'єктів лісового фонду і встановлення в законодавчому порядку права власності на них здійснені шляхом виключення зі складу лісового фонду перерахованих зелених насаджень, господарське використання і правова охорона яких регулюються іншими актами природоресурсового законодавства [71, с. 25].

Поряд із зазначеними ознаками власницької правооб'єктності лісів, норми кодифікованого лісового закону індивідуалізують їх за територіальним місцем розташування. Безумовно, місцем розташування лісів є певні земельні площі територіального простору держави. При цьому у наведеному визначенні лісу у якості його компонентної складової йдеться не про земельні ділянки, а про відповідні ґрунти. Однак особливістю лісу як природного об'єкта є його нерозривний зв'язок із земельними ділянками[1]. Відповідні земельні площі (з відповідними ґрунтами) розглядаються в нерозривній єдності з лісовим та іншим рослинним покриттям, оскільки відділення лісів від землі (ґрунту) є способом припинення існування самого лісу як природного об'єкта. Тому з позиції природних закономірностей функціонування лісу та включення землі (ґрунту) в сукупність його природних компонентів відображає його реальний стан.

З урахуванням зазначеного сучасне лісове законодавство містить визначення лісової ділянки та земельної лісової ділянки. За ст. 1 Лісового кодексу, лісова ділянка – це ділянка лісового фонду з визначеними межами, виділена відповідно до чинного кодексу для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі. А земельна лісова ділянка – це земельна ділянка лісового фонду з визначеними межами, яка

[1] У правовій літературі у минулі роки була зроблена спроба визначення власницької правооб'єктності природних ресурсів, у тому числі лісів і лісових ресурсів, у «чистому» вигляді поза зв'язками із земельними ресурсами [469, с. 15-22].

надається або вилучається у землекористувача чи власника земельної ділянки для ведення лісового господарства або інших суспільних потреб відповідно до земельного законодавства. Наведені визначення відрізняються одне від одного лише вказівками на «вилучення чи не вилучення земельної ділянки» у землекористувача або власника землі [338]. Проте зазначені ознаки у даному випадку явно недостатні для розмежування наведених понять. Вони не надають чітких критеріїв для розмежування лісової ділянки та земельної лісової ділянки з точки зору природи диференціації їхньої правооб'єктності.

Стосовно правооб'єктності лісової ділянки з визначеними межами не виникає особливих ускладнень. Лісові ділянки можуть бути вкриті лісовою рослинністю, а також постійно або тимчасово не вкриті лісовою рослинністю (внаслідок неоднорідності лісових природних комплексів, лісогосподарської діяльності або стихійного лиха тощо). До не вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок належать лісові ділянки, зайняті незамкненими лісовими культурами, лісовими розсадниками і плантаціями, а також лісовими шляхами та просіками, лісовими протипожежними розривами, лісовими осушувальними канавами і дренажними системами. Наведене свідчить про ознаки лісового об'єкта, що є таким за лісовим законодавством. Крім того, правооб'єктність лісової ділянки за лісовим законодавством визначається також у якості складової лісового фонду.

Проте фактичне становище лісу як природного об'єкта не в усьому узгоджується з його юридичною правооб'єктністю, оскільки землі є об'єктами правового регулювання земельним, а не лісовим законодавством [143]. Такий висновок безпосередньо випливає із змісту ч. 2 ст. 3 Лісового кодексу України, за якою відносини стосовно використання землі, надр, вод, а також відносини щодо охорони, використання й відтворення рослинного та тваринного світу, які ним не врегульовані, регулюються відповідними законодавчими актами. Слід також зауважити, що земельна лісова ділянка не є земельною ділянкою лісового фонду, а являє собою земельну ділянку лісогосподарського призначення. Крім того, якщо

земельна лісова ділянка надається або вилучається у землекористувача чи власника землі для ведення лісового господарства відповідно до земельного законодавства, то така ділянка є об'єктом земельного, а не лісового законодавства.

Більш зрозумілим і придатним для практичного застосування, на наш погляд, було б закріплення визначення не земельної лісової ділянки, а лісової ділянки землі. Запропоноване, на перший погляд редакційне уточнення, дозволить уникнути так званої «подвійної» правооб'єктності на «земельні лісові ділянки», оскільки за земельним законодавством вони віднесені до земель лісогосподарського призначення, а за лісовим законодавством – до складу лісового фонду і нібито є лісовими об'єктами.

Ситуація з «подвійною» правооб'єктністю на «земельні лісові ділянки» складається й у зв'язку з тим, що лісове законодавство містить окремі норми щодо використання земель лісогосподарського призначення. За ч. 1 ст. 5 Лісового кодексу, до земель лісогосподарського призначення належать лісові землі, на яких розташовані лісові ділянки та нелісові землі, зайняті сільськогосподарськими угіддями, водами й болотами, спорудами, комунікаціями, малопродуктивними землями тощо, які надані в установленому порядку та використовуються для потреб лісового господарства. Проте склад земель за наведеною нормою лісового законодавства не збігається із визначенням земель лісогосподарського призначення, наданим у ч. 1 ст. 55 Земельного кодексу України, за якою до земель лісогосподарського призначення належать землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства.

Визначальною для встановлення правооб'єктності земельних ділянок лісогосподарського призначення, на наш погляд, є ч. 2 ст. 5 Лісового кодексу, за якою віднесення земельних ділянок до складу земель лісогосподарського призначення здійснюється відповідно до земельного законодавства. А виділення у їхньому складі лісових земель, на яких розташовані лісові ділянки, та нелісових

земель, зайнятих сільськогосподарськими угіддями, водами й болотами, малопродуктивними та іншими землями, слід розглядати у якості конкретизації правооб'єктного складу земель лісогосподарського призначення.

Враження про «подвійну» правооб'єктність може виникати і стосовно об'єктів тваринного світу, включених в офіційне визначення поняття лісу. Зрозуміло, що ліси не бувають без диких тварин, птахів та інших представників тваринного світу. Поза всяких сумнівів, для окремих видів наземних диких тварин, лісових птахів та інших складових тваринного світу ліси є місцем, середовищем і умовою існування. Виходячи з такої логічної послідовності, водні тварини також слід було б включити до правооб'єктного складу водних ресурсів, оскільки для них води є середовищем існування, без якого вони як природні об'єкти існувати не можуть. Проте чинне фауністичне законодавство всю сукупність дикого наземного тваринного світу, тварин водного простору та усі види рибних запасів, що знаходиться на території чи в акваторії країни, розглядає в якості відокремленого правового об'єкта, у тому числі об'єкта права власності без будь-яких винятків для лісових тварин, птахів чи земноводних та інших представників тваринного світу.

У зв'язку із наведеним офіційним визначенням лісу в поєднанні з «іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище», стосовно юридичної правооб'єктності останніх також може виникати аналогічна ситуація. Безумовно, навіть шляхом поширеного переліку не можна охопити усе багатство і різноманітність об'єктного складу лісу. Беручи до уваги сучасне співвідношення між лісовим і флористичним законодавством, використання законодавцем зазначеної узагальненої термінології є відносно виправданим, коли мова йде, наприклад, про дикорослу трав'яну рослинність або окремі види розповсюджених рослин, ягідників, грибів, лишайників, мохоподібних тощо. Проте навряд чи узагальнення об'єктного складу лісу має охоплювати землі, зайняті сільськогосподарськими угіддями, водами й болотами, малопродуктивними

землями тощо, які також біологічно взаємопов’язані з лісом, впливають один на одного, забезпечують нормальний гідрологічний режим і якість навколишнього природного середовища в цілому. У подібних випадках може виникати не тільки «подвійна», а і «потрійна» правооб’єктність на природні складові лісу.

Проведений аналіз офіційного визначення поняття лісу та його об’єктного складу свідчить про необхідність додаткового осмислення та уточнення на законодавчому рівні. Особлива потреба в цьому виникає на рівні власницької правооб’єктності в умовах законодавчого визнання різноманіття права власності на ліси. Оптимальне розмежування лісових об’єктів від суміжних об’єктів інших природноресурсових галузей законодавства має важливе практичне значення для закріплення прав і обов’язків лісовласників та лісокористувачів, визначення заходів правової охорони відокремлених лісових об’єктів та застосування відповідних видів юридичної відповідальності за їх неналежне виконання [116, с. 16-17].

Не менш проблематичним, на наш погляд, є закріплення правооб’єктності лісів на конституційному рівні. Відомо, що згідно зі ст. 13 Конституції України ані ліси, ані природна рослинність не згадуються в якості об’єктів права народної власності. Навряд чи це можна пояснити специфікою правооб’єктності зазначених природних складових. Пропуск зазначення правооб’єктності лісів у конституційній нормі також не є випадковим «недоглядом». Справа, на наш погляд, полягає у тому, що ліси як об’єкти права власності не були зазначені в Декларації «Про державний суверенітет України», яка стала основою для розробки та прийняття Конституції України.

Проте у ст. 7 чинної редакції Лісового кодексу, присвяченій лісам як об’єктам права власності, закріплено, що ліси, які знаходяться в межах території України, є об’єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника на ліси здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності.

Суб’єктами права власності на ліси є держава, територіальні громади, громадяни та юридичні особи.

Безумовно, наведена норма здебільшого відтворює положення норм ст. 13 Конституції України. Однак у строго юридичному розумінні навряд чи можна вважати включення конституційних положень у ст. 7 Лісового кодексу приведенням останнього у відповідність з Основним Законом країни, оскільки в Конституції України немає згадки про ліси в якості об’єктів власності. На нашу думку, зазначена проблема щодо конституційної правооб’єктності лісів може бути подолана внесенням відповідних доповнень у ст. 13 Конституції України.

У лісовому законодавстві широко використовується поняття лісових ресурсів, які в сукупності або окремо можуть виступати в якості об’єктів права лісової власності. Так, за ч. 1 ст. 6 Лісового кодексу, лісовими ресурсами є деревні, технічні, лікарські та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва та відтворюються [389] у процесі формування лісових природних комплексів. За більш узагальненим визначенням лісові ресурси являють собою відповідні компонентні складові лісу, які на конкретному етапі розвитку суспільних відносин та відповідному рівні розвитку виробничих сил використовуються або можуть використовуватися для задоволення різноманітних потреб людини і суспільства.

На відміну від первинної редакції Лісового кодексу від 21 січня 1994 року його чинна редакція не поділяє лісові ресурси на ресурси державного та місцевого значення. Це пов’язано з тим, що діюча редакція Лісового кодексу від 8 лютого 2006 року передбачає, що ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності. Тому поділ їх ресурсів на державне та місцеве значення втратив свій сенс.

Проте ч. 2 ст. 6 Лісового кодексу України до лісових ресурсів відносить також корисні властивості лісів (здатність лісів зменшувати негативні наслідки природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, запобігати забрудненню навколишнього природного середовища та очищати його, сприяти регулюванню

стоку води, оздоровленню населення та його естетичному вихованню тощо), що використовуються для задоволення суспільних потреб. Визначення правооб'єктності зазначених складових та властивостей лісу є більш складним. Безумовно, якщо певні компонентні складові лісу мають матеріально-речові ознаки (протизсувні вали, протиерозійні смуги, природні водостоки, водоохоронні чи полезахисні лісонасадження), то вони в єдності з відповідними ділянками лісового фонду можуть відноситись до об'єктів права власності у якості лісових ресурсів. І навпаки, властивості лісу, які не мають матеріалізованих ознак (лісова краса, зелена свіжість лісу), не можуть бути об'єктами права лісової власності.

Наведені положення лісового законодавства дозволяють говорити про те, що лісу як природному об'єкту притаманні біологічні, економічні, екологічні, юридичні та інші ознаки. Наявність зазначених ознак надає можливості для відмежування лісу як складового навколишнього природного середовища від парку, гаю, саду та інших біологічних компонентів. Тому характерною особливістю лісового законодавства є регулювання ним всієї системи лісових відносин, у тому числі і відносин власності, у взаємозв'язку із земельним, фауністичним, флористичним та іншим природноресурсовим законодавством.

Ліси як завершена і відносно диференційована природна система виконують різноманітні функції: екологічну (кліматорегулюючі, водоохоронні, ґрунтозахисні, полезахисні, шумозахисні, захист від вітрових буревіїв тощо); економічну (заготівля деревини в порядку рубок головного користування [392], що проводяться в стиглих і перестійних деревостанах шляхом суцільних, вибіркових або комбінованих рубок; заготівля другорядних лісових матеріалів – живиці [390] та іншої технічної сировини, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків, тощо; здійснення побічних видів лісокористування – заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, видобування продуктів полювання, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, збирання лісової підстилки, заготівля очерету тощо); санітарно-гігієнічну (постачання кисню та поглинення вуглекислого газу, очищення атмосферного повітря та підтримання балансу його

складових, вплив на атмосферні опади, вологість та іонізацію повітря тощо); рекреаційно-оздоровчу (зняття фізичної й емоційної стомленості, відновлення творчих сил та активізація життєдіяльності, оздоровлення та кліматичне лікування від певних видів хвороб, забирання і використання цілющих рослин для фітолікування тощо); культурно-естетичну (джерело краси та естетичної насолоди природними лісовими ландшафтами, а також окультуреними й урбанізованими лісовими пейзажами та просторами).

Крім цього, ліси широко використовуються для туристично-спортивних цілей (пішохідні прогулянки, масові пішохідні та індивідуальні (дрібногрупові) види автотуризму, лижні прогулянки та лижний туризм і спорт, кінний спорт, любительське та спортивне мисливство, спортивне орієнтування і спортивні ігри), освітньо-виховної та пізнавальної діяльності (поширення знань у сфері охорони довкілля, біологічного різноманіття лісу, правил перебування у лісовому середовищі, підвищення рівня знань з природничих наук), проведення науково-дослідних робіт (дослідження закономірностей функціонування лісу та його окремих компонентів і поширення їх результатів на інші лісові площі країни).

У зв’язку з екологічним, економічним і соціальним значенням лісів та їх основних функцій у ст. 39 чинної редакції Лісового кодексу лиси поділяються на такі категорії: захисні ліси, які переважно виконують водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції; рекреаційно-оздоровчі ліси, що переважно виконують рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції; ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення, що виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові та інші функції; експлуатаційні ліси, які розраховані та здійснення заготівлі деревини в порядку рубок головного користування, заготівлю другорядних лісових матеріалів та побічні лісові користування. Поділ лісів на відповідні категорії в залежності від основних виконуваних ними функцій проводиться в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [388].

За офіційними даними у 2010 році площі лісів складали 9,58 млн га та займали 15,7 % території України. Проте ліси на території країни розповсюджені вкрай нерівномірно. Якщо у Карпатському регіоні лісистість становить 40,5 %, на Поліссі – 26,1 %, то у лісостепу – 12,2 %, а у степу – 3,8 %. За європейськими рекомендаціями оптимальний показник лісистості має дорівнювати 20 % території країни, для чого необхідно створити більше 2 млн га нових лісів [416]. Для досягнення зазначеного показника Державною цільовою програмою «Ліси України» на 2010–2015 роки ставилося завдання збільшити площу лісів на 0,5 млн га та підвищити до 16,1 % рівень лісистості території країни [84].

Загальні запаси лісової деревини України оцінюються в 1,3 млрд м^3, а загальний обсяг щорічного лісокористування становить 14,4 млн м^3, у тому числі основного користування – 6,7 млн м^3, які задовольняють потреби держави лише на 25–27 %. Зокрема, у 2015 році заготівля деревини склала 21 924,2 тис. м^3, у тому числі 9097,7 тис. м^3 від рубок головного користування [311]. У зв'язку з дефіцитом деревини щорічна потреба у її завезенні становить 30 млн м^3.

Площі молодняка лісів у даний час займають 45,4 %, середньовікових насаджень – 37,7 %, площі стиглих деревостанів становлять 16,9 %, які в 1,5 раза нижче оптимальних значень по країні. Інтенсифікація побічного лісокористування в останнє десятиліття призвела до фактичного зменшення запасів стиглих лісів, а частка насаджень з низькою продуктивністю досягла 24 %. У зв'язку з цим під час рубок головного лісокористування щороку недобирається до 5 млн м^3 деревини.

Сучасний екологічний стан лісів зумовлюється як інтенсивністю антропогенного впливу, так і зростаючими техногенними навантаженнями, які суттєво впливають на природну стійкість і середовищеформуючу функцію лісової екосистеми. В середньому щороку в країні виникає до 3500 лісових пожеж на площі в середньому до 4000 га. Порушення природної стійкості лісів призводить до підвищення сприйнятливості лісових насаджень до впливу шкідників, різноманітних уражень і хвороб рослин. Безумовно, такий стан лісів як об'єктів

права народної власності не може задовольняти потреби суспільства і держави у повному обсязі.

Рослинний світ і природні рослинні ресурси. Закон України «Про рослинний світ» визначає основні завдання щодо регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання та відтворення дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин[1], мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань та місцезростань. Зазначені відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослинного світу регулюються Конституцією України, законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», Лісовим кодексом України, вказаним Законом та іншими нормативно-правовими актами. Щодо диференційованої правооб'єктності складових рослинного світу та їх ресурсів основна увага має зосереджуватися на регулюванні цих питань у спеціальних актах чинного законодавства, зокрема у флористичному, лісовому та природно-заповідному законодавстві.

У ст. 3 Закону «Про рослинний світ» наведені основні терміни, серед яких рослинний світ визначається як сукупність всіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території. Далі у флористичному законі із зазначеного складу «всіх видів рослин» виділяються дикорослі рослини, які природно зростають на певній території. А природні рослинні угруповання визначаються як сукупність видів рослин, що зростають у межах певних ділянок та перебувають у тісній взаємодії як між собою, так і з умовами довкілля. З наведених непослідовних і суперечливих, з юридичної точки зору, визначень навряд чи можна дійти до однозначного розуміння правооб'єктного складу рослинного світу та його складових.

---

[1] Судинні рослини (лат. – *Tracheophyta)* – це поширена група рослини, в органах яких є судини або трахеїди, провідні води і розчинені в них мінеральні солі та ситовидні трубки, провідні органічної речовини. До судинних рослин відносять всі вищі групи рослин за винятком мохів [258, с. 289].

Поряд з наведеними визначеннями у вказаній нормі флористичного законодавчого акта закріплено визначення об’єктів рослинного світу, до яких віднесені дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання, тобто сукупний генофонд [61, с. 8] об’єктів рослинного світу. Перелічені представники рослинного світу в основному відображають його фактичний склад. Одночасно у наведеному законодавчому визначенні не викликають суттєвих заперечень такі визначальні ознаки об’єктів рослинного світу, як їхній дикорослий стан та несільськогосподарське призначення.

Проте переважна кількість лісових чи природно-заповідних рослин також мають дикоросле походження. До цього слід додати і те, що до складу законодавства про рослинний світ, крім самого Закону «Про рослинний світ», віднесені також Лісовий кодекс України та Закон «Про природно-заповідний фонд України», які визначають правооб’єктність та регулюють правовий режим охорони, використання та відтворення інших об’єктів природного походження. У зв’язку з цим виникає проблема розмежування об’єктів рослинного світу та рослинних об’єктів лісового і природно-заповідного фонду та іншої рослинності.

У законодавстві, що діяло до прийняття Закону «Про рослинний світ», розмежування між лісовою та нелісовою рослинністю проводилося за допомогою визначення нелісової рослинності, до якої відносилися рослини природного походження, які не увійшли з певних ознак у склад лісового фонду (лісової рослинності). При цьому визначальним було лісове законодавство, положення якого в ряді випадків поширювалися і на правовий режим диких рослинних об’єктів, які знаходились поза лісами. Таке розповсюдження лісового законодавства пояснювалось тим, що не було спеціального флористичного закону, у зв’язку з чим і лісові рослини, і дикорosла рослинність поза лісами у їх природному стані відносились до об’єктів рослинного світу [506, с. 31].

З прийняттям Закону «Про рослинний світ» зазначений критерій відмежування об’єктів лісового фонду від об’єктів рослинного світу в певній мірі втратив своє значення. Однак до теперішнього часу зберігаються деякі спільні засади у правовому регулюванні відносин щодо охорони, використання і відтворення лісової рослинності та дикорослих об’єктів рослинного світу, що зростають поза лісами. Незважаючи на це, відносини, пов’язані з охороною, використанням і відтворенням лісів, регулюються Лісовим кодексом України, а охорона, використання і відтворення дикої рослинності – Законом «Про рослинний світ». Отже, диференціація правооб’єктності рослинного світу в лісовому і флористичному законодавстві у даний час реально існує, що надає підстави для тверджень щодо формування відповідних галузей права [66; 487].

Одночасно слід зауважити, що лісове законодавство як більш розвинена галузь має широку нормативно-правову базу, що неодноразово піддавалась відповідним кодифікаціям. Воно, очевидно, ще тривалий час буде зберігати свою перевагу над флористичним законодавством. Так чи інакше у строго юридичному значенні об’єкти рослинного світу та лісові об’єкти відрізняються один від одного, а вимоги щодо правового регулювання їх охорони, використання і відтворення не збігаються у зазначених законодавчих актах.

У якості об’єктів правового регулювання Закон «Про рослинний світ» широко використовує таку категорію, як природні рослинні ресурси. До них законодавець відносить об’єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням для потреб виробництва та інших потреб. Отже, ключовою ознакою для визначення та віднесення складових рослинного світу до природних рослинних ресурсів є їх використання або можливе використання. Слід зазначити, що зазначений критерій «використання природних ресурсів (залучення в господарський обіг) та їх невикористання в економіці у даний період» закріплений і у ст. 5 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища».

Відомо, що у ст. 4 Закону «Про рослинний світ» природні рослинні ресурси поділяються на ресурси загальнодержавного та місцевого значення. Такий поділ на законодавчому рівні проведений за екологічною, господарською, науковою, оздоровчою, рекреаційною цінністю [33] та іншими ознаками природних рослинних ресурсів. До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення належать об'єкти рослинного світу у межах: внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України; поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що розташовані та використовуються на території більш ніж однієї області, а також їх приток усіх порядків; природних та біосферних заповідників, національних природних парків, а також заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення; лісові ресурси державного значення; рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесені до Червоної книги України [542]; рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, та типові природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України [117]. При цьому наведений перелік не є вичерпним, оскільки у ч. 3 ст. 4 Закону «Про рослинний світ» закріплено, що до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення законодавством України можуть бути віднесені й інші об'єкти рослинного світу.

З точки зору правооб'єктності природних рослинних ресурсів складається цікава ситуація. Справа у тому, що серед наведених об'єктів рослинного світу, перелічених у ст. 3 Закону «Про рослинний світ», не позначені ані лісові об'єкти, ані об'єкти природно-заповідного фонду, а тим більше – об'єкти внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України, поверхневих вод та їх приток усіх порядків. Тобто їх охорона, використання і відтворення в якості об'єктів права закріплюються і регулюються лісовим, природно-заповідним, водним, морським

та іншими галузями законодавства, а за флористичним законом їхні ресурсові складові є об’єктами рослинного світу [349, с. 221].

У зв’язку із зазначеним виникає проблема визначення правооб’єктності перелічених складових територій та об’єктів природно-заповідного фонду, внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України, поверхневих вод та їх приток усіх порядків та їх відмежування від об’єктів рослинного світу аналогічно тому, як це розглянуто відносно лісової рослинності, лісових об’єктів та їх ресурсів. Таке розмежування не позбавлено певного практичного значення, що визначається цілями забезпечення оптимального правового регулювання раціонального використання, ефективної охорони і своєчасного відтворення об’єктів наземної та водної рослинності.

Оскільки зазначена «подвійна» правооб’єктність окремих об’єктів рослинного світу та природних рослинних ресурсів передбачена у законодавчому порядку, то при науковому дослідженні вона не може бути проігнорована. З метою більш повного визначення правооб’єктності рослинного світу та природних рослинних ресурсів слід було б позначати не тільки їх територіальне знаходження і зростання, а і їхнє акваторіальне перебування і розташування.

До природних рослинних ресурсів місцевого значення, за ч. 4 ст. 4 Закону «Про рослинний світ», відносяться дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, не віднесені до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення. Отже, за організаційно-правовим критерієм види рослинних ресурсів місцевого значення визначаються за допомогою їх виключення зі складу природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення, тобто шляхом виявлення їх відсутності у складі рослинних ресурсів загальнодержавного значення.

Одночасно слід зазначити, що природні рослинні ресурси як загальнодержавного, так і місцевого значення у чинному флористичному законодавстві наділені спільними ознаками щодо віднесення їх до об’єктів

рослинного світу. До визначальних з них слід віднести їх природне зростання в межах певних ділянок, утворення ними угруповань на відповідній території, несільськогосподарське призначення, перебування у тісній взаємодії як між собою, так і з умовами довкілля тощо. Саме при наявності зазначених ознак вони утворюють певний ареал[1] за місцем свого зростання.

Загальновідомо, що природне зростання в межах певних ділянок дикорослих представників рослинного світу відбувається незалежно від участі, зусиль чи витрат людини або суспільства. Безумовно, їх природне зростання відбувається на відповідних земельних ділянках або в межах певного водного середовища. Важливою ознакою для об'єктів рослинного світу та природних рослинних ресурсів є утворення ними угруповань не тільки на певній наземній території, а і в акваторіальному просторі.

Головною ознакою віднесення рослин до дикорослих є їхнє несільськогосподарське призначення. Це не означає, що рослини природного походження не можуть використовуватися у господарський діяльності, наприклад, під час збирання плодів, заготівлі сіна, випасання худоби тощо. Проте на регулювання відносин у сфері охорони, використання та відтворення рослин сільськогосподарського призначення, садівництва або городництва, багаторічних насаджень та інших культурних рослин положення і вимоги Закону «Про рослинний світ» не поширюються. Отже, культурні рослини, які вирощуються трудовою діяльністю з метою споживання або для реалізації, є майном [573, с. 18] і не відносяться до об'єктів рослинного світу. Відносини з приводу зрощування та використання цих рослин, а також захисту прав на них регулюються відповідно аграрним, земельним, цивільним, адміністративним та іншими галузями чинного законодавством, а їх правооб'єктність тотожна майновим об'єктам.

---

[1] Ареал – від лат. area – площа, простір. Ареал рослинний – частина земної поверхні або водної акваторії, в межах якої розповсюджений і проходить повний цикл свого розвитку певний вид, тип, сімейство рослин (фітоценоз) [517, с. 28].

Перебування об’єктів рослинного світу у тісній взаємодії як між собою, так і з умовами довкілля являє собою, з одного боку, співіснування рослинних організмів на певній ділянці земної поверхні чи акваторіального простору, а з іншого – прояв взаємовпливу рослинних організмів на зовнішнє середовище їхнього існування. Така взаємодія зумовлює структурну будову рослин, кількісний і якісний склад їх організмів, створене відповідне фітосередовище та сприяє їх розвитку в просторі та часі [510].

Для водних рослин у поверхневих водах у якості додаткового критерію віднесення до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення передбачена ознака їх розташування і використання на території більш ніж однієї області, а також водних приток усіх порядків. Ця ознака передбачена у ст. 5 Водного кодексу відносно поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що знаходяться і використовуються на території більш як однієї області, а також їх протоків всіх порядків і текстуально відтворена у зазначеній нормі Закону «Про рослинний світ». У наведеному випадку очевидним є те, що перелічені та інші водні об’єкти є середовищем зростання та існування об’єктів рослинного світу та природних рослинних ресурсів.

Наведені ознаки надають можливість визначати рослинний світ у якості правового об’єкта, що являє собою сукупність дикорослих наземних і водних рослин з відповідними ресурсами природного походження, які існують на певній наземній території або в акваторіальному просторі держави та перебувають у тісній взаємодії як між собою, так і з умовами довкілля. Визначення правооб’єктності рослинного світу має певне науково-практичне значення для виконання законодавчих завдань з регулювання охорони, використання та відтворення дикорослих та інших несільськогосподарських рослин, а також місць їх зростання й існування.

Завдання щодо охорони, використання та відтворення дикорослих об’єктів та ресурсів природного рослинного світу визначені у чинному законодавстві. Згідно з вимогами ст. 5 Закону «Про рослинний світ», під час здійснення діяльності, яка

впливає на стан охорони, використання та відтворення рослинного світу, необхідно дотримуватися таких основних вимог: збереження природної просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності об’єктів рослинного світу; збереження умов місцезростання дикорослих рослин і природних рослинних угруповань; науково обґрунтованого, невиснажливого використання природних рослинних ресурсів; здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу господарської діяльності на рослинний світ; охорони об’єктів рослинного світу від пожеж та захист від шкідників і хвороб; здійснення заходів щодо відтворення об’єктів рослинного світу; регулювання поширення та чисельності дикорослих рослин і використання їх запасів з врахуванням інтересів охорони здоров’я населення. Наведені вимоги враховуються під час розробки проектів законодавчих актів, міждержавних, загальнодержавних і регіональних програм щодо здійснення заходів з охорони, використання та відтворення рослинного світу.

Приймаючи до уваги те, що Закон «Про рослинний світ» являє собою перший досвід врегулювання суспільних відносин щодо охорони, використання та відтворення рослинного світу поза лісами, в ньому не вирішені питання належності рослинного світу на праві власності як природного об’єкта та його диференційованих складових. Однак, виходячи з того, що рослинний світ органічно пов’язаний із землями, водами, лісами та іншими природними об’єктами, є усі підстави для розгляду рослинного світу та його відокремлених чистин у якості об’єктів права власності. Крім того, як вже зазначалось, відносини щодо охорони, використання та відтворення природного рослинного світу регулюються й іншими законодавчими актами, які передбачають і закріплюють відносини власності, у тому числі на дикорослі рослинні об’єкти.

В опосередкованому вигляді власницькі відносини щодо рослинного світу та його складових позначені й у флористичному законодавстві. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 38 Закону «Про рослинний світ», державний облік і кадастр рослинного світу містять систему відомостей і документів про розподіл об’єктів рослинного світу

між власниками і користувачами (в тому числі орендарями) земельних ділянок, кількісні та якісні характеристики народногосподарської і наукової цінності рослинних ресурсів, поділ природних рослинних угруповань на категорії, економічну оцінку технічних, кормових, лікарських, харчових та інших властивостей природних рослинних ресурсів та інші дані про рослинні природні ресурси, необхідні для забезпечення їх невиснажливого використання, своєчасного відтворення й ефективної охорони.

Законодавче встановлення власницької правооб'єктності рослинного світу є виправданим, зокрема, з метою відмежування об'єктів природної флори від інших рослинних ресурсів природного походження. Так, в якості власників рослинного світу, перш за все, виступають власники землі, проте із цього не випливає, що земельні ділянки відносяться до об'єктів рослинного світу. Зазначене надає підстави для твердження про те, що з прийняттям спеціального флористичного закону рослинний світ поза лісових чи водних об'єктів має визнаватись самостійним об'єктом права власності. Проте, на наш погляд, правооб'єктність рослинного світу в цілому, так само як і специфіка відносин власності на рослинний світ поза лісами, має знайти своє закріплення у чинному флористичному законі з подальшою конкретизацією і деталізацією у поточному українському законодавстві.

За офіційними даними, дикорослa флора України налічує більше 27 тис. видів рослин [416]. Флора судинних рослин країни налічує понад 5 тис. видів, з яких більше 200 видів офіційно визнані цілющими і мають практичне використання. Близько 1100 видів дикої флори мають біологічно активні речовини з лікувальними властивостями, а їх сировина використовується при виготовленні лікарських препаратів.

У даний час лише 80 % лікарської рослинної сировини в країні збирається у своїх природних місцях зростання, а за останні 20–25 років видовий склад лікарських рослин скоротився майже на 20 %. У зв'язку з цим протягом останнього десятиріччя спостерігається збільшення кількості видів рослин, що

заносяться у Червону книгу України. До третього видання Червоної книги України (рослинний світ) 2009 року занесені 826 видів рослин та грибів у порівнянні з 541 видом, занесеним у друге видання Червоної книги України (рослинний світ) 1996 року. Із «червонокнижних» видів рослин в Одеській області охороняються, зокрема, сальвінія плаваюча, водяний горіх плаваючий, плавун щитолистий, меч-трава болотна, альдрованда пухирчаста, зозулинець болотний, курочка болотна і чемерицеподібна, білоцвіт літній, гвоздика бессарабська, ковила дніпровська, золотобородник цикадовий та інші види [456, с. 55].

Одночасно обсяг заготівлі лікарських рослин, як в цілому, так і за окремими видами, істотно знижується кожні 3–5 років. Це пов’язано з тим, що зменшуються природні запаси цих рослин внаслідок інтенсивного господарського використання земель, на яких вони зростають. Найбідніші запаси лікарських рослин зростають у степовій зоні, яка розорана на 80-85 %. Крім того, заготівля сировини лікарських рослин ведеться без урахування норм та правил збору, що призводить до виснаження їх ресурсів. При цьому попит фармацевтичної промисловості країни на сировину дикорослих лікарських рослин залишається високим.

Тваринний світ та його природні ресурси. У преамбулі Закону України «При тваринний світ» від 13 грудня 2001 року [440] закріплено, що тваринний світ є одним з компонентів навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об’єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей. Він відіграє важливу роль у процесі обміну речовин в природі [207], а саме: сприяє збереженню і розвитку природної родючості ґрунтів, формуванню наземних і водних біологічних ресурсів, оздоровленню лісових ресурсів та оновленню рослинного світу тощо.

Своєрідне положення тваринного світу як об’єкта охорони, використання та відтворення полягає в його залежності від місць розташування, у межах яких існують ті чи інші живі істоти. Тому законодавчі вимоги щодо охорони,

використання та відтворення об’єктів тваринного світу здійснюється на двох рівнях: охорони середовища перебування тварин від забруднення, виснаження і руйнування та збереження самих тварин від скорочення їх видового і популяційного різноманіття, зниження чисельності, погіршення якості та уникнення загроз зникнення.

Охорона середовища перебування тварин та охорона тваринних угрупувань, що запозичена з міжнародно-правових актів про охорону тваринного світу [180; 184; 513], отримала подальший глибоко змістовний розвиток в українському національному законодавстві. Одночасно тваринний світ виступає в якості засобу задоволення оздоровчих та економічних потреб людини і суспільства. Він являє собою природний ресурс для ведення полювання, рибальства та інших видів промислової діяльності. Таким чином, наземний тваринний світ, водні тварини, рибні ресурси та інші живі організми природного середовища виконують різноманітні економічні й екологічні функції. У зв’язку з цим постановка питання про право власності на об’єкти тваринного світу не позбавлена науково-практичного значення.

За концептуальним змістом Закону «Про тваринний світ» останній визначається як єдиний об’єкт, що об’єднує усі живі організми – від нижчих форм до вищих видів [500]. Сучасне українське законодавство відмовилося від прийнятого у 60-ті роки минулого століття поділу тварин на корисних і шкідливих, оскільки він являв собою позиції суспільства – споживача тваринного світу. В природі усі тварини, крім паразитів, є корисними у тому сенсі, що вони займають свою нішу в екологічній залежності, кінцеві ланки якої впливають на людину і суспільство. При цьому цікавим є те, що, позначаючи «тваринний світ» як узагальнений екологічний об’єкт охорони, використання і відтворення, фауністичний закон все ж залишає його без закріплення в якості єдиного об’єкта права власності [227]. Отже, якщо для екологічного права «тваринний світ» є єдиним об’єктом правового регулювання, то у відносинах власності «тваринний світ» диференціюються на конкретні складові.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону «Про тваринний світ», відносини у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, напіввільних умовах чи неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, регулюються Конституцією України, зазначеним Законом, Законами «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про мисливське господарство та полювання» й іншими нормативно-правовими актами. Неважко помітити, що у наведеній нормі, по-перше, йдеться про перебування об'єктів тваринного світу у певному стані, а, по-друге, про середовище і місце перебування та існування таких об'єктів у природі.

Важливим є розмежування законодавчого регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу природного походження від інших подібних об'єктів. За ч. 2 ст. 1 вказаного Закону, відносини в галузі охорони, використання і відтворення сільськогосподарських, свійських тварин, а також діяльність, пов'язана з охороною і використанням залишків викопних тварин, регулюються відповідним законодавством України. Таким є аграрне, цивільне, адміністративне законодавство та інші акти чинного українського законодавства.

Поряд з відносинами правового регулювання в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, чинне фауністичне законодавство виділяє і конкретизує об'єкти тваринного світу. Згідно з ч. 1 ст. 3 фауністичного закону, об'єктами тваринного світу, на які поширюється дія Закону «Про тваринний світ», є: дикі тварини – хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі; частини диких тварин (роги, шкіра тощо); продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо). Якщо

суспільні відносини в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу є об’єктом правового регулювання, то зазначені об’єкти у наведеній нормі фауністичного закону є предметами правового регулювання. Тому з метою уникнення колізій у термінологічних позначеннях та правових дефініціях доцільним було суспільні відносини в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу визначати в якості об’єкта правового регулювання, а конкретні складові тваринного світу – в якості предмета правового регулювання.

Висловлена думка опосередковано випливає зі змісту відповідних норм фауністичного закону. Зокрема, за ч. 2 ст. 3 Закону «Про тваринний світ», правовій охороні підлягають не лише самі об’єкти тваринного світу, але їхні нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше «житло і споруди тварин», місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції. У наведеній нормі явно йдеться не про об’єкти, а про предмети правового регулювання, тобто про те, на що спрямовано здійснення реально охоронних заходів.

Слід також зазначити, що поняття «тваринний світ» є родовим і охоплює низку його самостійних складових. У зв’язку з цим не можна звужувати правооб’єктність тваринного світу вказівками тільки на сукупність тварин чи птахів або інших живих істот у природному стані. Угрупування диких тварин позначається також терміном «фауна», що є інтернаціональним терміном, оскільки широко використовується в міжнародно-правових актах [181; 182] і національному законодавстві багатьох країн. Однак в українському законодавстві термін «фауна» не є єдиним для позначення об’єктів тваринного світу. Це пов’язано з тим, що до об’єктів тваринного світу у фауністичному законодавстві, крім самих тварин, птахів чи водних та інших живих істот, відносяться продукти життєдіяльності тваринного світу. Такий підхід, на думку П. В. Тихого, краще забезпечує правову охорону цих об’єктів з тієї позиції, що кожен з них є

самостійним об’єктом права власності і може бути індивідуалізованим об’єктом (предметом) суб’єктивних прав, наприклад права користування [503, с. 66].

Одночасно слід зауважити, що позначення об’єктів дикого тваринного світу як живих організмів є малопридатним для зазначених цілей, оскільки до живих організмів відносяться і живі організми сільськогосподарських та свійських тварин, а також різноманітні об’єкти рослинного світу. Виходячи із змісту чинного фауністичного законодавства, дикій фауні як об’єкту права притаманні наступні ознаки: біологічні, природні і територіальні, які не одержали свого законодавчого закріплення.

До біологічних ознак фауни належать такі з них, що вказують на внутрішній стан існування тварин, тобто їх існування як живих істот у стані дикості. Біологічний стан характеризує їх здатність до самопідтримки, самовідтворення і саморозвитку, а також вказує на їх рухомість і можливість біологічного обміну із зовнішнім середовищем [458, с. 127; 36, с. 336]. Тому об’єктом права власності можуть визнаватись дикі тварини у біологічно живому стані.

Стан дикості у чинному фауністичному законодавстві також не розкривається. Законодавець активно використовує словосполучення «дики тварини» без його конкретного змістовного визначення. Одночасно Закон «Про мисливське господарство та полювання» від 22 лютого 2000 року [407][1] через стан дикості визначає мисливські тварини, якими є «дикі звірі та птахи, що можуть бути об’єктами полювання». Проте у ст. 2 Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 року [183] наведено визначення «Одомашнені або культивовані види» тварин, що означає види таких тварин, на процес еволюції яких має вплив людина з метою задоволення своїх потреб. Із цього можна вивести

[1] Безумовно, заходи і вимоги вказаного Закону щодо організації охорони, регулювання чисельності, ефективного використання та своєчасного відтворення мисливських тварин суттєво впливають на стан тваринного світу в цілому. Однак у його змісті чимало норм, присвячених веденню мисливського господарства та користуванню мисливськими угіддями, які утворені та існують завдяки «спільній діяльності» природи і людини, що не дозволяє відносити його до суто природоохоронних чи природноресурсових законодавчих актів. Природно-господарська характеристика притаманна й змісту Закону України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 року [431].

протилежне визначення, а саме: види тварин, на процес еволюції яких людина не впливає з метою задоволення своїх потреб, відносяться до видів диких тварин.

Однак видового різноманіття для віднесення диких тварин до об'єктів тваринного світу недостатньо, оскільки окремі представники одомашнених тварин з певних причин можуть звільнитися від «людського піклування» та пристосуватися до існування без підтримки з боку людини, тобто вдруге набути стан дикості. Вони, зі строго правової точки зору, підпадають під дію Закону «Про тваринний світ», в якому доцільно було б закріпити не тільки видовий, а і популяційний критерій віднесення диких тварин до об'єктів тваринного світу.

Природні ознаки дикої фауни – це зовнішній стан тваринного світу, тобто стан їх існування в природному середовищі, що надає засоби, складає умови та є місцем їх існування. При цьому законодавчим критерієм такого стану є знаходження диких тварин у стані природної волі, утримання в напіввільних умовах або, в окремих випадках, – перебування у неволі. Зазначені ознаки дикої фауни прямо закріплені у ст. 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [395], за якою дикі тварини – це тварини, природним середовищем існування яких є дика природа, у тому числі ті, які перебувають у неволі чи напіввільних умовах.

У теорії екологічного права переважають погляди про те, що екологічними об'єктами можуть бути тільки предмети матеріального світу, які не втратили «екологічного зв'язку» з природним середовищем [319, с. 73-75]. Предмети, які внаслідок застосування до них людської праці та іншого людського впливу вилучені чи відокремлені від природного середовища, перетворені в сировину, знаряддя праці чи споживчі продукти, не є природними об'єктами [173, с. 6]. Для віднесення тваринного світу до об'єктів екологічного права вони мають перебувати у природному стані, зокрема, щодо об'єктів тваринного світу – в стані природної волі або існувати у напіввільних умовах [199, с. 78]. Втрата дикими тваринами цього стану або, навпаки, повернення їх з неволі чи напіввільних умов

у стан природної волі істотно впливають на правооб'єктність представників тваринного світу.

Слід зауважити, що дикі тварини чи представники водної фауни можуть вилучатися з природного середовища не тільки в неживому стані, а і живими. Крім цього, в останньому стані вони можуть бути повернуті в природне середовище. Тому вилучення диких наземних чи водних тварин зі стану природної волі не завжди означає втрату ними «екологічного зв'язку» з природним середовищем, що є вирішальним при визначенні поняття об'єкта права. Інакше диких наземних чи водних тварин, які перебувають, наприклад, в межах природно-заповідного фонду, слід було б виключити зі складу об'єктів тваринного світу і розглядати в якості майна заповідників, заказників або національних природних парків, оскільки їх простір обмежений, у зв'язку з чим вони не перебувають у стані природної волі, знаходяться під наглядом і доглядом людини, а їхнє годування забезпечується штучно тощо.

Однак чинне фауністичне законодавство відносить їх до складу об'єктів дикого тваринного світу й у такому стані встановлює на них право власності, що найчастіше збігається з правом власності на об'єкти природно-заповідного фонду. Пізніше О. С. Колбасов також визнавав, що «стан природної волі не є безумовною ознакою належності представників фауни до тваринного світу» [171, с. 59].

Територіальна або суверенітетна ознака природного середовища перебування та існування диких наземних чи водних тварин постійно змінюється і трансформується внаслідок негативного антропогенного впливу, що призводить до скорочення чисельності популяційного і видового різноманіття тваринного світу. У зв'язку з цим чинний Закон «Про тваринний світ» вимагає забезпечення охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу на суші, у воді, ґрунті та повітрі, незалежно від того постійно чи тимчасово вони перебувають на території України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Тому територіальна або акваторіальна ознака місця знаходження представників дикої фауни має

принципове значення для віднесення їх до об’єктів права власності та забезпечення ефективної правової охорони, раціонального використання і своєчасного відтворення. Разом з тим територіально-суверенітетна ознака належності об’єктів тваринного світу на праві власності в певній мірі є умовною, що характеризує простір, в межах якого вони можуть знаходитись.

Умовність територіального або акваторіального простору полягає у тому, що окремі види наземних чи водних тварин є мігруючими об’єктами. Міграційна властивість дикої фауни пов’язана з біологічними циклами їх існування або змінами умов місця перебування, що, у свою чергу, впливає на їх кількісний, якісний і видовий стан. Тому міграція на територіальний простір держави або вибуття за його межі породжує або, навпаки, припиняє право власності на мігруючі об’єкти тваринного світу.

Слід зауважити, що у певній мірі складається й «екстериторіальне» право власності на об’єкти тваринного світу. Зокрема, воно має місце щодо водних тварин і рибних запасів, що знаходяться в межах континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Згідно з ч. 1 ст. 2 Закону «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16 травня 1995 року, «морські райони, зовні прилеглі до територіального моря України, включаючи райони навколо островів, що їй належать, становлять виключну (морську) економічну зону України». Тому за ст. 4 зазначеного Закону у своїй виключній (морській) економічній зоні Україна має суверенні права щодо розвідки, розробки і збереження природних ресурсів як живих, так і неживих у водах, що покривають морське дно, на морському дні та в його надрах.

Аналогічна ситуація щодо природних об’єктів і ресурсів має місце відносно континентального шельфу. За вимогами ч. 1 ст. 76 Конвенції ООН з морського права континентальний шельф прибережної держави включає в себе морське дно і надра підводних районів, що простягаються за межі її територіального моря на всьому протязі природного продовження її сухопутної території до зовнішнього кордону підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від

вихідних ліній, з яких відміряється ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простягається на таку відстань.

З огляду на встановлені вимоги щодо визначення меж виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу зрозуміло, що переважні їх частини знаходяться поза межами територіального (акваторіального) простору прибережної держави. Тому прибережні держави не розповсюджують свій суверенітет і територіальне верховенство на простір виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу. Проте їм належать суверенні права щодо розвідки, розробки і збереження живих і неживих природних ресурсів у водах, що покривають морське дно, на морському дні та в його надрах. Саме на цих правових засадах їм належить право власності на природні ресурси виключної економічної зони і континентального шельфу, у тому числі на об’єкти і ресурси тваринного світу. Зазначена «екстериторіальна» природа права власності на ресурси виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу закріплена у ст. 13 Конституції України, за якою природні ресурси є об’єктами права власності Українського народу.

Положення вказаної конституційної норми відтворені у ст. 5 Закону «Про тваринний світ», а саме: об’єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і знаходяться в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об’єктами права власності Українського народу. Одночасно в ній закріплено, що від імені Українського народу права власника об’єктів тваринного світу, які є природними ресурсами загальнодержавного значення, здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Важливою є норма ч. 5 ст. 5 Закону «Про тваринний світ», згідно з якою об’єкти тваринного світу в Україні можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Усі об’єкти тваринного світу знаходяться під охороною держави незалежно від права власності на них. За ст. 6 Закону, об’єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та

організаціями державної або комунальної форми власності, є об’єктами права державної або комунальної власності.

Проте у ст. 4 Закону закріплено, що дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, інші об’єкти тваринного світу, на які поширюється дія Закону «Про тваринний світ» і які перебувають у державній власності, а також об’єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті у комунальну або приватну власність і визнані об’єктами загальнодержавного значення, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення. У даний час це положення закріплено і у ст. 39 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища».

Зіставлення змісту наведених норм фауністичного закону надає підстави для твердження про те, що, по-перше, в них все ж не визначено коло об’єктів права державної, комунальної та приватної власності на складові тваринного світу, по-друге, як об’єкти державної власності, так і об’єкти комунальної та приватної власності, що визнані загальнодержавними, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення, по-третє, визнаючи зазначені об’єкти природними ресурсами загальнодержавного значення, Закон «Про тваринний світ» ототожнює природні об’єкти з природними ресурсами тваринного світу і, нарешті, позначаючи коло природних ресурсів загальнодержавного значення, фауністичний закон не містить вказівки на природні ресурси тваринного світу місцевого значення.

Залишаючи без достатньої регламентації засади набуття й умови реалізації права державної та комунальної власності, Закон «Про тваринний світ» приділяє значну увагу праву приватної власності на об’єкти тваринного світу. Відповідно до ст. 7 Закону, об’єкти тваринного світу, вилучені із стану природної волі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі або набуті іншим не забороненим законом шляхом, можуть перебувати у приватній власності юридичних та фізичних осіб. Законність набуття у приватну власність об’єктів

тваринного світу (крім добутих в порядку загального використання) має бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об’єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку. У передбаченому законом порядку права приватних власників об’єктів тваринного світу можуть бути обмежені в інтересах охорони цих об’єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян. Слід зауважити, що право приватної власності на об’єкти тваринного світу може набуватись фізичними особами (громадянами, іноземцями і особами без громадянства) та юридичними особами приватної власності в порядку, встановленому чинним законодавством [557; 558].

Певна увага в Законі «Про тваринний світ» приділяється припиненню права приватної власності на об’єкти тваринного світу. За ст. 8 Закону, право приватної власності на об’єкти тваринного світу припиняється у разі: жорстокого поводження з дикими тваринами; встановлення законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об’єктів тваринного світу. Проте наведені випадки припинення права приватної власності на об’єкти тваринного світу не є вичерпними [316, с. 69]. Це право може припинятися і в інших випадках, передбачених законом. Воно може бути припинено тільки у судовому порядку за позовами уповноваженого центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних об’єктів та їх ресурсів, зокрема, об’єктів дикої фауни.

Таким чином, дика фауна як об’єкт права власності являє собою сукупність диких тварин (звірів, птахів, риб, земноводних, комах тощо) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріональній, ляльковій тощо), які перебувають у стані природної волі або напіввільних умовах на суші або у воді, постійно чи тимчасово перебувають на території України, є

природними ресурсами її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, для яких встановлено правовий режим, що забезпечує їх всебічну охорону і допускає нешкідливе використання та своєчасне відтворення. Наведене визначення дикої фауни може претендувати на юридично значуще поняття[1], оскільки за вказаними ознаками дозволяє ідентифікувати дику фауну в якості самостійного природного об'єкта права власності.

Важливі вимоги та основні принципи щодо ефективної охорони, раціонального використання та своєчасного відтворення об'єктів тваринного світу закріплені у ст. 9 Закону «Про тваринний світ». Зокрема, під час проведення заходів щодо охорони, використання і відтворення тваринного світу, а також під час здійснення будь-якої діяльності, що може вплинути на середовище існування диких тварин та стан тваринного світу, має забезпечуватися додержання таких основних вимог і принципів: збереження умов існування видового і популяційного різноманіття тваринного світу в стані природної волі; недопустимість погіршення середовища існування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин; збереження цілісності природних угруповань диких тварин; додержання науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу, забезпечення невиснажливого їх використання, а також своєчасного відтворення; раціональне використання корисних властивостей і продуктів життєдіяльності диких тварин; платність за спеціальне використання об'єктів тваринного світу; регулювання чисельності диких тварин в інтересах охорони здоров'я населення і запобігання заподіянню шкоди довкіллю, господарській та іншій діяльності; урахування результатів оцінки впливу на довкілля об'єктів господарської та іншої діяльності, які можуть негативно впливати на стан тваринного світу.

Україна надзвичайно багата видовою різноманітністю тваринного світу. Займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє близько 35 % її біорізноманіття та нараховує більше 45 тис. видів різноманітних видів фауни.

[1] Аналогічне визначення дикої фауни було надано П. В. Тихим [503, с. 67].

Через територію України проходять два основних маршрути міграції диких птахів, а деякі місця гніздування мають міжнародне значення. Більше 100 видів перелітних птахів охороняються відповідно до міжнародних зобов'язань країни. Проте останні десятиліття спостерігається збільшення видів тварин, занесених до Червоної книги України. Якщо до другого видання Червоної книги України (тваринний світ) 1994 року були занесені відомості про 382 види тварин, то до її третього видання у 2009 року включені відомості про 542 види тварин [543].

Основні проблеми в галузі забезпечення охорони і регулювання використання об'єктів тваринного світу пов'язані з його недостатньою вивченістю, відсутністю достовірних даних про запаси промислових видів та обсягів видобутку наземних і водних тварин, погіршенням природних умов існування диких тварин при зростаючому антропогенному впливу на природне середовище й ослабленням охорони від незаконного використання та знищення окремих об'єктів тваринного світу.

Необхідною умовою ефективної охорони та раціонального використання диких тварин як об'єктів природи і права власності є збереження природних умов існування дикої фауни. Разом з тим, як наголошується в офіційних джерелах, ведення мисливського господарства здійснюється переважно екстенсивним шляхом, що є наслідком скорочення обсягів розведення і випускання у природне середовище мисливської фауни, проведення біотехнічних заходів і ослаблення охорони мисливських угідь. Недостатня увага приділяється оптимізації структури поголів'я мисливських тварин і поліпшення їх генофонду.

Важливою складовою частиною біоресурсів є запаси риби та інших водних тварин. Протягом останніх років на більшості водойм спостерігається тенденція до зниження загального обсягу вилову риби. Основними факторами, що стримують розвиток рибного господарства і негативно позначаються на процесах відтворення рибних запасів та інших водних живих ресурсів [80], перш за все їх цінних видів, є забруднення водних об'єктів, надмірне водоспоживання, порушення гідрологічного режиму водних об'єктів, відсутність ефективних

рибоохоронних та рибопропускних пристроїв на гідротехнічних спорудах, послаблення державного контролю за виловом водних живих ресурсів тощо.

Атмосферне повітря та його правооб'єктність. За офіційним визначенням атмосферне повітря – це життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходяться за межами жилих, виробничих та інших приміщень. Воно є найважливішим складовим природи та необхідною умовою забезпечення біологічного існування усього живого в земному просторі. Разом з тим атмосферне повітря є екологічним (природоохоронним) об'єктом, що займає своєрідне становище в якості складової навколишнього природного середовища. У значній мірі воно є тим природним оточенням, що підлягає охороні від негативного впливу з метою збереження його життєзабезпечуючих властивостей. Саме тому навколишнє середовище – це, перш за все, атмосферне повітря, що безпосередньо пов'язує суспільство, людину й усі інші живі істоти з природою.

У чинному законодавстві атмосферне повітря давно визнається об'єктом правового регулювання, а його правооб'єктність не викликає жодних сумнівів. При цьому правооб'єктність атмосферного повітря в основному визначається як природоохоронний об'єкт, тобто його екологічна правооб'єктність є пріоритетною. Відносини в галузі охорони атмосферного повітря регулюються Законом України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 року в редакції Закону від 21 червня 2001 року [418], Законом «Про охорону навколишнього природного середовища» [421] та іншими законодавчими актами[1]. У ст. 39 повітреохоронного Закону атмосферне повітря віднесено до природних ресурсів загальнодержавного значення. Проте атмосфероохоронний закон, як у попередній, так і у чинній редакції, не передбачає регулювання відносин

[1] Окремі положення про охорону атмосферного повітря передбачені в законах України: «Про використання ядерної енергетики та радіаційну безпеку» [353], «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань» [394], «Про відходи» [354], «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів та інших джерел іонізуючого випромінювання» [444] та інших актах чинного законодавства України.

використання атмосферного повітря ані у якості природного ресурсу, ані на основі права власності.

Загальновідомо, що атмосферне повітря, поряд з біологічними і екологічними функціями, виконує важливі виробничо-господарські та соціально-економічні функції. Без використання атмосферного повітря неможлива діяльність металургійної, хімічної, енергетичної та мікробіологічної промисловості. Воно є засобом для забезпечення роботи усіх видів транспортних засобів з двигунами внутрішнього згоряння і простором для використання повітряного транспорту, сферою застосування засобів зв'язку та комунікаційних сполучень. Атмосферне повітря в сучасному виробництві використовується як виробнича сировина і допоміжний матеріал, наприклад, для окислення й охолодження. Проте встановлення нормативів використання атмосферного повітря [196], що передбачалось у ст. 10 попередньої редакції Закону «Про охорону атмосферного повітря», у його оновленій редакції також не знайшло свого закріплення. Таким чином, правооб'єктність атмосферного повітря у спеціальному атмосфероохоронному законодавчому акті визнається лише в якості об'єкта охорони та об'єкта управління з метою зниження його забруднення й уникнення шкідливого впливу на атмосферу.

Проте проблеми правооб'єктності атмосферного повітря та законодавчого забезпечення його охорони також не знайшли свого однозначного вирішення у правових дослідженнях. Як зазначалося в правовій літературі, для атмосферного повітря ступінь його забруднення не має особливого значення, оскільки навіть у забрудненому стані воно завжди залишається атмосферним повітрям, хоча й у іншій якості. При цьому зміни якісного складу атмосферного повітря не змінює його кількісного обсягу. Крім того, правова охорона атмосферного повітря здійснюється через охорону інших природних об'єктів, що закріплено в природоохоронному законодавстві. Тому, за твердженням професора В. В. Петрова, немає потреби у спеціальному законі про охорону атмосферного

повітря, позаяк усі його положення у достатній мірі відображені в законодавчих актах про охорону навколишнього природного середовища [320, с. 115].

Наведений підхід до правового регулювання охорони атмосферного повітря як природного об'єкта законотворчою практикою був визнаний мало прийнятним. Він засновувався на тому, що, якщо забруднюється земельний ґрунтовий шар чи лісові насадження, то це може безпосередньо вплинути на зниження продуктивності рослинних ресурсів, скорочення чисельності тваринного світу тощо. Проте в сучасних умовах забруднення атмосфери та якісні зміни у складі атмосферного повітря також можуть вплинути на зміни кількісного складу інших природних об'єктів. Тому чинне законодавство передбачає не тільки опосередковані заходи охорони атмосферного повітря через охорону інших об'єктів природи, а й спеціальні заходи його правової охорони від викидів забруднюючих речовин, біологічного забруднення, шумового впливу [234] стаціонарними та пересувними джерелами, іонізуючого випромінювання, що зумовлені специфікою атмосферного повітря як природного об'єкта, і передбачаються атмосфероохоронним законом.

До певної міри це зумовлено і структурою промислового виробництва, яка склалася в Україні. Вона пов'язана з розвитком металургійної, вугледобувної, хімічної, енергетичної, машинобудівної та інших галузей промисловості, що характеризуються інтенсивним споживанням не тільки мінерально-сировинних, водних і земельних ресурсів, а й надмірним забрудненням атмосферного повітря. Тому українська еколого-правова система в період свого самостійного розвитку не сприйняла наведену концепцію формування атмосфероохоронного законодавства і включила заходи з охорони атмосферного повітря як самостійного природного об'єкта в спеціальний закон, практичне застосування вимог якого в цілому характеризується позитивними результатами.

Сучасна редакція атмосфероохоронного закону надає певні підстави для твердження про посилення екологоохоронної правооб'єктності атмосферного повітря та послаблення його природноресурсової правооб'єктності [144]. Разом з

тим у ст. 13 Конституції України, поряд з іншими об’єктами природного походження, передбачено право власності Українського народу на атмосферне повітря, властиве природноресурсовим об’єктам. Зазначене правове становище атмосферного повітря не дозволяє погодитись з твердженнями про те, що воно використовується на підставі права власності [97, с. 369]. Такий висновок випливає з тих фактичних обставин, що, по-перше, атмосферне повітря використовується незалежно від встановлення на нього права власності, а по-друге, воно використовується вітчизняними та іноземними громадянами незалежно від місця їх перебування на території країни чи за її межами.

Малопридатним щодо використання атмосферного повітря для життєзабезпечення людини і суспільства є й застосування конституційного принципу верховенства Основного Закону, закріпленого у ст. 8 Конституції України. На нашу думку, використання атмосферного повітря, що становить умову існування людини, взагалі ґрунтується не на позитивному праві, а базується на умовах існування, життєвих потребах та природних правах людини [140], що спираються на принцип верховенства права. Стосовно ж правових підстав загального користування громадянами атмосферним повітрям, то тут можна говорити лише про забезпечення його якості відповідно до вимог ст. 16 та ст. 50 Конституції України, а саме про забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території країни і гарантування прав громадян на безпечне довкілля. А щодо спеціального користування атмосферним повітрям, то тут можна вести мову лише про його соціально-економічне та виробничо-господарське використання, які, на жаль, виключені зі змісту чинної редакції спеціального атмосфероохоронного закону.

Разом з тим конституційне закріплення права власності на атмосферне повітря слід віднести до рідкісних правових явищ, що є унікальним для українського національного законодавства. Одночасно у ст. 78 Земельного кодексу та у ст. 373 Цивільного кодексу йдеться про право власності на земельну ділянку, яке розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею

ділянки. А у розділі VI Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року [368] та у ст. 4 Закону України «Про економічну самостійність України» від 3 серпня 1990 року йдеться про народну власність на повітряний простір. Наведені норми складають підстави для припущення, що у даний час є два ідентичних, але різних за своїм юридичним змістом об'єкти, що належать на праві власності: за Конституцією – атмосферне повітря, а за Законом «Про економічну самостійність України» – повітряний простір. Конституційне положення про правооб'єктність атмосферного повітря, що має згідно зі ст. 8 Основного Закону вищу юридичну силу, безумовно, вимагає внесення відповідних змін до раніше прийнятих законодавчих актів і тим самим приведення їх змісту до однакового позначення відповідного природного об'єкта.

Проте, на наш погляд, словосполучення «повітряний простір» є більш адекватним з точки зору юридичного закріплення розглянутого природного об'єкта та позначення його правооб'єктності. Поняття «повітряний простір» охоплює територіальні межі держави, що визначаються вертикальною лінією, яка проходить над наземним та надводним простором. Поза будь-яких сумнівів, цей критерій є постійно діючим зі стабільними параметрами, а тому є більш придатним для визначення об'єкта права власності. Поняття ж «атмосферне повітря» не дозволяє говорити ані про сталість його фізичних властивостей та ознак, ані про стабільність стану і місця знаходження.

В силу свого природного стану та фізичних властивостей атмосферне повітря знаходиться в безперервному русі й постійному переміщенні, у процесі змішування і зміни складу, які відбуваються поза сферою впливу і контролю з боку держави, суспільства, людини та людських об'єднань. У зв'язку з цим практично не можливим є володіння атмосферним повітрям в його природному стані та вчинення розпорядчих дій щодо його ресурсів. Природними властивостями повітря можна лише користуватись, що само по собі не породжує права власності на нього. Вилучення ж частини атмосферного повітря з природного середовища та розміщення, наприклад, в резервуарах чи балонах або

користування ним у замкнених приміщеннях означає втрату ним ознак природного об'єкта і набуття ознак матеріалізованого майнового об'єкту або соціального середовища.

Загальновідомо, що, за традиційним трактуванням ознак права власності, воно може встановлюватися на об'єкти, включаючи й об'єкти природного походження, які наділені індивідуально визначеними ознаками. На об'єкти ж, наділені родовими ознаками, право власності не може бути встановлено. У цьому зв'язку якщо такі природні об'єкти як землі, надра, води, ліси, об'єкти тваринного і рослинного світу, природно-заповідні та інші об'єкти природного походження до певної міри індивідуалізуються територіальними межами держави, що дозволяють відмежувати їх від аналогічних природних об'єктів інших держав, то для атмосферного повітря така індивідуалізація є відносною. Адже атмосферне повітря України нічим не відрізняється від атмосферного повітря інших країн, крім впливу на нього наслідків Чорнобильської катастрофи. Тому його індивідуалізація та конституційне встановлення права власності на атмосферне повітря є відносно допустимими[1]. З таким успіхом можна було б у законодавчому порядку встановити право власності і на вітрову або сонячну енергію в межах території держави.

Однак панівна позиція юристів-екологів полягає у тому, що атмосферне повітря не може бути об'єктом права власності не тільки в силу неможливості «фізичного сприйняття» його властивостей, а і у зв'язку з невизначеністю його правових ознак. На відміну від земель, надр, вод і лісів, атмосферне повітря як природна субстанція знаходиться у стані постійного турбулентного руху і не може бути індивідуалізованим. Ця обставина виключає можливості фактичного володіння ним, що є однією з найважливіших правомочностей власника [41, с. 49-

[1] Історії законодавства відомі випадки встановлення права власності не тільки на наземні об'єкти, а і на підземні та надземні простори. Так, Французький цивільний кодекс 1804 року (Кодекс Наполеона) у ст. 552 передбачав: «власність на землю включає в себе власність на те, що знаходиться зверху, і на те, що знаходиться знизу землі». Цим Наполеон Бонапарт прагнув закріпити право земельної власності у всеосяжному змісті та у найбільш абсолютній формі [554, с. 17].

52; 551, с. 49-50]. Крім того, чинна редакція атмосфероохоронного закону суттєво ослабила правове регулювання його використання в якості природного ресурсу та виробничої сировини. Тому важко назвати послідовним концептуальний підхід законодавця стосовно визначення правооб'єктності атмосферного повітря, який закріпив на нього право власності у конституційному акті і одночасно відмовився від правової регламентації його використання як природного ресурсу в спеціальному законі. Оптимізація концептуальних засад встановлення правооб'єктності атмосферного повітря може відбутися лише на основі відмови від розповсюдження права власності на нього у будь-якій формі та переходу на доктринальні позиції щодо використання його корисних властивостей людиною і суспільством, їх об'єднаннями і спільнотами, державою і підприємствами та іншими суб'єктами.

У правовій літературі висловлені й протилежні погляди щодо власницької належності атмосферного повітря. На думку професора Ф. М. Раянова, атмосферне повітря у його природному стані все ж може бути об'єктом права власності. Його аргументи зводяться до того, що самі по собі ознаки та властивості матеріального світу не можуть бути перешкодою для оголошення їх об'єктами права власності, оскільки вони не входять у структуру суспільних відносин власності, що виникають між людьми з приводу об'єктів реального світу [454, с. 20]. Безумовно, відносини з охорони і використання атмосферного повітря є суспільними відносинами, які піддані правовому регулюванню. Проте для того, щоб набути ознак об'єкта права власності, необхідно надати атмосферному повітрю відповідні індивідуально визначені ознаки, що на сучасному етапі науково-технічного розвитку, функціонування суспільних відносин та їх правового регулювання є не можливим. Отже, атмосферне повітря в його природному стані у даний час не може реально визнаватися об'єктом права власності [101, с. 435].

У зв'язку з тим, що індивідуалізації може бути піддане не атмосферне повітря, а повітряний простір, Р. Х. Габітов пропонував визнати об'єктом

правової охорони атмосферу, а не атмосферне повітря, і поширити на неї відносини виключної державної власності [54, с. 13-15; 55]. Однак об'єктом природи є атмосферне повітря, а не атмосфера. Кожна людина і суспільство в цілому зацікавлені в охороні саме атмосферного повітря як умови життєдіяльності і життєзабезпечення. Крім того, атмосферне повітря є одним з головних факторів сприятливого середовища для зростання об'єктів рослинного світу та існування тваринного світу, а також інших живих істот.

Слід також зауважити, що атмосферне повітря є не лише об'єктом національного законодавства, а і правооб'єктною категорією у міжнародному праві [185; 187; 303]. Його правооб'єктність, наприклад, щодо регулювання забезпечення правової охорони може розглядатися в національному законодавстві у фізичних обсягах та часових вимірах знаходження над територіальним простором держави в межах її юрисдикції. Однак певна частина атмосферного повітря протягом значного часу та у величезних обсягах може простягатися над земним простором, що не підпадає під юрисдикцію національних держав, але служить джерелом безперервного поповнення наднаціонального повітряного простору. Із цього випливає, що міжнародна природоохоронна (середовищезахисна) правооб'єктність атмосферного повітря є пріоритетною.

Плідним слід визнати розгляд міжнародної правооб'єктності атмосферного повітря в аспекті єдиного й універсального природного об'єкта світової спільноти і одночасно турботу національних спільнот в особі окремих держав щодо прийняття узгоджених заходів стосовно його охорони [39]. Універсальна ознака атмосферного повітря полягає у тому, що воно створює уніфіковані умови життя в глобальному просторі та планетарному масштабі не залежно від територіально-просторових меж держав. А умовний поділ атмосферного повітря зводиться до можливостей його використання як умови існування та природного ресурсу в межах юрисдикції держави національними спільнотами, окремими особами чи певними суб'єктами незалежно від встановлення чи набуття права власності. У зв'язку з цим виникає не тільки юридична, а й морально-етична проблема щодо

існування в національному, у тому числі конституційному законодавстві права власності на атмосферне повітря. На наш погляд, замість встановлення права власності на атмосферне повітря найбільш оптимальним і реалістичним було б закріплення у законодавчому порядку державної функції щодо забезпечення його ефективної охорони та регламентації використання в межах суверенних прав на повітряний простір над територією держави.

У планетарному масштабі основним джерелом забруднення атмосферного повітря є промислові підприємства, теплові електростанції, автотранспорт, авіатранспорт, сільськогосподарське виробництво тощо. Щорічно в атмосферу викидається до 200 млн тонн оксиду вуглецю, до 150 млн тонн оксиду сірки, більше 500 млн тонн оксидів азоту, більш 450 млн тонн різноманітних вуглеводородів, більш 250 млн тонн дрібнодисперсних аерозолів (пилу) та багато інших речовин. Небезпечним для навколишнього середовища та здоров'я населення за останнє півстоліття став автомобільний транспорт, у газових викидах якого містяться не менше 200 забруднюючих речовин.

Стан атмосферного повітря в Україні також характеризується як незадовільний, а у деяких регіонах і містах (Маріуполь, Кривий Ріг, Запоріжжя) – як вкрай загрозливий. Головним джерелом забруднення атмосферного повітря від викидів стаціонарних джерел є підприємства паливно-енергетичного комплексу, підприємства обробної та видобувної промисловості. Основними забруднювачами повітря є оксиди вуглецю, азоту, діоксиди сірки, аміак, феноли, формальдегід, бензапірен тощо. Викиди забруднюючих речовин в атмосферу пересувними джерелами сягає до 39 % загальної кількості викидів, серед яких викиди автотранспорту становлять більше 91 % забруднюючих речовин [416].

РОЗДІЛ 3
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ЇХ РЕСУРСИ

3.1. Правове регулювання відносин власності на природні об'єкти та їх ресурси у виключній формі

Виключна форма права власності в цілому і права власності на природні об'єкти зокрема, бере свій початок з Французького цивільного кодексу 1804 року (Кодексу Наполеона), хоча сам термін «виключне право власності» в ньому не зустрічається. У ст. 544 зазначеного кодексу було закріплено положення про те, що «власністю є право користування і розпорядження речами найбільш абсолютним чином, з тим щоб користування не було таким, яке заборонено законами або регламентами» [522, с. 165]. Таке формулювання визначення права власності мало метою забезпечення найбільшої повноти права власності у порівнянні з іншими правами та закріплення його незалежності на противагу від раніше залежного та ієрархічно підпорядкованого права земельної власності, що мало місце до революції 1789 року [554, с. 37]. Проте вже у Прусському земському уложенні 1794 року вказувалось на те, що «власником називається той, хто з власної влади уповноважений, особисто або через третіх осіб, розпоряджатися субстанцією речі або права з виключенням всіх інших», на «повну власність» як право «володіти річчю, вживати для своєї вигоди і відчужувати її», на можливість «усувати вплив на річ інших осіб» тощо.

Аналогічні положення одержали своє закріплення й в Австрійському цивільному уложенні 1811 року, яке передбачало: «все, що може забезпечити виключне користування, є предметом власності», право «довільно розпоряджатися субстанцією і вигодами речі та усувати від цього інших осіб» або «повне панування над річчю» тощо. При цьому «виключне» право власності закріплюється як повне, монопольне та абсолютне право володіння, користування

і розпорядження земельними наділами, включаючи їх залишення (відмову від них), тобто дерелікції земельної ділянки, на відміну від «підпорядкованого» права власності, де неповні власники також користувалися певними правами, але власник не міг вживати нічого такого, що суперечить правам іншого власника.

Певний інтерес викликає і вказівка на виключну власність у Зведенні Законів Російської імперії М. М. Сперанського. У ст. 262 Зведення Законів 1832 року, а у виданні 1914 року в ст. 420 передбачалось: «хто був першим набувачем майна по законному закріпленню його у приватну приналежність, отримав владу, у порядку, встановленому цивільними законами, виключно і незалежно від особи стороннього володіти, користуватися і розпоряджатися онним вічно і спадково, доки не передасть цієї влади іншому, або кому влада ця від першого набувача дійшла безпосередньо або через наступні передачі та закріплення, той має на це майно право власності» [474].

Однак у поділ права власності в дореволюційній Росії на «повну» і «неповну», що зберігся до радянського періоду, вкладався дещо інший зміст. Повним правом власності за російським законодавством визнавалася концентрація правомочностей володіння, користування і розпорядження у однієї особи, а неповним – коли одна правомочність власника обмежувалася, тобто повному праву власності протистояло не «підпорядковане», а «обмежене» право власності. Ці обмеження передбачалися або законом, або сам власник надавав певні правомочності по відношенню до свого майна третім особам. Вони мали місце і при примусовому позбавленні власника тих чи інших правомочностей.

Розуміння права власності як «виключного» і «незалежного» стало основою для його включення в легальні законодавчі визначення в розумінні «повного і виключного панування над річчю» і «повного і незалежного права власника від сторонніх осіб». Наполегливі позначення у законодавчих актах цілісності та неподільності права земельної власності вказівками на його виключний характер були спрямовані проти ще не подоланої розділеної власності на землю та її наслідків. Незалежність від сторонньої особи, писав професор В. Б. Ельяшевіч,

знаменує собою історичне подолання залежності права на землю від держави. Будь-яка залежність, хоча б від держави, виключає право власності [348, с. 320]. Вони послужили підставою для аналогічного трактування права виключної власності й у теоретичних формулюваннях. Зокрема, професор Г. Ф. Шершеневич під виключністю і незалежністю права власності, по суті, розумів її абсолютний характер [555, с. 280].

Найбільш повно право власності на природні об'єкти у виключній формі проявилося в радянський період. Адже земля, її надра, води і ліси досить тривалий час перебували у виключній державній власності. У правових дослідженнях минулих років [3; 5; 82; 83; 272; 511] виникнення права виключної державної власності на природні об'єкти пов'язували з націоналізацією землі, проведеною на підставі декрету «Про землю», прийнятого на II Всеросійському з'їзді рад, тобто проголошеного не від імені офіційного державного органу, а оприлюдненого представницькою громадською організацією. Тим не менш ретельне ознайомлення із змістом вказаного декрету не надає підстав для твердження про те, що в ньому згадується про державну власність на землю, не кажучи вже про її виключну форму. Немає в ньому і положень про націоналізацію землі, і тим більше про націоналізацію надр, вод і лісів. Отже, виведення права виключної державної власності на землю, надра, води і ліси, нібито сформованого на основі їх націоналізації декретом «Про землю», є доктринальним, що базується на поясненні історичних фактів і юридичному тлумаченні правових актів у більш пізнішій період, але воно не випливає із його текстуального змісту.

Насправді у декреті йдеться про негайне скасування поміщицької власності на землю без всілякого викупу, яка, рівно як і всі удільні, монастирські та церковні землі з усім живим і мертвим інвентарем, переходить у розпорядження волосних органів земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів до

скликання Установчих зборів[1], як правомочного органу державної влади. Землі ж рядових селян і рядових козаків, відповідно до декрету, не підлягали конфіскації.

Не виявляються вимоги про встановлення державної власності на землю та інші природні ресурси і у 242 статтях Селянського наказу [209], визнаного декретом «Про землю» [397] в якості тимчасового земельного закону. Закріплення у ст. 1 Селянського наказу вимоги про віднесення всієї землі у всенародне надбання, а у ст. 2 – положення про те, що всі надра землі, а також ліси і води, що мають загальнодержавне значення, переходять у виключне користування держави, ще не означало встановлення права виключної державної власності на всі природні багатства країни.

Незважаючи на рішення І Всеукраїнського з'їзду рад від 25 грудня 1917 року про визнання дії усіх декретів радянської влади на території України [294], декрет «Про землю» мав обмежене поширення на земельні відносини у зв'язку із знаходженням значної частини сучасної української території під окупацією і проблемами встановлення радянської влади в Україні. Тому роль декрету «Про землю» у регулюванні земельних відносин, націоналізації земельного фонду та встановленні права державної власності на землю в літературі радянського періоду явно перебільшувалася. Крім того, декрет «Про землю» носив характер декларації політичної партії та виконував функції документа, що визнавав Селянський наказ у якості додатка до декрету. Таку ж обмежену дію на території

[1] Загальновідомо, що Всеросійські установчі збори, які розпочали свою роботу увечері 5 січня 1918 року, не визнали декрети Радянської влади, у тому числі і декрет «Про землю», у зв'язку з чим, не завершивши своє засідання, вночі 6 січня були розпущені за розпорядженням начальника охорони Таврійського палацу матроса А. Г. Желєзнякова з тієї причини, що «караул втомився». Проте маловідоме, що робота Установчих зборів була перервана якраз під час читання головою зборів В. М. Черновим «Проекту основного закону про землю», внесеного фракцією есерів. При цьому оголошена частина проекту земельного закону була прийнята Установчими зборами без обговорення. Легітимність цих положень основного земельного закону не була визнана органами Радянської влади у зв'язку з тим, що вони були прийняті без участі 175 депутатів від більшовиків і 40 делегатів від лівих есерів, які залишили Установчі збори, і до яких наприкінці його роботи приєдналася група партії українських лівих есерів. Таким чином, з 705 обраних членів Установчих зборів у їх роботі брало участь 397 депутатів, з яких щонайменше 215 депутатів не голосували за наведену частину земельного закону [53, с. 96-97].

України мали постанова РНК «Про перехід землі в розпорядження земельних комітетів» від 5 листопада 1917 року та Положення про земельні комітети і про регулювання сільськогосподарських відносин від 4 грудня 1917 року[1].

Слід зазначити, що у цей період Центральна рада також була стурбована реформами земельних відносин і перетвореннями права власності на землю та інші природні багатства в Українській Народній Республіці. Зокрема, III Універсалі від 7 (20) листопада 1917 року передбачалося: «Відтепер на території Української Народної Республіки скасовується право власності на землю поміщиків та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі. Визнаючи, що ці землі є власністю трудового народу і мають передаватися йому без викупу, Центральна рада доручає Генеральному секретарю по земельних справах негайно розробити закон про те, як земельні комітети, обрані народом, повинні відати цими землями до скликання українських Установчих зборів» [507]. Проте якщо цим Універсалом скасовувалося право власності на нетрудові земельні наділи поза містами, то IV Універсал від 9 січня 1918 року проголошував скасування приватної власності на землю і передачу її в руки трудового народу, вказуючи на те, що всі землі становлять багатство народу Української Народної Республіки, вилучення всіх земель здійснюється без викупу, верховне управління землями до скликання українських Установчих зборів належить Центральній раді, а на місцях – місцевому самоврядуванню та земельним комітетам, ніяка плата за користування землею не повинна стягуватися [545] тощо.

---

[1] Такий висновок підтверджується, наприклад, рішенням I Всеукраїнської конференції Рад селянських депутатів про затвердження в січні 1918 року окремого проекту декрету «Про землю», що передбачав не лише негайну конфіскацію поміщицьких земель, а і вилучення земельних надлишків у заможного селянства з їх зрівняльним розподілом між безземельними і малоземельними селянами; маніфестом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, проголошеним у листопаді 1918 року з вимогою негайної конфіскації всіх поміщицьких земель з усім живим і мертвим інвентарем та їх безоплатною передачею селянам; урядовою декларацією від 25 січня 1919 року про проведення земельної політики в інтересах трудового селянства та іншими актами, прийнятими в Україні у той час.

Суттєву роль у встановленні права державної власності на землю та інші природні ресурси відіграв декрет ВЦВК «Про соціалізацію землі». У ст. 1 цього декрету вже більш виразно говорилося про те, що «всяка власність на землю, надра, води, ліси і живі сили природи ... скасовується назавжди», а ст. 2 – встановлювала, що «земля без будь-якого викупу (явного чи прихованого) відтепер переходить у користування всього трудового народу» [297]. Скасування «всякої власності на землю» мало означати і скасування державної земельної власності. Адже у той час соціалізація землі сприймалася як перехід землі у всенародне або загальносоціальне надбання, а не у державну власність. Тому положення декрету закладали основу для переходу до громадських і колективних форм землекористування, передбачали надання їм всілякої допомоги та підтримки, а також надання переваги перед індивідуально-приватними формами господарювання на землі. У подальшому ці положення отримали своє закріплення в Конституції РРФСР, прийнятій 10 липня 1918 року, в якій було записано: «У здійснення соціалізації землі приватна власність на землю скасовується і весь земельний фонд оголошується загальнонародним надбанням і передається трудящим без всякого викупу, на засадах рівного землекористування. Всі ліси, надра і води загальнодержавного значення, а також весь живий і мертвий інвентар, зразкові маєтки і сільськогосподарські підприємства оголошуються національним надбанням» [190].

Більш детальна регламентація умов і порядку надання земельних наділів у користування була передбачена у положенні ВЦВК «Про соціалістичний землеустрій і заходи переходу до соціалістичного землеробства». У ньому встановлювалося, що «вся земля ... вважається єдиним державним фондом» [298], а також передбачалися деякі вимоги щодо використання надр, вод і лісів на основі права користування. Відповідно до нього Всеукраїнський ЦВК 26 травня 1919 року прийняв декрет «Про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування» [299]. Він в основному відтворював зміст положення про соціалістичний землеустрій і передбачав скасування приватної

власності на землю та інші природні об’єкти, про включення всієї землі в межах Української РСР в єдиний державний земельний фонд, про порядок розподілу землі в трудове користування, про перехід від одноосібних форм землекористування до колективних тощо. Однак наведені положення не передбачалися в Конституції Української Народної Республіки [194].

Після звільнення території України від окупації та ліквідації відновлених у період гетьманщини і директорії поміщицьких землеволодінь, Всеукраїнським ревкомом було видано Положення про основні засади організації земельної справи в Україні [300], а у лютому 1920 року ним був схвалений спеціальний декрет «Про землю» [285], затверджений IV Всеукраїнським з’їздом рад [286]. Український декрет «Про землю» став основою для прийняття V Всеукраїнським з’їздом рад постанов «Про закріплення землекористування», «Про відновлення сільського господарства», «Про колективізацію сільськогосподарського виробництва» та «Про землеустрій» та інших постанов [497]. Проте жоден з наведених нормативних актів не вказує на виключне право земельної або іншої природноресурсової власності та підстав її виникнення.

Більш того, вже у цей час виникла гостра дискусія з приводу здійснюваних заходів та співвідношення «націоналізації і експропріації землі», «соціалізації і муніципалізації земельної власності», «зрівняльного і трудового землекористування», «безоплатної конфіскації або примусового викупу земель», скасування тільки приватної земельної власності і встановлення державної власності на землю або скасування всякої земельної власності та визнання нічийної «божої» власності на землю. Саме тоді була висловлена думка про те, що «загальнонародна або загальнодержавна власність на землю – це одне і те ж» [249, с. 55], а у подальшому вона стала підставою для ототожнення понять «всенародне надбання» і «державна власність».

Цьому сприяли і вельми суперечливі та не завжди послідовні висловлювання В. І. Леніна з приводу націоналізації землі та інших природних багатств. У дожовтневий період в одних випадках він стверджував, що «націоналізація

означає передачу права отримувати ренту, а зовсім не передачі самої землі. Чи означає це, що соціалісти хочуть відняти у дрібних селян їхні землі проти їх волі? Жоден розумний соціаліст ніколи не пропонував такої дурниці» [219, т. 16, с. 274], – писав майбутній керівник держави, а в інших він наполягав, що «націоналізація є передача всієї землі у власність держави. Власність означає право на ренту і визначення державною владою загальних для всієї держави правил володіння і користування землею... Якщо держава, про яку йдеться, дійсно демократична... то власність її на землю аніскільки не виключає, а навпаки, вимагає передачі розпорядження землею, в рамках загальнодержавних законів, місцевим та обласним органам самоврядування... Детальні правила, що узгоджуються з місцевими відмінностями, практичне відведення земель або розподіл ділянок між окремими особами, товариствами і т. д. – все це неминуче відходить до місцевих органів самоврядування» [219, т. 16, с. 317].

Проте після жовтневих подій основоположник радянської держави виступав проти муніципалізації природних ресурсів і вимагав націоналізації усіх земель, тобто «переходу всіх земель в державі у власність центральної державної влади» [219, т. 31, с. 166], а з іншого боку, він підкреслював, що «скасування приватної власності на землю є націоналізація землі» [219, т. 37, с. 324]. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Відразу, одним революційним ударом зроблено те, що взагалі можна зробити відразу: наприклад, скасована приватна власність на землю без винагороди великим власникам, експропрійовані великі власники землі» [219, т. 39, с. 273].

Безумовно, на цій основі пізніше була досягнута єдність земельного ладу в усій країні та однаковість правового режиму земель на всій території держави. Проте головний прихильник встановлення державної власності на землю та інші природні багатства в особі органів центральної державної влади чітко усвідомлював, що, відкидаючи європейський і американський шляхи розвитку земельної власності, по суті обирається азіатський засіб закріплення їх належності. На території ж України того періоду під впливом європейських

соціально-економічних процесів сформувалося достатнє різноманіття форм права земельної власності та права власності на об'єкти, пов'язані із землею. Можливо, саме це стало причиною тривалої та запеклої боротьби за землю, неоднозначного підходу до вирішення земельного питання і деякого дистанціювання від форм і способів його розв'язання на території Російської Федерації.

В юридичній літературі радянського періоду загальновизнаним було визначення права виключної державної власності на землю та інші природні об'єкти як такі, що належать лише державі у межах всієї території країни та неприпустимості виникнення на них права власності у інших суб'єктів права, крім держави. Безумовно, підставою його виникнення була націоналізація як примусове вилучення об'єктів власності у їх власників шляхом конфіскації, тобто безоплатного вилучення у формі соціальної експропріації та встановлення належності природних багатств народу, що ототожнювалося з державною власністю. При цьому і конфіскація як примусове безоплатне вилучення поміщицьких земель з їх подальшим зрівняльним, трудовим і нормованим розподілом серед селянства, і експропріація як всезагальна соціальна міра вилучення об'єктів власності мали широке застосування у цей період і нерідко без достатніх на те підстав.

Однак право державної власності на землю ані в єдиній, ані у виключній формі у зазначений період ще не склалося. Про це свідчить зміст Земельного кодексу РРФСР [125], і особливо структура та зміст Земельного кодексу Української РСР [123]. Незважаючи на закріплення у його ст. 1 положення про те, що «право приватної власності на землю, надра, води і ліси в межах Української РСР скасовується на завжди», а у ст. 2 – про те, що «всі землі в межах Української РСР, в чиєму віданні вони не знаходилися, складають власність держави», все ж за ст. 3 Земельного кодексу Української РСР 1922 року лише «всі землі сільськогосподарського призначення складають єдиний державний земельний фонд, який знаходиться в завідуванні Наркомзему та його місцевих органів».

Крім того, в ньому зберігалося трудове землекористування, трудова оренда землі, допоміжна наймана праця в землеробських господарствах, землекористування земельних товариств, садибне і лугове володіння земельними ділянками. Земельні розпорядки всередині міської межі за ст. 149 цього Земельного кодексу визначалися особливими узаконеннями, рішення і дії земельних органів на ці землі не поширювались, а за ст. 161 – в міру надання державних земельних маєтностей в постійне користування трудових хліборобів та їх об'єднань (у порядку наділення безземельних і малоземельних громадян, переселення та розселення) вони виключалися зі складу державних земельних маєтностей і зараховувались до складу земель трудового користування. Відсутність єдиної державної форми земельної власності підтверджується, наприклад, і змістом Договору про утворення Союзу РСР [87, с. 8-12], у якому функції з регулювання земельних відносин союзною державою і союзними республіками були розмежовані. Таке положення про регулювання земельних відносин було закріплено і у першій Конституції Союзу РСР 1924 року [302].

Інакше відбувалося закріплення права державної власності на надра, ліси та води. Згідно з декретом РНК РРФСР «Про надра землі» [290] та положенням ВЦВК «Про надра землі та їх розробку» [291] було прийнято Гірниче положення Союзу РСР [73], що поширювалося на всі союзні республіки. У подальшому воно стало основою для прийняття та введення в дію Гірничого кодексу Української РСР [69]. У зазначених та інших законодавчих актах розглянутого періоду передбачалося, що «землі, необхідні для потреб гірничої справи, належали до складу земель державних установ і підприємств» [27], тобто в них ще не відслідковується закріплення права державної власності на надра землі у виключній формі.

На підставі декрету ВЦВК «Про ліси» [287], що увійшов в історію як «Основний закон про ліси», в Україні був прийнятий декрет РНК УСРР «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, міських і поміщицьких земель» від 8 квітня 1920 року, який проголосив передачу усіх лісів у державну

власність [156]. У 1923 році Наркомземом республіки був розроблений проект Лісового кодексу Української РСР. Після розгляду і схвалення цього проекту Раднаркомом він був розісланий на місця для обговорення. У липні 1923 року ВУЦВК прийняв проект Лісового кодексу до розгляду, однак замість Лісового кодексу постановою ВУЦВК був затверджений Закон «Про ліси УСРР» [405], який за своїм регулятивним значенням тривалий час виконував функції Лісового кодексу. За ч. 1 ст. 1 цього закону «усі ліси і землі, призначені на вирощування деревини й на потреби лісового господарства, відмежовані в установленому порядку від земель іншого призначення, становлять власність робітничо-селянської держави та складають єдиний державний лісовий фонд» [115]. Надалі наведене положення набуло подальшого розвитку в постанові ВУЦВК «Про лісове господарство України» [404].

Кодифікований водний закон в Україні у цей період і узагальнений нормативний акт з регулювання водних відносин на союзному рівні не приймався[1]. Водні відносини регулювалися окремими урядовими постановами стосовно конкретних водних об'єктів. Проте якщо в законодавчих актах Союзу РСР йдеться про право власності на надра, ліси і води «радянської держави», то в розглянутих українських нормативно-правових актах вказується на право власності Української РСР в особі її уряду і урядових органів на місцях. Таким чином, можна стверджувати, що право державної власності на надра, ліси і води сформувалося саме у цей період, але воно ще не склалося у виключній формі.

Вперше право виключної державної власності на землю з'явилось у загальносоюзному законодавчому акті «Загальні засади землекористування і землеустрою» [307]. Зокрема, в його ст. 1 передбачалося: «Основою земельного ладу Союзу РСР ... є націоналізація землі, тобто відміна назавжди приватної власності на землю і встановлення на неї виключної державної власності Союзу

[1] Правове регулювання водних відносин, пов'язаних із земельними, для окремих республік становило значний інтерес, у зв'язку з чим в них були прийняті відповідні кодекси, наприклад Водно-меліоративний кодекс Білоруської РСР 1928 року, Земельно-водний кодекс Туркменської РСР та Узбецької РСР 1929 року.

РСР». На цій основі з'являється один єдиний суб'єкт права власності на землю – Союз РСР в особі загальносоюзних органів влади і управління. З цього моменту різко обмежуються земельні правомочності союзних республік і починається посилена централізація приналежності політико-правової влади на землю.

Єдиному суб'єкту права виключної державної власності відповідав і єдиний земельний фонд у межах Союзу РСР. А з прийняттям постанови ЦВК і РНК Союзу РСР «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації та боротьби з куркульством» [288] остаточно були ліквідовані особливості регулювання земельних відносин в союзних республіках. Зокрема, із Земельного кодексу Української РСР 1922 року було виключено трудове землекористування, трудова оренда землі, допоміжна наймана праця у трудових землеробських господарствах та інші ознаки залишків приватної земельної власності. Проте заради справедливості слід зазначити, що в Конституції Союзу РСР 1936 року [188], як і в Конституції Української РСР 1937 року [191], право державної власності на землю та інші природні об'єкти та їх ресурси не було закріплено у виключній формі.

Практиці радянського періоду відомі не лише законодавчі акти щодо встановлення виключної державної власності на землю в загальносоюзному масштабі, а й окремі нормативні акти регіональної дії стосовно націоналізації земельних ресурсів та інших природних об'єктів. Приєднання південної частини Бессарабії до Української РСР супроводжувалося указом Президії Верховної Ради Союзу РСР «Про відновлення на території Бессарабії дії радянських законів про націоналізацію землі» від 15 серпня 1940 року [284], який передбачав заходи про скасування права приватної власності на землю і встановлення на неї разом з надрами, водами і лісами державної власності. Указ «Про націоналізацію землі на території північної частини Буковини» від 15 серпня 1940 року [289] більш конкретно зазначав, «що вся земля з її надрами, водами і лісами була оголошена державною власністю, тобто народним надбанням».

Інші правові ознаки мав указ Президії Верховної Ради Союзу РСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР» 1954 року [293], затверджений Законом Союзу РСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР» [292]. У зазначених актах мала місце передача території, що раніше належала іншій союзній республіці та приєднання земель разом з їх надрами, водами, лісами та іншими природними ресурсами. Оскільки така передача здійснювалася у межах єдиного суб'єкта права – Союзу РСР і за єдиною формою власності на ці об'єкти, юридична природа права власності на них не змінювалася. Однак в них звертає на себе увагу те, що і приєднання частини території іншої союзної республіки певній союзній республіці, і передача територіального простору і природних об'єктів однієї союзної республіки інший здійснюються однаково – на підставі нормативно-правового акта органу влади Союзу РСР. Це є ще одним свідченням того, що правом виключної державної власності на землю з її природними багатствами володів Союз РСР в особі своїх центральних органів влади. При цьому Союз РСР не мав своєї власної території, за винятком окремих островів, але він безроздільно міг розпоряджатися природними об'єктами, розташованими на територіях союзних республіках.

Виключна власність на основні природні об'єкти та їх ресурси в оновленій редакції знов з'являється у другій половині XX століття. Пріоритетність її закріплення в цей період у такій формі належить Основам цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, які були прийняті 8 грудня 1961 року і набули чинності з 1 травня 1962 року [312]. Проте в них вже право виключної державної власності закріплювалось у дещо іншому формулюванні, і не тільки на землю, а на всі основні природні об'єкти. У ст. 21 вказаних Основ, крім положення про те, що держава є єдиним власником всього державного майна, передбачалося, що «земля, її надра, води і ліси складають виключну власність держави і надаються тільки у користування». У подальшому це положення у тому чи іншому формулюванні було закріплено в усіх галузевих

загальносоюзних Основах природноресурсового законодавства та у республіканських природноресурсових кодексах.

Включення у зміст Основ цивільного законодавства категорії «виключної державної власності» на об'єкти природного походження можна пояснити тим, що ними піддавалися регламентації основні положення права власності. Звичайно, Основи цивільного законодавства не могли обійти увагою право власності на головні природні об'єкти. Проте у такому разі зайвою є вказівка в Основах на те, що земельні, гірничі, водні та лісові відносини регулюються відповідними галузями законодавства.

Крім того, положення про «виключну державну власність» на природні багатства вступило у деяке протиріччя з конституційними нормами, які не виділяли зазначені природні об'єкти з чисельного складу інших об'єктів права державної власності та не передбачали виключної державної власності на них. Зокрема, ст. 6 Конституції Союзу РСР 1936 року, так само як і ст. 6 Конституції Української РСР 1937 року, які діяли у той період, встановлювала, що «земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудники, залізничний, водний і повітряний транспорт тощо є державною власністю, тобто народним надбанням»[1], але без визначення держави – суб'єкта власності. Це протиріччя було усунене лише з прийняттям Конституції Союзу РСР від 7 жовтня 1977 року [189] та Конституції Української РСР від 20 квітня 1978 року [192], в яких «земля, її надра, води і ліси» отримали відокремлене закріплення на основі права виключної державної власності, однак також без зазначення держави-власника. Щоправда, в Законі Союзу РСР «Про охорону і використання тваринного світу» [301] і однойменному Законі Української РСР [420] була збережена державна (загальнонародна) власність на об'єкти тваринного світу. Отже, поряд з правом

[1] Текстуальний збіг союзних і республіканських конституційних норм радянського періоду про приналежність природних об'єктів пояснювався необхідністю забезпечення «однакового» правового регулювання суспільних відносин на усій території країни, «цілісністю» економічної системи суспільства і потребами створення сильної централізованої влади в «єдиній і неподільній» країні.

виключної державної власності на головні природні багатства виникло і право державної власності на інші об’єкти та ресурси природного походження.

Формування права виключної державної власності на об’єкти природи становить не лише історико-правовий інтерес з позиції свого становлення, а й є досить проблематичним з точки зору юридичного аналізу його сутності, об’єктного складу та суб’єктного представництва [95]. Як вже зазначалося, право власності за своєю юридичною природою є правом абсолютним і відноситься до найважливіших суб’єктивних прав. Воно надає його власникові можливості володіння, користування та розпорядження об’єктами права найбільш абсолютним чином, усуваючи всіх інших осіб від втручання у вільне і незалежне здійснення зазначених правомочностей власником, виключаючи їх вплив як на об’єкт, так і на володаря права. У цьому сенсі право власності само по собі є виключним і не потребує додаткового посилення законодавчим позначенням його виключного характеру.

В цьому немає потреби і для його суб’єкта в особі держави, яка одночасно є «творцем» зазначеного права і його володарем, та має у своєму розпорядженні повний арсенал організаційно-правових засобів охорони і захисту свого права власності. Такими ж виключними є самі об’єкти природного походження з унікальними природними властивостями, сформованими завдяки «діяльності природи» без участі людини і суспільства. Наведені та деякі інші особливості права власності на природні об’єкти дозволяють говорити про зайвість його позначення в якості виключного права. Юридичне позначення виключності права власності на природні об’єкти є таким же нефункціональним, як і зведення його до рівня «священного» і «недоторканного» права. Ця термінологія цілком доречна для політичного посилення та ідеологічного забезпечення права власності, але позбавлена юридичного значення, зокрема для правового регулювання відносин природноресурсової власності.

У радянський період право виключної власності на природні об’єкти переважно трактувалося в сенсі його виключення з майнового цивільно-правового

обігу. Відчуження природних об’єктів на підставі загально-цивільних угод у будь-якому вигляді в усіх випадках кваліфікувалося як порушення або зазіхання на порушення права виключної власності держави на них. Вони виключалися з товарного обігу на тій підставі, що не мали первісної вартості та матеріально-грошового еквівалента, відносились до об’єктів, які не підлягають купівлі-продажу та відчуженню будь-яким іншим чином і надавалися тільки у користування. Виключність права власності на природні об’єкти та їх ресурси обґрунтовувалася й їх виключною важливістю для розвитку народного господарства, і тому вони були загальнонародним надбанням в особі держави.

Насправді, купівля-продаж, міна, дарування, спадкування та інші цивільно-правові правочини з природними об’єктами були заборонені. Проте здійснювалися угоди з нерухомими майновими об’єктами, які тягли за собою і передачу земельних ділянок та інших природних об’єктів. Це мало місце, наприклад, при купівлі-продажу громадянами житлових будинків і господарських будівель, передачі державою курортів, санаторіїв і будинків відпочинку галузевим профспілкам і центральним профспілковим органам разом природно-оздоровчими ресурсами тощо. Отже, природні об’єкти та їх ресурси у незначних обсягах все ж залучались в обіг, хоча юридично в конституційному порядку їх власником залишалась тільки держава.

Слід зазначити, що конституційні норми не передбачали будь-яких принципів здійснення права виключної власності на природні об’єкти державними органами [79]. Звичайні закони також не містили механізм його реалізації, причому не тільки по відношенню до об’єктів права виключної власності, а й на природні ресурси «звичайного» права державної власності. Повна відсутність такого правового механізму, крім законодавчих заборон на їх відчуження, не привела до формування ані народної або загальнонародної, ані виключної та звичайної державної власності на природні багатства країни. Загальнонародна власність не склалася у зв’язку з тим, що народ як консолідований власник природних багатств в економічному сенсі не володів

правовими засобами впливу на використання природних ресурсів та визначення їх юридичної долі з причини непризнання його цивільним законодавством суб'єктом права, зокрема права власності. Право ж виключної державної власності не сформувалося з тієї причини, що вищі органи представницької влади, що уособлювали загальнонародну державу, не брали реальної участі у здійсненні правомочностей володіння, користування і розпорядження природними об'єктами та їх ресурсами.

Право власності на головні природні об'єкти у виключній формі трактувалося в економічній та юридичній літературі ще в одному аспекті, а саме: єдиним і виключним власником природних багатств визнавалась федеральна держава в особі Союзу РСР. При цьому термін «єдиний» означав об'єднання соціально однорідних членів федерації союзної держави, а «виключний» підкреслював володіння природними багатствами тільки союзною державою. Іншими словами, єдиний і «виключний» відносно права виключної власності на природні об'єкти означали нероздільну участь в цьому праві інших суб'єктів – державних утворень і нероздробність самого суб'єкта власності на самостійних носіїв суб'єктивного права власності на природні об'єкти та їх ресурси. Таку монопольну правосуб'єктність союзної держави на землі започаткували «Загальні засади землекористування і землеустрою»», а у подальшому вона була розповсюджена на надра, води і ліси. Тому право виключної державної власності на природні ресурси розглядалося і обґрунтовувалося виходячи зі змісту союзного законодавства, хоча після втрати вказаними «Загальними засадами» своєї юридичної сили у цей період не було іншого законодавчого акта, який прямо закріплював монопольне право власності Союзу РСР на природні багатства.

Юридична абсурдність закріплення права виключної державної власності на землю, її надра, води і ліси у більш пізній період полягала у тому, що аналогічне право було передбачено не тільки в союзній конституції, а і в конституціях усіх 15

союзних республік як суверенних державних утворень[1]. Таким чином, союзна держава «виключала» право союзних республік, а союзні республіки «виключали» право власності Союзу РСР на природні об'єкти, тобто усі в юридичному сенсі завершені (суверенні) державні утворення в конституційному порядку усували один одного від відносин власності на природні багатства. Таке положення приводить до висновку про те, що право виключної державної власності на природні об'єкти та їх ресурси в країні не склалося, ані в особі союзної держави, ані в особі союзних республік. Воно фактично призвело до формування «безсуб'єктної» власності, а по суті «без власницької» приналежності об'єктів природи в особі будь-якого державного утворення, чим скористалася система управлінських органів для фактичного утворення міністерсько-відомчого, а згодом – чиновницько-бюрократичного права власності на природні багатства.

Правомочності власника природних об'єктів у повному обсязі належали міністерсько-відомчим управлінським органам, які здійснювали право володіння, користування і розпорядження природними багатствами від імені держави, але не завжди в інтересах країни та її народу. Міністерства і відомства, як правило, союзного рівня та їхні управлінські структури на місцях дійсно володіли «правом виключної власності» без достатніх на те правових підстав і безроздільно панували над природними багатствами, які були розподілені між ними згідно зі своїми же міністерсько-відомчими нормативними актами. Таким чином, сформувався реальний розрив, з одного боку, між народом як проголошеним власником природних багатств і державою в особі органів державної влади, покликаних представляти інтереси народу, а з іншого – між недіючими органами представницької державної влади і органами державного управління, які оволоділи природними ресурсами та фактично узурпували «владу» на природні

[1] До цього слід додати і те, що одночасно було прийнято ще двадцять конституцій автономних республік, які існували у той період у складі Союзу РСР і в яких також передбачалось право виключної власності на природні багатства. Таким чином, сумарно тридцять шість конституцій державних утворень закріплювали одне й те ж право виключної власності, не вказуючи на його конкретного суб'єкта – володаря.

ресурси стосовно їх не обмеженого використання. Це стало перешкодою не тільки на шляху формування права виключної державної власності на природні об’єкти, а й завдало суттєвої шкоди кількісному і якісному стану, раціональному використанню й ефективній охороні природних багатств.

Реальним результатом безмежної та безконтрольної діяльності союзних міністерств і відомств стало нанесення непоправної шкоди довкіллю при проектуванні, розміщенні, будівництві та реконструкції ними промислових, транспортних, енергетичних та інших виробничих об’єктів. Затоплення найродючіших земельних угідь і промисловий наступ на сільськогосподарські землі, екстенсивний розвиток видобувної промисловості та низька ефективність використання корисних копалин, загородження природного бігу річок і забруднення прісноводних джерел, перевищення нормативів рубки лісів і недбайливе використання лісових ресурсів, прорахунки в розміщенні та експлуатації Чорнобильської АЕС, що призвели до катастрофи планетарного масштабу, – ось неповний перелік результатів «права виключної власності» міністерств і відомств, які будуть відчуватися ще не одним поколінням людей національної спільноти.

Безумовно, такий стан з використанням та охороною природних ресурсів союзними міністерствами і відомствами не міг залишатись без відповідного реагування з боку союзних республік. Необхідно було вживати невідкладних заходів щодо розв’язання проблеми приналежності природноресурсової власності та забезпечення належного використання й охорони її об’єктів. Вона розпочалася з прийняттям Естонською РСР Закону про внесення змін і доповнень в Конституцію республіки від 16 листопада 1988 року, який передбачав положення про те, що «виключна власність на землю, її надра, води, ліси та інші природні ресурси належать Естонській РСР» [283]. Раніше аналогічна норма була закріплена в Декларації про державний суверенітет Естонії.

Цей Закон викликав різку і оперативну реакцію Союзу РСР у формі указу Президії Верховної Ради від 26 листопада 1988 року, який визнав наведені й деякі

інші положення республіканського Закону Естонської РСР та її Декларації про державний суверенітет недійсними на тій підставі, що вони суперечать Конституції Союзу РСР, тобто «такого роду природні об'єкти є загальнонародним надбанням» [295]. Під цією формулою Союз РСР, як і раніше, розглядав себе єдиним і виключним власником природних об'єктів та їх ресурсів. Проте союзний указ не вплинув на зміст нормативних актів Естонської Республіки. Крім того, указ не зупинив розпочатий розпад виключної державної власності Союзу РСР на природні об'єкти.

Більш того, в період «повсюдної суверенізації» ініціативу Естонії підхопили інші Прибалтійські республіки, республіки Закавказзя та Українська РСР, які спочатку у своїх Деклараціях про державний суверенітет, а згодом й у своїх конституціях закріпили положення про республіканську приналежність землі, її надр, вод, лісів та інших природних об'єктів. Таким чином, до початку 1989 року Союз РСР був у явочному порядку позбавлений права виключної державної власності на природні ресурси, яке здійснювалось за допомогою їх «вилучення» союзними республіками – членами Союзу із ведення останнього. Ця обставина у подальшому змусила центральну законодавчу владу закріпити в союзному Законі «Про власність» [296] право союзних республік на здійснення володіння, користування і розпорядження землею та іншими природними ресурсами на своїй території у своїх інтересах та в інтересах Союзу РСР. Проте цей захід виявився запізнілим і не був сприйнятий республіканським законодавством.

У зв'язку із загостренням протистоянням союзного і республіканського законодавства про закріплення приналежності природних ресурсів позачерговий третій з'їзд народних депутатів Союзу РСР Законом від 14 березня 1990 року змінив ч. 2 ст. 11 Конституції Союзу РСР, яка закріплювала право виключної державної власності на землю, її надра, води і ліси. Замість неї у ч. 2 ст. 10 союзної Конституції було передбачено: «Земля, її надра, води, рослинний і тваринний світ в їхньому природному стані є невід'ємним надбанням народів, що проживають на даній території, перебувають у віданні Рад народних депутатів і

надаються у користування громадянам, підприємствам, установам і організаціям» [282]. Хоча наведена норма являє собою принципово іншу форму закріплення права природноресурсової власності держави, вона вже не могла врятувати «виключне» право державної власності Союзу РСР на природні багатства.

Так безславно завершилася дія юридично безглуздого права виключної державної власності на головні природні об'єкти та усунена монопольна правова основа їх приналежності Союзу РСР в особі його міністерств і відомств. Надмірна централізація природних ресурсів з метою забезпечення «непорушної єдності і незламної могутності» Союзу РСР призвела до протилежного результату – відцентровому руху союзних республік і розпаду союзної держави. Це приводить до висновку про те, що у відносинах власності на природні об'єкти однаково закладені як творчі, так і руйнівні сили для державного устрою суспільства[1].

Незважаючи на проголошений політичний суверенітет і оголошену економічну самостійність, Україна ще якийсь час залишалася у складі Союзу РСР. Тому період, що безпосередньо передував проголошенню незалежної Української держави, характеризується одноманітністю формулювань відносин власності на природні багатства. Наприклад, згідно з п. 5 Декларації про державний суверенітет України «земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу та виключної економічної зони ... є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян». Основу

[1] При усіх сутнісне-змістовних відмінностях між правом власності державного утворення на природні об'єкти та територіальним простором держави все ж слід зауважити, що не тільки суверенізація союзних республік призвела до розпаду Союзу РСР, а й «вилучення» ними природних ресурсів з відання союзної держави. Тому, не торкаючись питання політичної значущості та юридичної обґрунтованості підписання Біловезьких угод для розпаду Союзу РСР і утворення на цій основі незалежних держав, можна висловити думку про те, що ці угоди лише оформили вихід союзних республік зі складу союзної держави. Сам же розпад Союзу РСР розпочався дещо раніше і був пов'язаний із започаткуванням «повернення» природних ресурсів у відання самостійних і суверенних держав – колишніх союзних республік.

економічної самостійності України, згідно з ч. 1 ст. 4 Закону «Про економічну самостійність Української РСР», становить власність її народу на національне багатство. Поряд з цим у вказаній нормі закріплено, що «власністю народу України є земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони». Не важко виявити, що тут вже немає навіть згадки про «державну власність» на зазначені природні об'єкти та їх ресурси, не говорячи вже про її виключну форму.

Поза всяким сумнівом, заміна союзної держави як власника загальнонародного надбання та суб'єкта власності на природні об'єкти на визнання у наведених нормативних актах суб'єктом природних багатств народу України в особі Української держави є позитивною. Наведені положення стали основою для юридичного закріплення народної власності в інших законодавчих актах, і внесення відповідних змін до регулювання права власності на природні об'єкти. Так, якщо Основи законодавства про землю 1990 року не вказували на земельну власність і закріплювали в ст. 3 положення про те, що «земля є надбанням народів, які проживають на даній території», то Земельний кодекс Української РСР 1990 року в ст. 1 передбачав, що «земля є власністю її народу».

Разом з тим після усунення з союзних законодавчих актів права виключної природноресурсової власності держави, воно зберігало своє існування в Україні, поки дію глави другої «Економічна система» Конституції Української РСР 1978 року не було призупинено до прийняття нової Конституції України [398]. Поновлення її дії не відбулося у зв'язку з тим, що в новій Конституції такий розділ відсутній, а відносини власності на природні об'єкти закріплені на принципово іншій основі, що підлягає окремому розгляду.

Однак слід зауважити, що право виключної державної власності відіграло і свою позитивну роль, яка полягала в концентрації природних об'єктів у межах Української РСР. В подальшому в результаті розпаду Союзу РСР вони перейшли у власність незалежної Української держави в порядку правонаступництва. Проте

Україна не пішла шляхом збереження монопольного права виключної державної власності на природні ресурси. Вона, зокрема, оголосила всі землі об'єктом земельної реформи, здійснюваної на підставі їх роздержавлення і приватизації [396], а також законодавчого закріплення різноманіття форм права власності на інші природні об'єкти та їх ресурси.

Більше того, Земельний кодекс в редакції від 13 березня 1992 року вже передбачав три самостійні і рівноправні форми власності на землю – державну, колективну і приватну. Це остаточно усунуло не тільки виключність державної земельної власності, а і надало певні переваги розвитку приватної власності на землю. В Земельному кодексі від 25 жовтня 2001 року приватна земельна власність, у зіставленні з комунальною та державною власністю отримала пріоритетне законодавче закріплення. Вона поширена у складі земельного фонду країни і за колом суб'єктного складу. Таким чином, у даний час право виключної власності у земельних відносинах повністю подолане і не залишає жодних підстав для свого відновлення.

Із наведеного не випливає, що термінологія про виключну власність остаточно подолана у нормотворчості сучасної України. Вона досі зберігається у розділі VI Декларації про державний суверенітет України, в якому передбачено, що «народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України» [368]. Право виключної державної власності народу України[1] на землю, її надра, повітряний простір, води

[1] Незважаючи на те, що в Декларації про державний суверенітет України йдеться про те, що вона є основою для прийняття Конституції та законів України, у ст. 13 Конституції України 1996 року право власності на природні об'єкти та їх ресурси закріплюється за Українським народом. Безумовно, відповідно до положень преамбули Конституції України, Верховна Рада України виражає «суверенну волю народу». Проте у конституційній редакції права власності на природні багатства країни можна вбачати не просту термінологічну зміну «природноресурсової правосуб'єктності народу», а відмінності сутнісно-змістовного характеру. Конституційна норма, по суті, здійснила перехід від всенародної приналежності природних об'єктів до їх національно-народної приналежності. Таке закріплення права власності на природні об'єкти та їх ресурси навряд чи буде сприяти соціальній консолідації суспільства, оскільки може негативно сприйматися іншими народами, що проживають в Україні. Якщо в радянський період земля та інші природні об'єкти були націоналізовані, виходячи з класового підходу, то в

та інші природні ресурси тривалий час зберігалося і в Законі «Про власність», який згодом втратив чинність.

З прийняттям нової редакції Лісового кодексу України виключна державна власність на ліси була подолана. Проте у ч. 1 ст. 4 Кодексу України про надра чинної редакції встановлено, що «надра є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування». Аналогічні положення щодо права власності на води (водні об'єкти) закріплені у ч. 1 ст. 6 діючої редакції Водного кодексу України.

Однак закріплення відносин власності на природні об'єкти у природноресурсових та природоохоронних законах суттєво відрізняються від природноресурсових кодифікованих актів. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 4 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [427], «території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, є власністю Українського народу». Однак ч. 2 ст. 4 цього Закону допускає можливість існування й інших форм власності на природно-заповідні об'єкти, а саме: регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством.

сучасних умовах «націоналізація» природних багатств здійснена за ознакою визначення їх приналежності державоутворюючій національній спільноті. Проте обидві підходи до націоналізації природних об'єктів у рівній мірі можуть негативно впливати на їх остаточне звільнення від апологетики минулого. В них однаково закладені можливі негативні наслідки при настанні небажаних змін у політико-правовому режимі в державі. Звертає на себе увагу і те, що у Земельному кодексі України 2001 року немає вказівки на Український народ як власника землі, а лише має місце констатація факту про те, що «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави». Отже, актуальною залишається проблема визначення однакового підходу до законодавчого закріплення відносин природноресурсової власності, і передусім у Конституції України. Оптимальне конституційне закріплення власницької приналежності природних об'єктів та їх ресурсів може стати основою для ефективної правової регламентації режиму їх раціонального використання у природноресурсовому законодавстві з метою забезпечення стабільного економічного та соціального розвитку країни.

У ч. 2 ст. 5 Закону України «Про тваринний світ» у чинній редакції передбачено, що «об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і знаходяться в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу». На відміну від вказаного законодавчого акта Закон України «Про рослинний світ» взагалі не визначає суб'єктів права власності на об'єкти і ресурси рослинного світу, підрозділяючи їх за значимістю на загальнодержавні та місцеві. Слід також зауважити, що відносно недавно положення про виключну державну власність народу на природні об'єкти та їх ресурси були виключені із ст. 4 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [421; 361].

Слід зазначити, що народна і державна власність у сучасному українському законодавстві, на відміну від попередніх часів, вживаються у іншому сенсі й юридичному змісті. Вони відрізняються як за своїм змістовним поєднанням відповідних положень, так і за їх текстуальним формулюванням у діючих законодавчих актах. По-перше, текстуальний зміст виключної народної власності на природні об'єкти приводить до висновку про те, що вона носить соціально-економічний та політико-правовий характер. Народна власність як би над правом, вище права і все правове регулювання відносин власності на природні ресурси має виходити з її «верховенства» та «виключності». По-друге, право виключної власності народу не усуває від природноресурсової власності інших суб'єктів права. При цьому воно створює доволі складну суб'єктну структуру відносин власності на природні об'єкти, що відрізняє її від суб'єктного складу права власності на майнові об'єкти. По-третє, українське конституційне і звичайне законодавство передбачає певний механізм реалізації народом права власності на природні об'єкти. Визначений правовий режим їх використання та встановлені заходи щодо їх охорони можуть реалізовуватися через представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування. Такий висновок підтверджується чинною редакцією ст. 4 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», у якій передбачено, що «від імені Українського народу права

власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах, визначених Конституцією України, цим та іншими законами України».

Отже, право державної власності на природні об’єкти є звичайним правом, а держава в особі своїх органів влади виступає в якості «ординарного» учасника правовідносин власності. Тим не менш різні позначення права власності на природні об’єкти в нормах кодифікованого і звичайного законодавства мають бути уніфіковані з урахування їх особливостей. На нашу думку, це дозволить позбутися рудиментів минулої законодавчої термінології та забезпечить прискорення процесу подолання стереотипного уявлення про право власності на природні багатства країни.

3.2. Право власності на об’єкти і ресурси природного походження у розділеній формі

Давно помічено, що у реальній дійсності щодо одних й тих самих природних об’єктів складаються відносини власності між багатьма їх учасниками – національними та регіональними спільнотами народу, державою в особі її центральних і регіональних органів, органами місцевого самоврядування та комунальними і муніципальними утвореннями, громадянами та їх колективами тощо. Це пов’язано з тим, що природні багатства одночасно виконують важливі функції для всіх і кожного, що не вичерпуються лише натуральним господарсько-економічним вилученням корисних властивостей предметів природи. Тому «повне», «необмежене» або «виключне» право власності одних власників на природні об’єкти може істотно впливати і обмежувати права інших учасників власницьких відносин. У цьому зв’язку виникає, формується і функціонує так зване право розділеної власності на природні об’єкти. Розділена власність як форма розподілу влади і концентрації інтересів між власниками на одні й ті ж об’єкти має місце тоді, коли жоден з них не є єдиним носієм права власності.

Концепція права власності на об’єкти природного походження в розділеній формі не є новою. Вона у деяких різновидах існувала в рабовласницький період, найбільший розвиток одержала у регулюванні феодальних поземельних відносин, зазнала суттєвих змін у результаті рецепції римського права [525] з переходом до капіталістичних виробничих відносин і у дещо змінених назвах представляється в сучасних умовах[1]. Історичні аспекти виникнення та юридичний аналіз змісту концепції права розділеної власності[2] найбільш повно досліджені у працях академіка А. В. Венедиктова. Зокрема, вже в емфітевзисах та суперфіціях за римським цивільним правом, у довічно спадкових правах користування земельними ділянками, у патронаті та колонаті рабовласницьких часів А. В. Венедиктов вбачав зачатки відносин розділеної власності. Однак найбільш виразно право розділеної власності проявляється у бенефіціарній і ленній, сюзеренній і васальній, верховній і підпорядкованій, повній і неповній, спадково-орендній і спадково-чиншовій земельній власності феодального періоду [45, с. 61-93, 109-231] розвитку західноєвропейських держав.

Незважаючи на те, що розділена земельна власність не отримала визначеного закріплення у російському праві феодального періоду, вона все ж отримала деяке визнання в історичних і правових дослідженнях. Про удільного князя як загального «верховного власника спадку по відношенню до приватних

---

[1] Право розділеної власності у російських джерелах інколи називають «расщеплённой» або «сопряжённой» власністю [496, с. 33].

[2] Концепцію права розділеної власності не слід ототожнювати з правом «подвійної» або «двоїстої» власності. У літературі минулих років противники права розділеної власності, наприклад, фідуціарную і бонітарную власність називали подвійною або двоїстою власністю. При розділеній власності має місце розділ влади та інтересу між двома суб’єктами права, кожен з яких є хоча й неповним, але все ж дійсним власником, незалежно від ступеня обмеження влади та участі у вигодах одного власника іншим. При цьому і верховний, і підлеглий власник є таким, як відносно один одного, так і стосовно третіх осіб. При фідуціарній власності і фідуціар, і фідуціант є повними власниками, але у відносинах з різними особами: фідуціар у відносинах з третіми особами, а фідуціант у відносинах з фідуціаром. Бонітарная ж власність відрізняється і від розділеної, і від подвійної власності: від розділеної власності тим, що бонітарний власник був повним і дійсним власником, на відміну від квірітської власності, що була суто номінальною власністю; від подвійної власності тим, що кожен з її суб’єктів визнавався власником по відношенню до відповідного кола осіб, на відміну від квірітської власності, яка не мала реального прояву по відношенню до інших осіб [330, с. 360-364].

власників», який «іноді поступався боярину, вотчиннику разом з правом власності на його вотчину, частину своїх верховних прав на неї», тобто про удільну і помісну власність писав В. О. Ключевський [161, с. 448-449]. Нашарування суб'єктів права «на одну і ту ж саму річ, тобто держави, роду, громади і приватних осіб», перехід «залежних» і «умовних» земельних володінь у право власності на землю зазначалося М. Ф. Володимирським-Будановим [48, с. 527-529, 571-574]. Таким чином, одні дослідники розділеної власності феодальних часів визнають наявність права власності на землю і за сюзереном, і за васалом, інші – тільки за сюзереном, а за васалом лише речові права, треті – за васалом, а за сюзереном – лише право на територіальний простір та певні повинності васала[1].

Концепція розділеної власності знайшла своє відображення у соціальних теоріях буржуазного періоду функціонування суспільства. До них, насамперед, відносяться «теорія соціальної функції», власності як «загального блага або загальної користі», «врегульованої власності» на природні багатства, «обмеженої власності» в публічних інтересах та інших доктринах. Певний інтерес у цьому відношенні становить трактування власності не тільки як права, а і як обов'язку, вперше законодавчо закріпленого у ст. 153 Конституції Веймарської республіки, яка набула чинності 11 серпня 1919 року [216, с. 46]. У даний час ст. 13 Конституції України, слідом за ст. 15 Конституцією ФРН від 23 травня 1949 року, передбачає: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству».

Концепція розділеної власності на природні об'єкти, зокрема на землю, у радянський період також була предметом активного обговорення. У зв'язку з

---

[1] Виняток становлять дослідження східних форм землеволодіння та землекористування, де, як правило, не існувала земельна власність у загальноприйнятому розумінні. Власником землі в східних традиціях вважався бог в особі жерців його храму або верховний правитель держави. Інші особи до участі у відносинах власності на природні багатства не допускались. Цікавим є й те, що право виключної державної власності на землю та інші природні багатства, що у свій час були встановлені лише в СРСР та МНР, у даний час зберігається в східній формі як право державної власності на землю в Конституції Монголії від 12 січня 1992 року.

утворенням Союзу РСР, його федеративним устроєм і необхідністю розподілу функцій між загальносоюзними та республіканськими органами стосовно управління земельним фондом країни у 20-ті роки минулого століття вона жорстко дискутувалася в економічній та юридичній літературі [45, с. 125]. Проте на початку 30-х років сама ідея права розділеної власності була оголошена «буржуазною концепцією»[1], спрямованою проти «єдиної» та «непорушної» соціалістичної держави, а її автори були піддані різним формам репресій. З того часу вона не тільки не обговорювалася, а і рідко згадувалася в юридичній літературі, а офіційно визнаною і законодавчо закріпленої формою власності на природні багатства країни стала концепція права виключної державної власності.

Згадали про теорію розділеної власності у перебудовні часи після того, коли право виключної державної власності на природні багатства вичерпало себе і було в односторонньому порядку відкинуто союзними республіками. Саме у цей час з боку Союзу РСР було зроблено декілька незграбних спроб реанімації концепції права розділеної державної власності на природні об'єкти та їх ресурси. Наприклад, Загальні принципи перебудови керівництва економікою і соціальною сферою [308] містили пооб'єктний поділ відносин власності на природні ресурси: землі та води – союзним республікам, а надра і ліси – Союзу РСР. Однак такий розподіл не був сприйнятий у зв'язку з практичною неможливістю розділу природних об'єктів – земель від надр, лісів від земель тощо.

Чергова спроба вирішення цієї проблеми була зроблена в проекті платформи «Національна політика в сучасних умовах» [269], в якій передбачався інший підхід до поділу власності на природні об'єкти: правомочності володіння і розпорядження землями, їх надрами, водами і лісами пропонувалося надати союзним республікам, а встановлення загальних засад користування ними зберегти за Союзом РСР. На юридичній мові це означало розподіл правомочностей власності між різними суб'єктами права. Проте загальновідомо,

[1] Згадку про розділену власність як про «розчленовану» або «поділену» власність після її віднесення до розряду «буржуазних» теорій див., наприклад: [570, с. 92-93].

що відсутність у власника або співвласника хоча б однієї з правомочностей власності означає відсутність у них самого права власності. Запропонована спроба поділу відносин власності на об'єкти природи сама по собі охоплювала всі правомочності власника – володіння, користування і розпорядження природними багатствами, проте вони мали розподілялися між різними суб'єктами права. Отже, жоден з них у строго правовому сенсі не міг бути власником природних об'єктів. З цієї причини така спроба вирішення проблеми приналежності природних об'єктів не була сприйнята союзними республіками на законодавчому рівні.

Наведені підходи до розділеної власності на природні ресурси в перебудовні часи свідчать про надзвичайне загострення цієї проблеми не тільки як природноресурсової та економічної, а і набуття нею політичного загострення. Тим не менш запропоновані шляхи її вирішення продемонстрували явну відсутність серйозних намірів реформування відносин власності та докорінного перегляду приналежності права власності на природні ресурси. Більш того, саме у перебудовні часи союзно-республіканські ресурсові міністерства були перетворені у загальносоюзні, що свідчило про прийняття заходів посилення функцій загальносоюзних органів щодо використання природних багатств союзних республік.

Таким чином, розлогі розсуди центральних органів влади і управління про перебудову економічної та політичної системи носили відволікаючий характер, створюючи видимість намірів демократизації суспільних процесів і децентралізації управління, зокрема управління природноресурсовою власністю. Насправді приймалися заходи для збереження союзної власності на природні ресурси і централізації управління щодо їх використання як економічної основи посилення політичної влади центральних органів[1]. Однак вони призвели до

[1] Науковим дослідженням ще належить з'ясувати ступінь співвідношення між демократизацією суспільних процесів та централізацією правового регулювання відносин природноресурсової власності. Проте історія їх втілення в СРСР впродовж XX століття дозволяє стверджувати про закономірності їх розвитку в діаметрально протилежних напрямах. Відомо, що радянська влада перемогла завдяки проголошенню демократичних гасел, у тому

діаметрально протилежного результату – до розпаду надмірно централізованої союзної держави і закріплення права власності на природні об'єкти та їх ресурси за новоствореними незалежними державами.

Проблема розмежування права власності на природні ресурси між федеральними, регіональними та муніципальними органами влади є найбільш гостро обговорюваною серед російських вчених-юристів. Вона викликана не тільки федеративним устроєм російської держави, а і значними змінами правового закріплення повноважень центральних, регіональних і муніципальних органів щодо використання природних ресурсів за останнє десятиліття. На гостроту проблеми розмежування повноважень між федерацією та її суб'єктами стосовно використання землі та інших природних багатств звертали увагу відомі російські вчені-юристи на міжнародних конференціях, наукових симпозіумах, «круглих столах» та інших наукових зібраннях.

На відсутність належних, теоретично виважених концептуальних засад вирішення проблеми приналежності земельної та іншої природноресурсової власності неодноразово звертав увагу відомий і авторитетний вчений професор М. І. Козир, на думку якого, ані безоб'єктних, ані безсуб'єктних правовідносин власності на землю та інші природні об'єкти не існує. За твердженням професора І. А. Іконицької, проблеми приналежності та реалізації права власності на основні природні багатства не вирішені ані на конституційному, ані на доктринальному

числі стосовно визнання права власності органів місцевого самоврядування на землю та інші природні багатства. Однак протягом 10 років перебування у владі воно було доведено до його самої жорсткої виключної державної форми. У період так званої «оттепели» другої половин 1950-х – першої половини 1960-х років спостерігалося деяке розширення прав союзних республік. Проте саме у цей час відбувалося законодавче поширення права виключної державної власності не тільки на усі землі країни, а і на надра, води, ліси та інші природні багатства. Так звані «перебудовні» часи характеризувалися лібералізацією економічного розвитку на основі введення різноманіття форм власності у сфері матеріального виробництва з одночасною централізацією управління у сфері використання природних ресурсів. Важко говорити про закономірності протилежної взаємозалежності між демократизацією суспільного розвитку та централізацією природноресурсової власності. Проте слід звернути увагу на наявний зворотний взаємозв'язок між ними, тобто коли в умовах демократизації суспільних процесів проводиться природноресурсова централізація під гаслами посилення союзної держави, відбувається ослаблення надмірно централізованої державної влади, що зрештою призводить до її розпаду.

рівнях. Чинна Конституція РФ, на думку професора С. В. Поленіної, не внесла ніякої ясності до питання про розмежування власницької компетенції між федерацією та її суб'єктами на природні об'єкти. На основі проведеного аналізу конституційного закріплення права спільного ведення федерації та її суб'єктів професор Н. А. Сиродоев прийшов до висновку про необхідність розмежування земельно-правової компетенції між ними на законодавчому рівні. У зв'язку з цим професор Г. А. Гаджієв акцентує увагу на співвідношенні категорій загального та спеціального при розмежуванні такої компетенції, а саме: загальні питання мають бути віднесені до відання федерації, в спеціальні – до повноважень її суб'єктів. Протилежну точку зору висловив професор М. М. Осокін, який не допускає можливості розподілу права власності на землю та інші природні ресурси між федерацією та її суб'єктами [448]. Таким чином, проблема розмежування права земельної та іншої природноресурсове власності у Російській Федерації вийшла за межі суто юридичної проблематики і набула політико-правового характеру.

Поряд з наведеним професор Г. Є. Бистров звертав увагу на те, що питання розмежування державної власності на землю та інші природні ресурси віднесені до спільного ведення федерації та її суб'єктів. Однак вони не отримали розвитку ані в земельному, ані в іншому російському природноресурсовому законодавстві. Більш виразно з цієї проблеми висловлювався професор І. Ф. Панкратов, який на основі аналізу проблеми розмежування права власності на природні ресурси між федеральним центром та його суб'єктами звертав увагу на те, що суб'єкти федерації відмовляються передавати землі та інші природні ресурси муніципальним органам. Таке положення, за його твердженням, може призвести до повного усунення муніципальної власності на природні об'єкти [7].

З наведених підходів до вирішення проблеми природноресурсової власності у російському законодавстві цікавими є наступні обставини. Всі зазначені дослідники, визнаючи необхідність розмежування права державної власності на землю та інші природні ресурси різного суб'єктного рівня, по суті, вказують на одне й те ж. Всі вони вільно чи не вільно визнають існування концепції права

розділеної земельної та іншої природноресурсової власності, проте старанно уникають його позначення як такого. Це є незрозумілим феноменом для таких відомих вчених і авторитетних фахівців у галузі юриспруденції.

В українській правовій науці проблема права розділеної власності на природні ресурси не піддавалася дослідженню і обговоренню. Проте із цього не випливає, що проблеми права власності на природні об'єкти в Українській державі отримали вичерпне вирішення. Навпаки, встановлення різноманіття форм власності на землю, законодавче визнання можливості існування допустимих форм власності на інші природні об'єкти та їх ресурси, перехід від принципу безоплатного до платного користування природними багатствами тощо породили безліч проблем реалізації права власності на об'єкти і ресурси природи [278].

Не втратила своєї актуальності й концепція права розділеної власності на об'єкти природного походження. Необхідність її відродження визначається не тільки потребами розподілу функцій щодо здійснення управління використанням природних багатств, а і оптимізацією врегулювання практичного розподілу одержуваних доходів від їх використання між центральними органами влади та органами місцевого самоврядування, з одного боку, і між регіональними та місцевими органами –з іншого. Сам факт законодавчого визнання функцій щодо здійснення права власності на природні об'єкти органами державної влади всіх рівнів наполегливо вимагає реанімації цієї концепції у зв'язку з тим, що і надмірна централізація, і зайва регіоналізація приналежності природних багатств можуть однаково негативно відбиватися на економічному і соціальному розвитку суспільства. Саме цими обставинами пояснюється закріплення права розділеної власності в чинному українському законодавстві у радикально зміненій формі.

Юридична форма приналежності природних об'єктів в український правотворчості виражена у ст. 13 Конституції України, у якій передбачено, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності

Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією». Залишаючи наведену конституційну норму без детального аналізу, зазначимо, що вона в цілому кореспондується з положеннями ст. 5 Основного Закону про те, що «народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». У даному випадку органами державної влади та місцевого самоврядування здійснюються власницькі права народу на природні багатства.

Поряд с наведеним слід зазначити, що, відповідно до ст. 21 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» у чинній редакції, громадські природоохоронні організації мають право виступати з ініціативою щодо проведення всеукраїнського і місцевих референдумів з питань, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, використанням природних ресурсів та забезпеченням екологічної безпеки. Це положення цілком відповідає принципу безпосереднього народовладдя щодо визначання правового режиму об'єктів і ресурсів природного походження і не суперечить ст. 69 Конституції України стосовно народного волевиявлення у формі безпосередньої демократії. Узгоджується воно і з ч. 1 ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський референдум» [364], за якою узагальненим предметом всеукраїнського референдуму можуть бути будь-які питання за винятком тих, вирішення яких референдумом не допускається Конституцією і законами України. Проте ч. 3 ст. 3 вказаного Закону не включає визначення правового режиму природних об'єктів, зокрема їх віднесення до відання органів державної влади та місцевого самоврядування, використання та охорони, а також інші природоресурсні та природоохоронні питання до конкретних видів предмета всеукраїнського референдуму.

Не вирішує проблему і норма ст. 73 Конституції, у якій закріплено, що «виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України», що за п. 2 ч. 3 ст. 3 Закону «Про всеукраїнський референдум» віднесено до ратифікаційного виду референдуму. У наведених положеннях

йдеться про вирішення просторово-територіальних питань, що відносяться до категорії суверенітету і територіальної цілісності держави, а не до права народної власності на природні об’єкти та їх ресурси. Безумовно, на основі такого референдуму мало бути вирішено питання між Україною та Молдовою про обмін територіями [428], що примикають до с. Джурджулешти, с. Паланка та залізничної станції Бессарабська з її територіально-транспортною інфраструктурою. Адже при визначенні державної приналежності відповідній території «непорушне» право власності на природні об’єкти не повинно змінюватися, оскільки народ залишається на цій території і продовжує користуватися природними ресурсами.

Разом з тим референдум як спосіб визначення правової приналежності природних об’єктів і стану їх використання не можна виключати з народного буття та суспільного життя. Тому питання їх належності мають стати предметом не тільки всеукраїнського референдуму, а і місцевих референдумів. Насправді не можуть жителі Карпатського регіону за допомогою референдуму вирішувати питання виділення земельних площ і водної акваторії для будівництва нафтотерміналу в Одеській затоці, а жителі Одеського регіону вирішувати питання щодо рубки лісів у Карпатському регіоні. Віднесення подібних питань до предмета виключно всеукраїнського референдуму довело б цей демократичний спосіб їх вирішення до абсурду.

Тим не менш ані народ у цілому, ані регіональні спільноти народу не можуть повсякденно здійснювати правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження природними об’єктами. У реальній дійсності не може спільнота народу Закарпатського регіону реально володіти, користуватися або розпоряджатися чорноземами Південноукраїнського регіону, так само як і спільнота народу Південноукраїнського регіону не може володіти, користуватися і розпоряджатися лісами Закарпаття. Тому конституційне закріплення правосуб’єктності народу на природні об’єкти носить скоріше соціально-економічний [566, с. 80] та політико-правовий характер. У зв’язку з практичною

неможливістю здійснення народом своїх правомочностей власності на природні багатства норма ст. 13 Основного Закону передбачає їх реалізацію органами державної влади та місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Отже, здійснення правомочностей володіння, користування і розпорядження природними об'єктами та їх ресурсами у конституційному порядку «делеговано» органам державної влади та місцевого самоврядування.

Однак зазначене конституційне положення породжує цілу низку питань правового змісту: по-перше, коли і в якому порядку Український народ «делегував» свої правомочності власності на природні об'єкти органам державної влади та місцевого самоврядування; по-друге, чи відбувається передача правомочностей власності органам державної влади та місцевого самоврядування при їх формуванні демократичним шляхом на вибірних засадах; по-третє, чи є титул «від імені Українського народу» достатньою юридичною підставою для здійснення права власності на об'єкти народної власності; по-четверте, чи немає тут підміни права народної природноресурсової власності державною та комунальною власністю на головні природні багатства країни. Крім цього, Конституція України не визначає межі здійснення права володіння, користування і розпорядження природними об'єктами та їх ресурсами ані органами державної влади, ані органами місцевого самоврядування. На наш погляд, визначення меж здійснення зазначених правомочностей власності навіть на основні природні багатства країни не є завданням конституційного акта, а відноситься до прерогативи поточного законодавства.

Із наведеного випливає, що найважливіші природні об'єкти права народної власності, якими є земля та її надра, водні та лісові ресурси, так само як і інші природні ресурси, подібно положенням попереднього законодавства, залишаються у необмеженому володінні, користуванні та розпорядженні органів державної влади і місцевого самоврядування без достатньої та конкретно визначеної підстави. Правові засади здійснення ними права власності стосовно природних багатств були б самодостатніми, якби чинна Конституція України

приймалася всенародним голосуванням, тобто референдумом. У зв'язку з тим, що Основний Закон з редакціями його ст. ст. 13, 14, 41, 92 та інших норм прийнята парламентом країни, то функції здійснення правомочностей власності на природні багатства не делеговані народом, а як би законодавчо «присвоєні» органами державної влади та місцевого самоврядування.

Конституційне закріплення такого становища є небезпечним для розвитку демократичних процесів у суспільстві, оскільки, згідно зі ст. 5 Конституції України, «ніхто не може узурпувати державну владу». Вона не може бути узурпована державою, її органами або посадовими особами. Проте надмірна концентрація правомочностей власності на природні багатства країни, перш за все центральними органами державної влади, створює економічну основу для узурпації ними політичної влади в державі. Адже загальнонародна власність на основні природні об'єкти у її виключній формі так і не була реалізована за часів попередньої історії протягом 70 років. Проте вона послужила надійною економіко-правовою основою для становлення і зміцнення державно-бюрократичної та відомчо-чиновницької власності на природні багатства.

Безумовно, можна припустити, що народ як власник природних об'єктів делегує свої правомочності власності органам державної влади й органам місцевого самоврядування одночасно з демократичним способом формування владних органів. Такий висновок може бути обґрунтований важливим конституційним положенням про те, що «єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Проте, згідно з Основним Законом країни, народ одночасно є і власником природних об'єктів, який здійснює свої правомочності власності на них через органи державної влади і місцевого самоврядування. Тут ще не спостерігається право розділеної власності між Українським народом і органами державної влади та місцевого самоврядування. У даному випадку має місце «делегування» народом своїх правомочностей власника природних багатств органам влади та

надання представницьких повноважень від імені народу у законодавчому (конституційному) порядку. Тим не менш вважаємо за необхідне конституційне закріплення у якості основного положення щодо реалізації делегованих правомочностей органами державної влади та місцевого самоврядування не тільки «від імені», а і «в інтересах» народу, як загального визначення меж реалізації правомочностей народної природноресурсової власності.

Однак держава, так само як фізичні й юридичні особи, може виступати і в якості суб'єкта права власності на природні об'єкти. Згідно зі ст. 14 Конституції України, право власності на землю «набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону». Чи означає це, що народ зберігає за собою право «верховного» або «первинного» власника природних об'єктів та їх ресурсів, а держава, громадяни та підприємства є «підпорядкованими» або «вторинними» власниками? І чи не складається у подібних випадках право спільної або розділеної власності між народом і державою, народною власністю і власністю фізичних та юридичних осіб?

У конституційному законодавстві немає прямих відповідей на зазначені питання. Тим не менш від цього залежатиме вирішення важливих теоретичних і практичних питань, зокрема: коли держава виступає власником природних об'єктів та її органи реалізують свої правомочності власності щодо до них, а у яких випадках має місце здійснення делегованих повноважень права природноресурсової власності від імені народу; до яких меж держава може здійснювати власні та делеговані правомочності власності на природні об'єкти, беручи до уваги їх конституційну невизначеність; чи можуть органи державної влади здійснювати правомочності власності від імені народу, якщо їх реалізація суперечить народним інтересам; чи можливе делегування органами представницької влади права здійснення правочинів стосовно природних об'єктів відповідним органам державної виконавчої влади та виконавчим органів місцевого самоврядування? Відповіді на поставлені питання можна отримати лише на основі дослідження положень спеціальних законодавчих актів щодо

юридичної належності та правового регулювання використання, охорони та відтворення природних об’єктів.

Безумовно, конституційне закріплення права народної власності на землю та інші природні об’єкти є непорушним. Однак у такому випадку виникає ситуація одночасного існування двох суб’єктів, наприклад, щодо права земельної власності: з одного боку, в усіх випадках народ є власником землі, а з іншого боку, в залежно від конкретного володаря цього права, власником землі є держава, територіальна громада, приватне підприємство або громадянин. При такій «подвійній» правосуб’єктності створюється уявлення про «первинність» народної земельної власності та «вторинність» інших форм власності на землю.

У зв’язку з тим що при розділеній власності на землю законодавством одночасно визнається два власники на одні й ті ж об’єкти – народ і держава, то складається певна специфіка щодо реалізації власницьких правомочностей. Її особливості полягають у тому, що органи державної влади одночасно реалізують делеговані повноваження права народної земельної власності та правомочності держави як власника землі. При цьому у правовій літературі слушно підкреслюється, що «державна власність на землю – це не власність органів державної влади» [566, с. 86]. Отже, стосовно права земельної власності органи державної влади одночасно здійснюють правомочності двох власників землі, розмежування яких становить значні складності на практиці.

Насправді, викуп земельних ділянок громадян або підприємств для суспільних потреб за ст. 146 та примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності за ст. 147 чинного Земельного кодексу України з дотриманням вимог спеціального закону від 17 листопада 2009 року або конфіскація земельної ділянки з дотриманням положень ст. 41 Конституції України та чинного законодавства засновані не на «пріоритетності» чи «первинності» земельної власності народу, а на здійсненні органами державної влади та місцевого самоврядування правомочностей власності від імені Українського народу. Інакше це ставило б під сумнів як принцип рівності права

власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, закріплений у ст. 5 Земельного кодексу, так і положення ч. 4 ст. 41 Конституції України про те, що «право приватної власності є непорушним».

Проте цим не вичерпується співвідношення права державної земельної власності і з правом власності фізичних та юридичних осіб на землю. Відповідно до ч. 1 ст. 84 Земельного кодексу, у державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. З цього випливає, що земельні наділи, передані фізичним та юридичним особам, виключаються зі складу об'єктів державної земельної власності. Тим не менше усі три форми власності – приватна, комунальна і державна зберігають свою конституційну природу народної власності.

Слід звернути увагу і на те, що за ст. 18 Земельного кодексу до земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на відповідні категорії. Текстуальний зміст наведеної земельно-правової норми надає певні підстави для сприйняття приналежності усіх земель в межах території України до земель Української держави, що не відповідає реальному стану їх належності й іншим суб'єктам права. Розподіл у ст. 19 Земельного кодексу «земель України» за їх основним цільовим призначенням на дев'ять відповідних категорій також свідчить про те, що вони не є цілком державними, а відповідні земельні ділянки, по суті усіх категорій земель, можуть належати на праві приватної, комунальної та державної власності.

За ч. 2 ст. 4 попереднього Земельного кодексу в редакції від 13 березня 1992 року до суб'єктів права державної власності на землю відносились: Верховна Рада України – на землі загальнодержавної власності України; Верховна Рада Республіки Крим – на землі в межах території республіки, за винятком земель загальнодержавної власності; обласні, районні, міські, селищні, сільські ради народних депутатів – на землі в межах їх територій, за винятком земель, що перебувають в загальнодержавній власності. Таким чином, всі перераховані рівні

органів представницької влади законодавчо визнавалися суб'єктами права власності на відповідні землі. Тому подолання «подвійної» земельної власності різних рівнів представницьких органів державної влади здійснювалося не тільки за суб'єктним, а за об'єктним критерієм, тобто за територіальним розташуванням земельних ресурсів із визначенням меж території держави та адміністративно-територіальних утворень з їх розподілом на землі загальнодержавної та недержавної (регіональної) власності.

Наведена ієрархічна структура визначення суб'єктів права державної власності на землю не диктувалася самоціллю законодавця. По-перше, це був пошук шляхів подолання безсуб'єктності «виключної державної власності» на землю та інші природні ресурси. По-друге, вона переслідувала цілі задоволення конкретних виробничо-господарських та матеріально-фінансових інтересів володарів цього права, зокрема в отриманні плати за землю, продажу земельних ділянок, наданні їх у постійне користування або передачі у строкову оренду, внесенні земельних наділів до статутних фондів акціонерних товариств та отриманні на цій основі прибутків тощо.

В умовах безоплатного землекористування, що тривалий час існувало у попередній радянський період, розподіл земельних ресурсів між адміністративно-територіальними утвореннями не становив особливого інтересу. Перехід до принципу платності землеволодіння і капіталізація земельних відносин радикально змінили характер і зміст відносин права державної земельної власності. Законодавче встановлення пропорцій зарахування податкових платежів за землю в бюджети різного рівня опосередковано свідчило про існування права розділеної земельної власності між різними рівнями адміністративно-територіальних утворень у сенсі допуску кожного суб'єкта до участі в розподілі коштів, отримуваних за використання об'єкта земельної власності.

Діючий Земельний кодекс у ст. 80 в якості суб'єкта права державної власності на землю прямо називає державу, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади. Органами реалізації права державної власності на землю,

відповідно до ст. 13 Земельного кодексу, є Кабінет Міністрів України, згідно зі ст. 17 – місцеві державні адміністрації та за ст. 17-1 – державні органи приватизації, тобто центральні та місцеві органи виконавчої влади. Таким чином, перехід до суб'єктного критерію запобігання «подвійній» власності на державні землі із законодавчим визначенням їх належності тільки державі виключив можливість її виникнення та існування.

Проте у даний час право розділеної власності на природні об'єкти поступово переміщується на рівень комунальної власності. Це пов'язано з конституційним відмежуванням природноресурсової власності територіальних громад від державної власності на них. Виходячи зі змісту ст. 142 Конституції України та ст. 33 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», землі та інші природні ресурси, розташовані в межах сіл, селищ і міст, належать на праві власності відповідним територіальним громадам. Безумовно, тут ще немає права розділеної власності тому, що лише один із зазначених суб'єктів в особі відповідної територіальної громади наділений правом власності на землю та інші природні об'єкти. Однак в цілях підвищення ефективності використання природних багатств територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати свої природні ресурси, що породжує право спільної власності на них. При цьому конституційна норма вказує на те, що такі об'єкти спільної власності перебувають в управлінні районних і обласних рад. За ч. 6 ст. 83 Земельного кодексу, управління об'єднаними об'єктами земельними ділянками здійснюється відповідно до закону, а Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає здійснення відповідними радами делегованих повноважень.

Із наведених законодавчих положень щодо спільної власності на природні об'єкти територіальних громад випливає декілька висновків. По-перше, між територіальними громадами сіл, селищ та міст стосовно використання й охорони спільних природних об'єктів складається право розділеної власності, правомочності якого належать їм всім одночасно. По-друге, управління цими об'єктами делегується ними районним і обласним радам. Отже, самі районні та

обласні ради не набувають права власності на природні об’єкти комунальної власності територіальних громад сіл, селищ і міст. Їх власниками залишаються відповідні територіальні громади, які розділяють між собою право щодо прийняття участі у відносинах власності.

За існуючими положеннями чинного законодавства немає перешкод для придбання земельних, лісових, природно-заповідних та інших природних об’єктів і самими районними і обласними радами як суб’єктами національного законодавства і права. Наприклад, за ч. 3 ст. 83 Земельного кодексу, суб’єктами права спільної власності на земельні ділянки територіальних громад можуть бути районні та обласні ради. Безумовно, вони можуть об’єднувати свої земельні ділянки з аналогічними об’єктами та іншими природними ресурсами територіальних громад сіл, селищ і міст. У цьому випадку виникає більш складна структура розділеної природноресурсової власності між ними.

Однак у даний час районні й обласні ради, будучи представницькими органами регіонального самоврядування, не мають своїх виконавчих органів. Їх управлінські функції здійснюють районні й обласні державні адміністрації, яким відповідні ради делегують свої повноваження, у тому числі і на здійснення управління земельною та іншою природноресурсовою власністю. При такій реально існуючій ситуації, на нашу думку, втратила своє значення передача районним і обласним радам територіальними громадами сіл, селищ і міст функцій управління своєю комунальною власністю на землю та інші природні багатства. Вони можуть їх безпосередньо делегувати регіональним органам державної виконавчої влади в особі відповідних державних адміністрацій, минаючи проміжну інстанцію делегування повноважень районним та обласним радам.

Поряд з цим центральні органи державної представницької та виконавчої влади також надають функції управління природними об’єктами державної власності регіональним виконавчим органам в особі обласних і районних державних адміністрацій. Таким чином на регіональному рівні концентрується як певна частина народної та державної, так і відповідна частина комунальної

природноресурсової власності. У зв’язку з цим надзвичайно актуальною є проблема розмежування функцій щодо здійснення повноважень державної та комунальної власності на регіональному рівні. Теоретичною основою для розмежування таких функцій між органами державної влади та органами місцевого самоврядування є концепція права розділеної власності на природні об’єкти та їх ресурси.

Не менший інтерес становить правове регулювання відносин власності на ліси та їх ресурси. Ліси країни є її національним багатством і за своїм призначенням та місцем розташування виконують переважно полезахисні, водоохоронні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні та інші функції й є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах. Виходячи із такого важливого значення лісів, у ст. 7 чинної редакції Лісового кодексу України справедливо закріплено положення про те, що «ліси, які знаходяться в межах території України, є об’єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника на ліси здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України». Тут не важко вбачити повторення відповідних положень конституційної норми щодо природноресурсової правооб’єктності та власницької правосуб’єктності органів державної влади та місцевого самоврядування на них. Сумніви викликає лише те, що у конституційних нормах, присвячених природноресурсовій правооб’єктності та правосуб’єктності власності на них, немає згадки про ліси та лісові ресурси.

Одночасно далі у ст. 7 Лісового кодексу йдеться про те, що ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності, а суб’єктами права власності на ліси є держава, територіальні громади, громадяни та юридичні особи. Отже, чинне лісове законодавство, вслід за аналогічними нормами Земельного кодексу, закріплює три форми власності на ліси: державну, комунальну та приватну. Для цілей розгляду розділеної власності на ліси та лісові ресурси публічних суб’єктів права залишимо поки проблеми набуття та реалізації права

приватної власності на ліси без розгляду, зосереджуючи увагу на деяких проблемних питаннях державної та комунальної лісової власності.

Згідно зі ст. 8 Лісового кодексу, у державній власності перебувають усі ліси України, крім лісів, що перебувають у комунальній або приватній власності. Право державної власності на ліси набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та місцевих державних адміністрацій відповідно до закону. Зрозуміло, що суб'єктом права державної власності на ліси є держава, а його реалізація забезпечується центральними, республіканськими (АРК) та місцевими органами державної виконавчої влади. Проте текстуальний зміст наведеної норми викликає низку невирішених в ній питань, зокрема: у кого держава набуває право власності на ліси; набуття і реалізація права державної власності на ліси «відповідно до закону» все ж таки не відповідає на питання, в якому порядку держава набуває право власності на ліси; у зв'язку з невизначеністю умов та порядку набуття і реалізації права державної власності на ліси у Лісовому кодексі проблематичним є питання, яким законодавчим актом вони врегульовані; якщо вони законодавчо не врегульовані, то чи не існує законодавче «презюмірування» права державної власності на ліси, а не його набуття відповідно до закону? На нашу думку, відсутність позитивних відповідей на зазначені питання у Лісовому кодексу є наслідком механічного перенесення у його зміст частини земельно-правових норм, зокрема про різноманіття права власності на ліси без їх достатнього узгодження з особливостями положень та структури лісового законодавства.

Не менш проблематичним є закріплення права комунальної власності на ліси та лісові ресурси. За ст. 9 Лісового кодексу, «у комунальній власності перебувають ліси в межах населених пунктів, крім лісів, що перебувають у державній або приватній власності. У комунальній власності можуть перебувати й інші ліси, набуті або віднесені до об'єктів комунальної власності в установленому законом порядку. Право комунальної власності на ліси реалізується

територіальними громадами безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування».

Перш за все слід зазначити, що у чинному лісовому законодавстві немає вказівки на ліси «в межах населених пунктів», а колишні «міські ліси» набули іншого правового становища та правового режиму інших природних об'єктів. Вони перетворені або в об'єкти природно-заповідного фонду (національні природні парки, дендрологічні парки, заповідні урочища, заказники), або віднесені до санітарно-гігієнічних захисних смуг, зелених зон навколо міст та інших населених пунктів і промислових підприємств. Незважаючи на те, що згідно зі ст. 4 Лісового кодексу до лісового фонду України належать лісові ділянки, у тому числі захисні насадження лінійного типу, все ж зелені насадження в межах населених пунктів, зокрема парки, не відносяться до лісового фонду.

Не безспірним є і положення ст. 11 Лісового кодексу, присвяченої набуттю права комунальної власності на ліси. За її змістом «право комунальної власності на ліси набувається при розмежуванні в установленому законом порядку земель державної та комунальної власності, а також шляхом передачі земельних ділянок з державної власності в комунальну та з інших підстав, не заборонених законом». Можна припустити, що йдеться про розмежування земель державної та комунальної власності лісогосподарського призначення. Проте шляхом передачі земельних ділянок з державної власності у комунальну набувається право власності на землі, а не на ліси. Ліс все ж таки є самостійним правовим об'єктом, хоча і пов'язаним із землею. Про це свідчить виділення у ст. 1 Лісового кодексу таких термінологічних визначень, як «лісова ділянка» і «земельна лісова ділянка».

Однак норми лісового законодавства не виключають можливості виникнення та існування розділеної власності на лісові ділянки та земельні лісові ділянки. Наприклад, за п. 3 ст. 30 Лісового кодексу, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, а також районні ради у межах своїх повноважень на відповідній території в праві передавати у власність земельні лісові ділянки на землях спільної власності відповідних територіальних

громад. Якщо законодавством передбачається існування спільної власності територіальних громад, то усі вони вправі брати участь у здійсненні власницьких правомочностей, тобто право власності на лісові ділянки на землях спільної власності розділяється усіма учасниками такої власності.

Інакше вирішені питання права власності на надра землі та їх корисні компоненти. Відповідно до ст. 4 Кодексу України про надра, «надра є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування». Зіставлення правового змісту наведеної норми Кодексу про надра з відповідним конституційним положенням дозволяє говорити про відхід конституційної норми від традиційного віднесення природних об'єктів до категорії «виключної» народної власності. Гірниче законодавство, на відміну від земельного, зберігає виключний характер народної власності на надра землі [232; 231]. Її існування засновано на тому, що гірничому законодавству не відомі інші форми власності, крім народної власності на надра, які можуть надаватися для їх вивчення, розвідки та видобування корисних копалин лише на основі права користування.

Народ як суб'єкт права власності на надра, згідно із вказаною нормою, здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Таким чином, народ реалізує правомочності власності на надра тільки опосередковано, тобто через орган законодавчої влади та органи місцевого самоврядування. Окремі повноваження щодо розпорядження надрами законодавством України можуть надаватися відповідним органам виконавчої влади. Тут не важко помітити подальше делегування повноважень розпорядження об'єктами гірничої власності від представницьких органів влади до органів державної виконавчої влади. На цій основі складається «багатоступенева» система державних органів, що здійснюють розпорядження природними ресурсами надр, які не є їх власниками [158].

Згідно з нормою ст. 4 Кодексу про надра, «угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності Українського народу на надра, є недійсними». У зв'язку з цим право власності на надра у інших суб'єктів

виникати не може. Отже, складається ситуація, коли і право розділеної власності на надра не може виникати у зв'язку з тим, що у строго юридичному сенсі їх власником є один суб'єкт – Український народ. Проте тією ж нормою передбачається можливість передачі окремих повноважень щодо розпорядження надрами не конкретним органом представницької влади, а їх передача згідно із законодавством, до якого відносяться нормативні акти як законодавчої, так і виконавчої влади [463].

Повноваження щодо розпорядження надрами, які є народною власністю, можуть здійснюватися не тільки зазначеними радами, а і відповідними органами виконавчої влади. Більш того, самі органи центральної виконавчої влади своїми нормативними актами можуть розпоряджатися надрами і передавати це повноваження своїм виконавчим структурним підрозділам і регіонально-територіальним органам. Наприклад, Кабінет Міністрів України своїми постановами і розпорядженнями передає повноваження щодо розпорядження надрами міністерствам і відомствам, їх органам на місцях та місцевим державним адміністраціям. А це вже виходить за межі конституційних вимог, тобто підміняє суб'єкта права власності та його делегованого розпорядника в особі представницьких органів влади.

Певний інтерес становить правове закріплення відносин власності у Водному кодексі. Відповідно до чинної редакції ст. 6 Водного кодексу, «води (водні об'єкти) є виключно власністю Українського народу і надаються тільки у користування. Український народ здійснює право власності на води (водні об'єкти) через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради». Наведена норма свідчить про те, що у кодифікованому водному законі, також як і в гірничому законодавстві, зберігається «виключна» народна власність на водні об'єкти. Проте виключна природа права власності на води не випливає з особливих властивостей вод як об'єктів права власності, а скоріше є консервативним рудиментом минулого періоду. Однак виключна

народна власність на водні об’єкти сама по собі усуває право розділеної власності на водні об’єкти та їх ресурси.

Повноважними представниками народної власності на водні об’єкти може виступати центральний, республіканський (АРК) та місцеві представницькі органи. Чинна редакція наведеної норми Водного кодексу не надає підстав для заперечень проти правосуб’єктності органів виконавчої влади щодо здійснення ними правомочностей власності на водні об’єкти. Цей висновок випливає із конституційної норми, у якій в узагальненій формі йдеться про здійснення права власності на природні об’єкти органами державної влади, не підрозділяючи їх на органи законодавчої чи виконавчої влади. Тому конституційність положень кодифікованого водного закону про делегування радами всіх рівнів як повноправними представницькими органами народної влади своїх повноважень щодо розпорядження водними об’єктами органам державної виконавчої влади не викликає сумнівів.

Проведене дослідження відповідних норм чинних природноресурсових кодексів щодо закріплення права власності на природні об’єкти та їх ресурси надає підстави для твердження про те, що вони до теперішнього часу у повному обсязі не приведені у відповідність з положеннями Конституції України. Це стосується їх правового режиму, правооб’єктності та правосуб’єктності, засобів реалізації власницьких правомочностей, способів захисту права власності на природні багатства тощо. Безумовно, при вирішенні конкретних питань належності або реалізації правомочностей власності на природні об’єкти правозастосовними та правоохоронними органами застосовуватимуться конституційні положення як норми Основного Закону вищої юридичної сили прямої дії. Тим не менше найбільш оптимальним засобом усунення зазначених законодавчих колізій є приведення діючих природноресурсових кодексів у відповідність з Конституцією України.

Порівняльний аналіз змісту норм природноресурсових кодексів показує, що в них неоднаково вирішені питання приналежності природних об’єктів. Землі та

ліси, за Земельним і Лісовим кодексами, можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності, а надра та їх корисні копалини, так само як води і водні ресурси, згідно з положеннями Кодексу про надра та Водного кодексу, є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування. Таке становище пояснюється правовим регулюванням відносин природноресурсової власності на основі різних правових концепцій, а саме: належність земельних та лісових об'єктів – на основі розділеної власності, а належність та використання гірничих і водних об'єктів – на основі виключної власності. Таке різноконцептуальне правове регулювання відносин власності спостерігається й у спеціальних природноресурсових законах, що не може бути визнано оптимальним.

При усій непопулярності концепції права розділеної власності на природні об'єкти та їх ресурси, вона все ж є більш привабливою для регулювання відносин природноресурсової власності. Безумовно, вона виникла і у різні часи застосовувалась в основному до земельної власності. Проте в умовах зміни економічної системи та залучення природних багатств країни у виробничо-господарське використання на загальнодержавному та регіональному рівнях вона успішно може застосовуватися до гірничої, водної та іншої природноресурсової власності. Привабливість права розділеної власності на природні об'єкти в умовах децентралізації влади полягає у тому, що воно відкриває певні можливості для «демократизації» відносин власності, допускаючи в них участь представницько-владних та управлінсько-розпорядних структур різного рівня. А це у свою чергу може забезпечувати високу ефективність використання природних багатств на власницькій основі [211].

Разом з тим слід зазначити, що концепція права розділеної власності не є універсальною. Вона властива і придатна для регулювання саме відносин природноресурсової власності з участю суб'єктів публічного права. Отже, право розділеної власності може застосовуватися для регулювання державної та комунальної природноресурсової власності при участі органів виконавчої влади

та місцевого самоврядування. У корпоративних та приватних відносинах власності на природні об’єкти та їх ресурси розділена участь щодо здійснення власницьких правомочностей забезпечується на праві спільної власності у її спільному частковому та спільному сумісному різновидах.

3.3. Проблема галузевої приналежності інституту права природноресурсової власності

Відносини власності, за визнанням більшості вчених-юристів, закріплені в нормах багатьох галузей законодавства і становлять предмет правового регулювання різних галузей права [273, с. 21]. Ще у 70-ті роки минулого століття були висловлені цікаві думки про те, що відносини власності, поряд з цивільним законодавством, регулюються державно-правовими, адміністративно-правовими та нормами інших галузей права, що утворюють комплексний юридичний інститут[1]. У даний час дослідниками цієї проблеми також підкреслюється основоположне значення регламентації інституту права власності як для регулювання відповідних інститутів цивільного права, так і для формування правової системи та системи державного управління в цілому [467, с. 3]. Під юридичним інститутом в загальній теорії права прийнято розуміти однорідну сукупність чи систему правових норм, що регулюють відповідну групу схожих суспільних відносин [12, с. 107].

В однорідності правових норм, що регулюють відносини власності в цілому, немає особливих сумнівів, також як немає сумнівів у цивільно-правовій природі інституту загальних положень права власності [88, с. 231]. Проте на

[1] Слід зазначити, що в правовій літературі висловлювалися й інші точки зору щодо комплексності правового регулювання відносин власності. Наприклад, професор О. С. Йоффе у свій час висловив думку про те, що право власності слід визнавати не правовим інститутом, а підгалуззю права [131]. Хоча такий погляд не отримав широкого визнання серед представників юридичної науки, тим не менш він заслуговує на увагу. У даний час Е. А. Суханов розглядає інститут права власності як комплексний та міжгалузевий інститут і одночасно вказує на його підгалузевий характер в цивільному праві [496, с. 18-19; 305, с. 170-171].

інституціональному рівні виникає проблема однорідності правових норм, що регулюють відносини власності на природні об’єкти та їх ресурси. Адже природноресурсові відносини власності у даний час регулюються не тільки нормами земельного, гірничого, водного, лісового, природно-заповідного, фауністичного, флористичного [488, с. 41-61] та інших галузей природноресурсового законодавства і права, а й нормами конституційного, адміністративного, екологічного, фінансового, податкового та деяких інших галузей матеріального [103, с. 162-163] і процесуального [65, с. 24-36] права.

В сучасних умовах реального функціонування різноманіття форм власності на окремі об’єкти природного походження та при динамічному розвитку природноресурсового законодавства, що охоплює широке коло суспільних відносин власності на природноресурсовий потенціал країни, визначення галузевої приналежності інституту права природноресурсової власності набуває важливого теоретичного і практичного значення, заслуговує найпильнішої уваги, як теорії права, так і відповідних правових галузей. Оптимальний вибір галузевої приналежності інституту права власності на природні ресурси як систематизованої сукупності правових норм відкриває широкі можливості для виявлення допустимості галузевих норм для закріплення цих відносин, визначення методів і принципів їх регулювання й оптимізації правоохоронної та правозастосовної діяльності.

Однак проблема галузевої приналежності інституту права власності на природні об’єкти у правовій науці як на загальнотеоретичному, так і галузевому рівнях до теперішнього часу залишається невирішеною. Таке положення існує при тому незаперечному твердженні, що «найбільш врегульованим є блок природноресурсового законодавства» [16; 19]. Відомо, що головні вимоги про використання природних об’єктів та їх ресурсів традиційно закріплюються конституційним правом, що визначає принципові засади права власності. При вирішенні цього питання слід враховувати, що основні положення про право власності закріплені в конституційному законодавстві. У зв’язку з цим не можна

заперечувати конституційно-правову природу норм щодо основних засад природноресурсової власності.

Норми Основного Закону, що встановлюють і закріплюють право власності, у тому числі на природні багатства країни, розвиваються, деталізуються і конкретизуються в нормах інших галузей права. Консолідація сукупності правових норм про природноресурсову власність на рівні конституційного права можлива, але в цьому немає необхідності, оскільки у цій галузі права інші цілі і завдання, інші предмет і метод, інші джерела і принципи правового регулювання.

Говорячи про конкретизацію конституційних норм, що закріплюють право власності на природні об’єкти, зазвичай вказують на цивільне право і нічого не говорять про сформовані галузі природноресурсового права. Між тим із самого феномена комплексного змісту інституту природноресурсової власності та множинності галузей його законодавчого регулювання випливає, що його не можна розглядати лише як цивілістичний правовий інститут та цілком відносити до галузі цивільного права. Складовими цього інституту, насамперед, є норми законодавчих актів природноресурсових галузей права (земельного, гірничого, водного, лісового, фауністичного, флористичного, природно-заповідного) тощо. Крім того, останнім часом все менше заперечень проти віднесення відносин власності на природні об’єкти та їх ресурси до категорії фундаментальних і базисних відносин.

За загальновизнаним положенням теорії цивільного права під юридичним інститутом слід розуміти групу цивільно-правових норм, що регулюють однорідну сукупність суспільних відносин [113; 114, с. 13; 306]. Такими відносинами, згідно з ч. 1 ст. 1 чинного Цивільного кодексу, є особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Безумовно, відповідно до ч. 1 ст. 9 кодифікованого цивільного закону, його положення застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання

природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства[1].

У зв'язку з наведеним слід зазначити, що, по-перше, природноресурсові відносини давно врегульовані іншими законодавчими актами, зокрема земельним, гірничим, водним та лісовим законодавством, а по-друге, природноресурсові відносини не завжди базуються на принципах юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності їх учасників. Тому, незважаючи на речову сутність природноресурсових відносин, у строгому розумінні вони є немайновими [469, с. 43]. Отже, твердження про те, що право власності відноситься лише до цивільного права, на думку Н. Д. Єгорова, є невірним [93]. Розпочатий процес поступового повернення природних ресурсів у цивільно-правовий обіг, зокрема земельних і лісових ресурсів, радикально не змінює ситуацію, оскільки складовими однорідної сукупності правових норм інституту природноресурсової власності були і залишаються норми природноресурсового законодавства і права.

Тим не менш оскільки цивільно-правові норми наділені певною універсальністю у врегулюванні положень про відносини власності в цілому, то сучасне українське законодавство йде шляхом закріплення загальних принципів інституту права власності, у тому числі на окремі природні об'єкти та їх ресурси в галузі цивільного права, а особливості регулювання відносин природноресурсової власності зберігаються у ресурсових галузях законодавства. Цей висновок випливає з порівняльного аналізу структурної побудови і змісту норм Цивільного та Земельного кодексів у чинних редакціях[2]. Крім того, застосування цивільно-

---

[1] У ст. 2 попереднього Цивільного кодексу України від 18 липня 1963 року було закріплено більш конкретне положення про те, що земельні, гірничі, водні та лісові відносини регулюються відповідними галузями законодавства [540]. Кодекс втратив чинність.

[2] Показовим у цьому відношенні є порівняння змісту глави 23 – Загальні положення про право власності, глави 24 – Набуття права власності, глави 25 – Припинення права власності та глави 26 – Право спільної власності з положеннями глави 27 – Право власності на землю (земельну ділянку), глави 33 – Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб і глави 34 – Право користування чужою земельною ділянкою для забудови Цивільного кодексу України із змістом відповідних глав розділу ІІІ – Права на землю,

правових методів регулювання відносин власності на природні об’єкти може виявитися корисним для звуження сфери дії адміністративно-правових способів забезпечення їх правового регулювання.

Такий підхід до правового регулювання відносин власності відкриває широкі можливості для здійснення наукових досліджень сутності та змісту природноресурсової власності та виявлення особливостей права власності на природні об’єкти у їхньому взаємозв’язку з цивілістичними категоріями. Дослідження в області природноресурсового права не можуть замикатися в самих собі. Вони мають використовувати методи і способи науки цивільного права, як найбільш розвиненої правової галузі в дослідженні відносин власності, а також сприймати результати наукових досліджень інших юридичних наук стосовно інституту права власності.

Щодо інституту права земельної власності в юридичній літературі висловлена дещо інша точка зору. На думку М. В. Шульги, «цивільно-правові приписи стосовно інституту права власності на землю мають носити додатковий, субсидіарний характер» [566, с. 24]. Беручи до уваги нерозривні зв’язки права власності на відособлені земельні ділянки з розташованими на них майновими об’єктами, субсидіарне застосування норм цивілістичного інституту права власності є цілком допустимим для відносин земельної власності. Проте в цілому сучасний інститут права природноресурсової власності, на нашу думку, є надто специфічним і наділений особливими ознаками. Тому навряд чи цивільно-правові приписи можуть широко застосовуватися в субсидіарному порядку до відносин права власності на природні об’єкти та їх ресурси.

Відповідно до чинного законодавства, більшість норм, що регулюють відносини власності на природні багатства в країні, систематизовані та містяться в природноресурсових галузях права – земельному, гірничому, водному, лісовому, природно-заповідному, фауністичному, флористичному та інших галузях. На цій

розділу IV – Набуття і реалізація права на землю та розділу V – Гарантії прав на землю чинного Земельного кодексу України.

основі можна було б сформувати відповідні правові інститути всередині кожної галузі права [572, с. 35; 34, с. 14-15; 200, с. 68]. Проте такий підхід до інституалізації групової однорідності правових норм природноресурсової власності був би не тільки неефективним засобом їх законодавчого закріплення і контрпродуктивним для правової системи держави в цілому, а і став би основою для подальшої поресурсової дезінтеграції однорідної сукупності правових норм, що регулюють відносини власності на природні багатства у цілісному природному просторі країни.

При усіх відмінностях у позначенні права власності на природні багатства в окремих законодавчих актах в якості об'єктів, ресурсів, комплексів та фондів, а їх закріплення на праві народної власності поряд з державною, комунальною і приватною власністю, все ж простежується їх групова однорідність. Між цією сукупністю правових норм існує набагато більше спільного, ніж особливого як за їх юридичною формою, так і за правовим змістом. Тому фактичний стан норм права, що закріплюють і регулюють відносини власності на природні об'єкти, надає достатні підстави для твердження про те, що у даний час сформувався й існує комплексний інститут права природноресурсової власності. Комплексний характер інституту права власності, на думку професора В. І. Семчика, полягає у тому, що відносини власності регулюються нормами як цивільного, так й інших галузей права [446, с. 11]. Його комплексність виражається в угрупуванні в однорідну сукупність правових норм, що проявляють свої багатогранні властивості. Отже, вони з успіхом можуть бути інтегровані у відокремлений правовий інститут з найменуванням *«право природноресурсової власності».*

Відносини права власності на різні природні об'єкти та їх ресурси тісно пов'язані одні з одними і між ними немає принципових відмінностей. У свою чергу об'єкти природи можуть становити єдиний фонд природних ресурсів у масштабах країни з їх пооб'єктною структуризацією. У складі цього фонду можуть існувати різні підструктурні складові, які ніяким чином не порушать його єдності, оскільки в процесі виробництва ресурси виступають як складові

господарської діяльності. У цій якості вони можуть бути досить різноманітними, як за цільовим та функціональним призначенням, так і виробничим використанням. Таким чином, інститут права природноресурсової власності за своєю юридичною природою об'єктивно є інститутом природноресурсового права як комплексної правової галузі у вітчизняній правовій системі[1].

Стосовно існування та функціонування природноресурсового права у правовій літературі висловлені різні погляди. Природноресурсове право, що виникло і сформувалось в середині 80-х років XX століття на основі земельного та інших галузей ресурсового законодавства, вже в середині 90-х років трансформувалось в екологічне право. Останнє інтегрувало і природноресурсові відносини [15, с. 4-6], хоча, на нашу думку, екологічне право не охопило і не може охопити природноресурсове право у повному обсязі. Більше того, природноресурсове й екологічне право є різними за своєю юридичною природою, цілями, предметом, методом, принципами і джерелами правового регулювання. Тому вони в сучасній українській правовій системі мають рівні підстави для відносно самостійного існування [349, с. 12-15].

З точки зору теорії права, будь-яка самостійна галузь права має розглядатися в межах системи права як об'єктивно відособлена сукупність взаємопов'язаних між собою норм, об'єднаних спільністю предмета і метода правового регулювання. При цьому галузі права є не повільно об'єднаними сферами юридичного регулювання та штучно скомпонованими сукупностями правових норм, а являють собою реально існуючі й юридично своєрідні підрозділи у самому змісті права [12, с. 105].

Інтегрований підхід відносно екологічного права найбільш повно представляє М. В. Шульга, який розглядає його в якості самостійної *(не*

[1] Нами в цілому поділяється думка, висловлена у правовій літературі щодо розмежування системи права і системи законодавства. Якщо система права являє собою зведення і систематизацію ідей, відносин і норм про соціальну справедливість і міру соціальної свободи, то система законодавства – це угрупування правових норм і юридичних інститутів в межах правової галузі, що закріплює досягнутий компроміс та соціальну злагоду в суспільстві на основі здійснення прав і виконання обов'язків [220, с. 35, 51, 55].

комплексної) галузі права з відповідним підгалузевим структуруванням. При цьому він підкреслює, що такий підхід зберігає інтеграційну єдність та видову диференціацію екологічного права, що обумовлено єдністю й особливостями земельних, водних, гірничих, фауністичних, атмосферно-повітряних та інших різновидів суспільних відносин. Суть єдності названих відносин, на думку автора, полягає у тому, що «вони виникають, здійснюються і припиняються з приводу визначених природних об'єктів, що розвиваються за відповідними законами природи. А усі природні об'єкти в сукупності знаходяться в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності, утворюючи єдину екологічну систему. Саме така система і виступає об'єктивною основою існування єдиних екологічних відносин. Єдність екологічних відносин базується на відомій єдності законодавства про здійснення природокористування та забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Вони спираються не тільки на врахування соціальної оцінки конкретних природних ресурсів та їх специфіки, що випливає з такої оцінки, а і на врахування властивостей природних об'єктів, закономірностей існування та розвитку єдиної природи» [566, с. 60-61; 97, с. 9-11]. Безумовно, така точка зору заслуговує на увагу як логічно послідовний погляд на структуру і співвідношення сучасного екологічного права та природноресурсових галузей (підгалузей) права.

Звертає на себе увагу концептуальний підхід до структурування екологічного права *як комплексної* галузі права, запропонований авторським колективом вчених-юристів еколого-правової школи Київського національного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом професора В. І. Андрейцева, у структуру якого включається право екологічної безпеки, природноресурсове право та природоохоронне (середовищезахисне) право [101, с. 7-8]. Такий концептуальний підхід до інтеграції екологобезпечних, природноресурсових та природоохоронних відносин, безумовно, є плідним. Проте, на наш погляд, він дещо передчасний, зокрема, випереджає ступінь розвитку екологобезпечних відносин. Слід також зазначити, що в останніх дослідженнях професор В. І. Андрейцев відносить екологічне право до «інтегрованої супергалузі з галузевою та підгалузевою

підсистемами, що спрямована на регулювання ефективного використання природних ресурсів (природноресурсових правовідносин), забезпечення якості навколишнього природного середовища (середовищезахисних правовідносин), безпеки довкілля для життя і здоров'я (антропоохоронних правовідносин), яким адекватні три сфери (блоки правового регулювання): природноресурсове законодавство; середовищезахисне законодавство; законодавство про забезпечення екологічної безпеки» [16, с. 24].

Академік НАН України Ю. С. Шемшученко також розглядає екологічне право в якості *комплексної* правової галузі. Проте як комплексна галузь екологічне право охоплює чотири блоки суспільних відносин: відносини щодо охорони навколишнього природного середовища як комплексного природно-антропогенного явища; відносини щодо використання природних ресурсів, які регулюються природноресурсовим правом, але його предмет «є похідним від інтегрованого предмета права екологічного»; відносини, що стосуються забезпечення права громадян на безпечне довкілля для життя і здоров'я; відносини у сфері формування, збереження та раціонального, невиснажливого використання екомережі [99, с. 12-16]. Із наведеного вбачається, що «природоресурсне право» академіком Ю. С. Шемшученко визнається лише у якості інтегрованої складової екологічного права і «його тільки умовно можна розглядати як існуючий окремо від права охорони навколишнього природного середовища (екологічного права)».

Суттєвим досягненням щодо визначення та систематизації екологічного права є оригінальний підхід, запропонований колективом Харківської еколого-правової школи під керівництвом академіка НАПрН України, професора А. П. Гетьмана. Визнаючи «єдність екологічних відносин», автори одночасно визнають їхню диференціацію «за природними об'єктами», яка не порушує цієї єдності. При цьому диференціація екологічних відносин проводиться «за основними сферами діяльності людини у галузі навколишнього природного середовища», які зокрема охоплюють «відносини, що виникають з приводу

приналежності природних об’єктів та комплексів певним суб’єктам на праві власності або на праві користування», та «відносини щодо експлуатації природних ресурсів конкретними суб’єктами з метою задоволення інтересів» [96, с. 3-4, 11-13]. Безумовно, не можна заперечувати проти існування вказаних груп відносин у системі екологічного права. Проте саме вони і складають в узагальненому виді природноресурсові відносини, що є засадничими для диференціації та інтеграції природноресурсових та екологічних відносин.

Ідея формування інтегрованої галузі природноресурсового права свого часу була висловлена професором Н. Д. Казанцевим [132–135], яку в подальшому підтримали багато вчених-правників [75; 346; 501; 512; 550; 553]. Сутність аргументації його прихильників ґрунтувалася на тому, що диференціація галузей права неминуче породжує взаємопов’язаний процес – їх інтеграцію. Рушійними силами інтеграції виступають особливості самих природноресурсових суспільних відносин1, які виникли і розвиваються з приводу природних об’єктів, що становлять єдиний природний комплекс. Всі вони є народною власністю, а їх використання здійснюється на основі спільності правових методів, єдиних принципів тощо. В умовах інтенсивного соціально-економічного розвитку з використанням новітніх технологій та досягнень науково-технічного прогресу необхідність комплексного використання землі, надр, вод, лісів та інших природних об’єктів різко зростає. Тому створюються передумови для формування комплексної правової галузі, а саме *природноресурсового права*, що включає у свою систему на самостійних засадах земельне, гірниче, водне, лісове та інші ресурсові галузі права.

Прихильником інтегрованої сукупності ресурсово-екологічних відносин, що складають відповідну галузь права, був професор В. В. Петров. Проте він виділяв

---

[1] У правовій літературі по-різному вживалися терміни для позначення природноресурсового права. У даний час словосполучення в українській мові – «природноресурсове», а в російській – «природоресурсовое», можна вважати усталеним для позначення ресурсів природного походження, хоча у науковій спеціальності 12.00.06 термін «природоресурсове» замінений на «природоресурсне».

природноресурсове й екологічне право у якості самостійних галузей і вважав, що їхні предмети достатньо визначені та не збігаються за змістом між собою [350, с. 55-56; 320]. Варто зазначити, що у вітчизняній правовій науці наведена точка зору ще не стала домінуючою, але набуває все більшого визнання.

Своєрідну позицію з цієї проблеми займав О. С. Колбасов, який вважав, що об'єднання ресурсових галузей права в єдину галузь природноресурсового права може реально відбутися тоді, коли розвиток правових норм самостійних ресурсових галузей – земельного, гірничого, водного, лісового та інших галузей права вичерпає себе. Диференційований розвиток природноресурсових галузей у даний час є достатньо динамічним, і відмова від цих галузей була б передчасною. Однак, враховуючи потреби комплексного правового регулювання відносин, пов'язаних з використанням природних ресурсів та різностороннім впливом на навколишнє природне середовище [170], екологізація ресурсових галузей законодавства посилюється. Наведена точка зору тісно перегукується з думкою І. О. Іконицької та М. І. Краснова, які також вказували на процеси екологізації ресурсових галузей права, зокрема земельного права [126].

Принципові позиції з цієї проблеми займав один із фундаторів природноресурсового права професор Ю. О. Вовк, який вважав його *самостійною* правовою галуззю. На його думку, природноресурсове право має свій єдиний і самостійний предмет, який утворюється суспільними відносинами щодо раціонального використання та охорони природних ресурсів [50, с. 9-13]. Щоправда, на той час у зазначену єдність природноресурсових суспільних відносин включали й екологічні (природоохоронні) відносини. При цьому природноресурсові та екологічні відносини складали *не комплексну*, а двоєдину інтегровану галузь права.

Таким чином, палітра поглядів на формування природноресурсового права багатогранна і суперечлива. Одні його прихильники стверджують, що процес формування природноресурсового права відбувається активно, інші вважають, що цей процес має тривалу перспективу, а треті відводять природноресурсовому

праву роль комплексної галузі права при збереженні фундаментального характеру земельного права.

Разом з тим ані пріоритетний розвиток екологічного права з інтеграцією до його складу природноресурсових відносин, ані посилення екологізації ресурсового законодавства в сучасних умовах, не відсувають проблему формування та становлення галузі природноресурсового права на другий план. Більш того, тенденція консолідації ресурсових відносин в єдину комплексну галузь природноресурсового права поступово посилюється, а їх диференціація у даний час ненабагато випереджає інтеграцію цих галузей. Саме тому природноресурсове право, на наш погляд, в перспективі може претендувати на роль фундаментальної галузі права в українській правовій системі.

Обґрунтування ідеї формування природноресурсового права було б не повним без аналізу особливостей інституту права власності на природні об’єкти та їх ресурси. У цьому зв’язку слід звернути увагу на наступні аспекти проблеми галузевої приналежності інституту права власності на природні багатства.

По-перше, слід розрізняти відносини права природноресурсової та майнової власності. Відмінності цих різновидів права власності досить докладно викладені у фундаментальних дослідженнях минулих років [83; 104; 110; 167; 204; 262; 310; 511; 536]. Висновки, зроблені їх авторами, свідчать про те, що відносини власності можуть і повинні регулюватися різними галузями права.

По-друге, у даний час менше суперечок з приводу існування таких галузей, як гірниче, водне, лісове право, у якості відносно відокремлених правових галузей. Наявність своєрідних предметів, методів та принципів правового регулювання, існування відповідних кодифікованих законодавчих актів, зацікавленості держави в детальному регулюванні ресурсових відносин з метою

забезпечення раціонального використання природних об'єктів[1] свідчать про певну самостійність гірничого, водного та лісового права.

По-третє, не викликає сумніву процес екологізації земельного, гірничого, водного та лісового законодавства і права. Вона особливо помітна в земельному законодавстві, де відбувається екологізація всіх його напрямів розвитку і у першу чергу у сфері визначення умов використання земельних ресурсів та в галузі державного управління земельним фондом. Процес посилення екологізації ресурсового законодавства, писав В. В. Петров, викликається об'єктивною необхідністю, і треба думати, що він триватиме [321, с. 70]. Наведене, насамперед, відноситься до земельного, гірничого, водного та лісового законодавства і права при здійсненні їх подальшого радикального оновлення та динамічного розвитку.

Можна погодитись з думкою С. С. Алексєєва, який віддавав перевагу фундаментальній ролі земельного права. Така думка особливо цінна тим, що вона була висловлена в період зародження природноресурсового права і забуття з цієї причини галузі земельного права, фундаментальне значення якого у даний час відроджено[2]. Його вислів з приводу відмінних ознак фундаментальних галузей права повною мірою можна віднести і до природноресурсового права. «Відмінні особливості фундаментальних галузей, що розкривають їх значення як ядра правової системи, – підкреслював С.С. Алексєєв, – полягають у тому, що вони

---

[1] Про методи, принципи, джерела та інші системоутворюючі фактори природноресурсового права та галузевої належності правового інституту власності на природні ресурси більш детально див.: [470, с. 36-42].

[2] Відродження фундаментального значення земельного права нами, зокрема, вбачається в закріпленні в ч. 2 ст. 3 чинного Земельного кодексу України положення про те, що земельні відносини, що виникають при використанні надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, регулюються Земельним кодексом, нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать Земельному кодексу. Поза всяким сумнівом, всі природні об'єкти та їх ресурси так чи інакше пов'язані із землями і навіть атмосферне повітря є атмосферою землі. Однак у зв'язку із законодавчим закріпленням пріоритетності земельних відносин перед іншими ресурсовими відносинами, виникають підозри стосовно повернення до регулювання всієї системи природноресурсових відносин у межах земельного законодавства та права, що мало місце у 60–80-ті роки минулого століття. Етап регулювання та дослідження природноресурсових відносин у межах раніше відомої інтеграції «Земельне право і правова охорона природи» у вітчизняному правознавстві давно пройдено, і повернення до нього не може бути виправданим.

охоплюють такі види суспільних відносин, які за своїм глибинним, економічним та соціально-політичним змістом вимагають якісно своєрідного правового регулювання і тому зумовлюють типові особливості юридичного інструментарію» [8, с. 20-21].

Загальновідомо, що в якості головного «інструментарію» або одним з найважливіших факторів галузі права є предмет правового регулювання. Таким предметом природноресурсового права [149] є своєрідні суспільні відносини, які виникають і розвиваються з приводу об'єктів права народної власності: земель, надр, вод, лісів та інших природних об'єктів. Тим більше що земельні, гірничі, водні, лісові та інші ресурсові відносини мають суттєві специфічні особливості. Однак сам по собі склад чи система суспільних відносин не є вирішальними. Головне полягає в змістовній єдності предмета природноресурсових відносин, а те, що ресурсові відносини мають більше схожості, ніж відмінності, немає потреби доводити.

Слід також звернути увагу і на особливу функцію держави щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів та ефективної охорони навколишнього природного середовища, що в другій половині XX століття одержала достатнього розвитку, а нині оформилася як самостійна державна функція [349, с. 131-134; 99, с. 187-188; 98, с. 27-28; 96, с. 57-58]. Принципового значення у цьому зв'язку набувають правові відносини власності на природні об'єкти, які все більш наполегливо вимагають комплексного підходу до правового регулювання поводження з ними. У переважній більшості випадків вони виникають з приводу використання, охорони та відтворення взаємопов'язаних між собою природних об'єктів. Тому сформована тенденція щодо забезпечення комплексного використання, ефективної охорони та своєчасного відтворення природних багатств [417] визначає перспективи розвитку вітчизняного природноресурсового права як фундаментальної правової галузі. У теоретичних дослідженнях минулих років стосовно наведеного підкреслювалося, що «чим повніше і глибше розроблені наукові основи

законодавчої діяльності, своєчасно відображені в юридичних законах назрілі потреби економічного розвитку суспільства, тим ефективнішою стає правове регулювання суспільних відносин» [571].

Не викликає сумнівів і той факт, що незалежна Українська держава зацікавлена як у відокремленому, так і в комплексному правовому регулюванні ресурсових відносин. Вона ставить конкретні завдання такого регулювання з метою забезпечення раціонального використання природних ресурсів, ефективної охорони навколишнього природного середовища та відтворення відновлюваних природних об'єктів на засадах сталого розвитку [416] та передачі природних багатств країни майбутнім поколінням. Така інтеграція нині склалася в системі сучасного екологічного права. У зв'язку з цим виникає проблема співвідношення правового регулювання відносин власності на природні об'єкти, їх ресурси та комплекси природноресурсовим та екологічним законодавством.

Переважаюча роль природноресурсового законодавства у закріпленні та регулюванні права власності на об'єкти природного походження не усуває норми екологічного права в забезпеченні правової охорони природних об'єктів та їх ресурсів. При усій близькості та нерозривному зв'язку природноресурсового та екологічного права вони все ж мають різне функціональне призначення, отже, і різні цілі та завдання. Призначенням природноресурсового права та його норм є забезпечення правового регулювання раціонального використання природних ресурсів. Екологічне ж право покликане забезпечувати ефективну охорону природних об'єктів, ресурсів та комплексів і на цій основі забезпечити якість навколишнього природного середовища для життя і здоров'я людини, існування суспільства і усього живого в природі.

Безумовно, саме правове регулювання, що здійснюється з метою забезпечення раціонального природокористування, вже має містити в собі забезпечення ефективної охорони природних багатств, як однієї з найважливіших форм взаємодії суспільства з природним середовищем. Ця концепція, яка у свій час була розроблена В. Л. Мунтяном [260; 261], Ю. С. Шемшученком [551; 552] та

іншими відомими правознавцями країни, досі залишається плідною і прогресивною у вітчизняній юриспруденції. Проте охорона природних об'єктів нормами природноресурсового права здійснюється у формі захисту права власності та права користування ними, з властивими їм методами і у встановлених межах [148; 151]. Охорона ж природних ресурсів нормами екологічного законодавства є всезагальною і необмеженою, спрямованою на забезпечення прав людини і суспільства на якісне навколишнє природне середовище та здійснюється у властивих їм правових формах і методах.

Зазначені відмінності між природноресурсовим і екологічним правом не є вичерпними. Проте вони надають підстави для неприйняття думки про те, що правовій охороні підлягають тільки ті природні об'єкти, які використовуються, а ті, що не використовуються, охорони не потребують. Відповідно до природноресурсового законодавства, використовувані об'єкти природи підлягають охороні та захисту як об'єкти права власності та права користування. За екологічним же законодавством, об'єкти природного середовища підлягають охороні і тоді, коли вони вилучені з господарського використання, наприклад об'єкти природно-заповідного фонду. Крім цього, об'єкти екологічного права підлягають охороні незалежно від того, встановлено на них право власності чи не встановлено. Правовими засобами не може здійснюватися охорона лише тих природних об'єктів та їх ресурсів, охорона яких недоцільна або неможлива на сучасному рівні досягнень науково-технічного прогресу, а також тих з них, які негативно впливають на людину і суспільство чи на природне середовище. Зазначені відмінності між природноресурсовим та екологічним правом вказують на можливості їх функціонування як відносно самостійних галузей права у вітчизняній правовій системі.

Наведені особливості природноресурсового та екологічного права дозволяють сформулювати їх визначення. Виходячи з ресурсового призначення та комплексного законодавчого змісту, *природноресурсове право можна визначити як систему правових норм, що закріплюють і регулюють відносини власності на*

природні об'єкти та використання їх природних ресурсів з метою задоволення матеріальних і духовних потреб окремих осіб, їх об'єднань, територіальних громад, регіональних спільнот або усього суспільства. Природоохоронна і середовищезахисна спрямованість екологічного законодавства дозволяє визначати *екологічне право як систему правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері взаємодії людини і суспільства з навколишнім природним середовищем, забезпечення його якості та екологічної безпеки, а також збереження, використання і відтворення національних природних багатств в інтересах теперішніх та майбутніх поколінь.*

В умовах наростаючих темпів соціально-економічного розвитку та всезростаючого впливу наслідків науково-технічного прогресу на природні об'єкти та якість навколишнього середовища природноресурсове законодавство у безпосередній взаємодії з екологічним правом здатне враховувати усі аспекти правового регулювання ресурсових відносин, забезпечувати комплексний підхід до їх раціонального використання та сприяти ефективній охороні. При цьому чільне місце в системі природноресурсового права як комплексної правової галузі має зайняти інститут права власності на природні об'єкти та їх ресурси.

РОЗДІЛ 4
СПОСОБИ ЗАХИСТУ Й ОХОРОНИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ТА ПОРЯДОК ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

4.1. Співвідношення захисту і охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси

Захист і охорона відносин власності є однією з найголовніших функцій держави і складають найважливіше завдання усієї правової системи. Оскільки відносини власності є основоположними для забезпечення існування сучасного українського суспільства та незалежного розвитку Української держави, способи їх захисту й охорони у даний час передбачені у багатьох галузях українського законодавства і права, а саме: в конституційному, адміністративному, фінансовому, кримінальному, цивільному, аграрному, трудовому та інших правових галузях. Одночасно у зазначених галузевих сферах ведуться відповідні наукові дослідження щодо прояву певних аспектів способів захисту і охорони права власності за притаманними їм методами і формами [79, с. 168]. Такі дослідження щодо захисту і охорони права власності на об'єкти і ресурси природного походження ведуться в земельному, екологічному та природноресурсовому праві.

Слід зазначити, що у правовій літературі радянського періоду в основному досліджувалися питання охорони права власності на природні об'єкти [46; 109; 457; 469], залишаючи поза дослідницькою увагою проблеми захисту прав на них. Це було органічно притаманним для права виключної державної власності на природні багатства, оскільки правомочності держави на них як виключного власника цілком забезпечувались засобами охорони її прав.

В сучасних умовах поширення кола суб'єктів права власності на природні об'єкти і поступове повернення останніх у майновий цивільно-правовий обіг переважним у чинному законодавстві стало закріплення положень про захист

права власності на природні багатства. Такий висновок можна продемонструвати прикладом порівняльного аналізу відповідних положень попереднього та чинного Земельних кодексів. Так, у ст. 43 попереднього Земельного кодексу [121] передбачалося, що права власників земельних ділянок і землекористувачів охороняються законом. У чинному ж Земельному кодексі глава 23 присвячена захисту прав на землю, включаючи захист права власності на земельні ділянки.

Розмежування охорони і захисту права власності на природні об'єкти можна проводити за часом їх настання, способами здійснення, засобами реалізації, повноваженнями органів, які їх здійснюють тощо. Так, охорона права власності виникає з моменту прийняття правових норм, що оберігають відносини власності, і припиняється разом зі скасуванням охоронних правових норм. А захист права власності настає з моменту порушення права і діє у межах строків, встановлених для його захисту. Отже, охорона права власності, у тому числі на природні багатства, притаманна праву власності в об'єктивному розумінні, а захист власницьких прав на природні об'єкти властивий суб'єктивному праву.

Охорона права власності на природні багатства здійснюється діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування, а захист забезпечується у встановленому порядку судовими органами. Відтак охорона права власності спирається на широке коло правових вимог різних галузей вітчизняного законодавства і права – конституційного, кримінального адміністративного, фінансового, податкового, водного, гірничого, земельного, лісового, господарського, цивільного та інших галузей. Так, за ст. 2 Водного кодексу України завданням водного законодавства, зокрема, є охорона прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування, а за ст. 2 Кодексу України про надра його завданням є охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян. Отже, охороною права власності слід вважати сукупність правових норм, які регулюють відносини власності з метою забезпечення їх нормального функціонування і розвитку. Охорона права власності

забезпечується адміністративно-правовими засобами і в основному в адміністративному порядку.

Захист порушеного суб'єктивного права власності на природні об'єкти та їх ресурси забезпечується цивільно-правовими засобами і у даний час в основному в судовому порядку. Більш того, тепер згідно з ч. 2 ст. 386 Цивільного кодексу України власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню, а за ч. 3 вказаної цивільно-правової норми – при його порушенні має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Загальні вимоги щодо захисту й охорони права власності на природні об'єкти містяться в конституційних нормах. Так, за ч. 4 ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання і усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Згідно зі ст. 14 Основного Закону країни, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Безумовно, у наведених нормах закладена не лише правова охорона землі як об'єкта права власності, а й інші засоби охорони земельних ресурсів та прав на них. Положення ст. 41 Конституції України про те, що «ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності», в однаковій мірі відносяться як до охорони, так і до захисту права власності. Вимоги ж вказаної конституційної норми про те, що «використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі», визначають межі здійснення права власності на природні об'єкти та їх ресурси, а також вказують на умови забезпечення його захисту.

Окремі положення про охорону права власності на природні об'єкти можна знайти у природоохоронному законі. Так, відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону навколишньої природного середовища» [421], державній охороні

підлягають природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси. Особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України й інші території та об'єкти, визначені відповідно до чинного законодавства.

Конституційне положення про державне забезпечення захисту прав усіх суб'єктів права власності та їх рівних прав перед законом знайшло своє закріплення в главі 29 чинного Цивільного кодексу, яка цілком присвячена захисту права власності. Так, за ст. 387 Цивільного кодексу власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. При цьому воно стосується витребування як від добросовісного, так і недобросовісного набувача, тобто із чужого володіння. Крім цього, згідно зі ст. 391 Цивільного кодексу, власник має право на захист права власності від порушень, які непов'язані із позбавленням володіння, тобто вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном. Наведені загальні вимоги Цивільного кодексу про захист права власності можуть застосовуватися і стосовно забезпечення захисту права власності на природні об'єкти та їх ресурси.

Проте в усіх наведених нормах Цивільного кодексу йдеться про захист права власності на відповідне майно. За ст. 190 Цивільного кодексу майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки, а за ст. 179 річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Безумовно, багате різноманіття природних об'єктів та їх окремі компонентні складові відносяться до категорії речей як відносно відокремлених частин природного оточення. Справедливим є й те, що у даний час окремі природні об'єкти поступово включаються у майновий цивільно-правовий обіг. Однак, природні об'єкти та їхні компоненти природного походження не є майном у суто цивільно-правовому сенсі.

Опосередковано це визнається і чинним Цивільним кодексом у ст. 180, за якою тварини є особливим об’єктом цивільних прав. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом. Зокрема, тварини, занесені до Червоної книги України, можуть бути предметом цивільного обороту лише у випадках та порядку, встановлених законом. Ними є закони України «Про Червону книгу України» [445], «Про тваринний світ» та інші природноресурсові законодавчі акти. Вони регулюють суспільні відносини у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, об’єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Зазначені дикі тварини, згідно зі ст. 4 Закону «Про тваринний світ», на які поширюється його дія, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення. Із зіставлення змісту наведених норм чинного законодавства випливає, що предметом цивільного обороту та майном у цивільно-правовому розумінні можуть бути лише свійські тварини.

Головною ознакою, що відрізняє цивільно-правову майнову власність від права природноресурсової власності, є природне походження останньої. Відтак вони не утворені працею людини і суспільства та за рахунок витрачених ними засобів, що позбавляє їх реальної вартісної оцінки. Зазначене у принциповому розумінні позбавляє природноресурсову власність майнових ознак і майнового характеру. У зв’язку із зазначеним доречним є постановка питання щодо встановлення меж і врахування особливостей застосування цивільно-правових засобів захисту права власності на природні об’єкти та їх ресурси. У певній мірі це відображено й у ст. 394 Цивільного кодексу, в якій власнику земельної ділянки надається право на компенсацію у зв’язку із зниженням її цінності, що призвела до пониження рівня екологічної захищеності території та погіршення природних властивостей землі.

Незважаючи на те, що земельне законодавство передбачає приватну, комунальну та державну власність на землю, найбільш послідовно наведені положення відображені у Земельному кодексі. Конституційне положення про непорушність права приватної власності у даний час знайшло своє відображення у закріпленні пріоритетного становища приватної власності на землю. Забезпечення захисту права приватної земельної власності громадян присвячений спеціальний закон, а саме: Закон України «Про захист конституційних прав громадян на землю» [393], хоча і складається він усього із двох статей. Проте за ч. 1 ст. 152 Земельного кодексу держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю. Зазначена рівність захисту прав приватної власності на землю громадян і юридичних осіб простежується у порівнянні із захистом права комунальної та державної земельної власності.

Безумовно, порівняльний аналіз захисту права приватної, комунальної та державної власності на землю мають певні особливості свого прояву та практичного застосування. Тому йдеться не про рівність юридичного чи фактичного становища володарів права приватної, комунальної та державної власності на землю, а про забезпечення рівності умов захисту права власності на землю. Незважаючи на те, що правомочності приватної, комунальної та державної земельної власності є тотожними, їх юридична природа, змістовна складова, засоби реалізації, форми і способи забезпечення охорони і захисту не є і не можуть бути абсолютно рівними. Таке становище пояснюється хоча би тим, що джерелом виникнення і формування права приватної власності на землю у новітній історії появи приватної земельної власності в країні є комунальна і державна власність на землю. Саме у цьому полягає цінність державного забезпечення (гарантування) громадянам і юридичним особам рівних умов захисту прав власності на землю.

Згідно з ч. 2 ст. 152 Земельного кодексу, власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов’язані з позбавленням права володіння

земельною ділянкою, а також відшкодування завданих збитків. Важливість наведеного положення кодифікованого земельного закону полягає у тому, що, по-перше, тут йдеться про забезпечення охорони і захисту прав усіх власників земельних ділянок без їх розмежування на приватну, комунальну і державну власність, по-друге, йдеться про закріплення права вимагати усунення будь-яких порушень, навіть якщо вони не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, тобто захист може бути не пов'язаним із землеволодінням, по-третє, надається право на відшкодування завданих збитків унаслідок допущених порушень.

Одночасно слід зазначити, що наведені права щодо захисту й охорони прав на земельні ділянки поширюються не лише на землевласників, а і на постійних і тимчасових землекористувачів, а саме на орендарів і концесіонерів земельних ділянок, користувачів земельних ділянок для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) і користувачів ділянок землі для забудови (суперфіцій) та для інших потреб. У наведених випадках захист і охорону права землекористування, що здійснюється на підставах, передбачених законом або договором, має забезпечувати не лише право на титульне володіння земельною ділянкою, а і права на використання земельної ділянки для певних видів діяльності за встановленим цільовим і функціональним призначенням.

Суттєва розвиненість земельного законодавства спостерігається не лише у найбільш повному закріпленні вимог щодо захисту і охорони прав на землю, а і у гарантованості охоронних і захисних заходів стосовно земельних прав. У даний час розділ V Земельного кодексу цілком присвячений гарантіям прав на землю. За ст. 153 чинного Земельного кодексу власник не може бути позбавлений права власності на земельну ділянку, крім випадків, передбачених цим кодексом та іншими законами України. У випадках, передбачених законами України, допускається викуп земельної ділянки з повним відшкодуванням її вартості. Вартість земельної ділянки включає багаторічні насадження, що на ній розміщені, з урахуванням збитків, завданих власнику внаслідок такого викупу, у тому числі

збитків, що завдані власнику у зв’язку з достроковим припиненням його зобов’язань перед третіми особами, включаючи упущену вигоду у повному обсязі.

Важливою гарантією забезпечення захисту і охорони прав на землю загального характеру є положення ч. 3 ст. 153 Земельного кодексу, за якими колишній власник земельної ділянки, яка викуплена для суспільних потреб, має право звернутися до суду з позовом про визнання недійсним чи розірвання договору викупу земельної ділянки та відшкодування збитків, пов’язаних з викупом, якщо після викупу земельної ділянки буде встановлено, що вона використовується не для суспільних потреб. Наведена земельно-правова норма є запобіжним заходом щодо уникнення порушення права власності та «зловживання правом» під приводом викупу земельної ділянки для суспільних потреб. Вона призначена для забезпечення як правозахисної, так і правоохоронної функції щодо права власності на земельну ділянку і має універсальний характер.

Наведені гарантії прав на землю слід розглядати як загальні юридичні гарантії, що забезпечують набуття і реалізацію усієї системи прав на землю та усіма суб’єктами права земельної власності. Так, закріплення права власності на землю та права землекористування, умов і порядку передачі чи набуття земельних ділянок або підстав припинення прав на землю можна розглядати в якості загальних законодавчих гарантій прав на землю. Більш того, вони розповсюджуються на всю сферу земельних відносин, охоплюючи надані земельні права та покладені юридичні обов’язки стосовно землі як природного об’єкта та конкретної земельної ділянки [206].

Загальний характер і універсальне застосування наведених законодавчих положень щодо захисту і охорони права власності на землю стосуються не лише приватної земельної власності. Вони у передбачених законом випадках розповсюджуються на захист і охорону права комунальної та державної власності на землю, забезпечення захисту і охорони земельних прав комунальних і державних підприємств, установ і організацій, які мають бути не менш гарантованими. Земельні права вказаних власників землі також потребують

непорушності, а встановлені права і законні інтереси зазначених землекористувачів також мають бути гарантовано стабільними. Такий стан захисту і охорони прав землевласників і землекористувачів набув особливої актуальності в умовах різноманіття права власності на землю, поширення відповідних видів землекористування у період розвитку ринкових відносин та формування багатоукладної економіки. Проте необмежена гарантованість земельних прав держави, а також її управлінських органів, установ, організацій і підприємств, яка існувала у минулому, втратила своє пріоритетне значення та переважне застосування.

Захисту й охороні права природноресурсової власності і природокористування присвячені окремі норми інших галузей законодавства і права. Так, ст. 24 чинного Лісового кодексу передбачає, що права власників лісів, лісокористувачів та громадян охороняються законом і можуть бути обмежені або припинені лише у випадках, передбачених Лісовим кодексом та іншими законодавчими актами. Збитки, завдані внаслідок порушення прав власників лісів, лісокористувачів та громадян, підлягають відшкодуванню в повному обсязі відповідно до закону. Аналогічні вимоги щодо захисту і охорони прав надрокористувачів (надра за чинним гірничим законодавством є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування) передбачені у ст. 25 Кодексу України про надра.

Зазначені правові норми цікаві тим, що, незважаючи на їхні назви «захист прав власників лісів, лісокористувачів та громадян» та «захист прав користувачів надр», у їх змістовних формулюваннях йдеться про охорону прав власників лісів і лісокористувачів та про охорону прав надрокористувачів. Це свідчить про те, що не завжди на законодавчому рівні має місце чітке розмежування охорони і захисту прав. Часто захист прав власників природних об’єктів чи природокористувачів визначається через охорону цих прав і навпаки. Попутно зауважимо, що у наведеній нормі Лісового кодексу йдеться про охорону прав власників лісів, лісокористувачів та громадян, що призводить до враження нібито

громадяни не можуть бути власниками чи лісокористувачами, а складають якусь окрему групу суб'єктів лісового законодавства і права.

Більш чіткіше співвідношення захисту і охорони прав власників природних об'єктів та природокористувачів визначено у природноресурсових законодавчих актах пізніших часів. Так, у ч. 3 ст. 7 Закону України «Про тваринний світ» закріплено, що у передбаченому законом порядку права власників об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян. А ст. 35 вказаного закону, яка присвячена гарантіям та захисту прав власників і користувачів об'єктів тваринного світу, зокрема передбачає, що шкода, заподіяна власникам і користувачам об'єктів тваринного світу, підлягає відшкодуванню в порядку, передбаченому законодавством. У разі припинення права спеціального використання об'єктів тваринного світу підприємствам, установам, організаціям та громадянам, яким було надано це право, надається рівноцінна можливість здійснення свого права.

Закон України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» від 8 липня 2011 року [430] у ст. 21 в якості мети державного контролю за провадженням рибогосподарської діяльності визначає забезпечення захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, що одержали квоти на вилов водних біоресурсів. Проте у ст. 39 цього закону, присвяченого гарантіям і захисту прав суб'єктів рибного господарства, йдеться не про захист, а про охорону прав цих суб'єктів. При цьому передбачається, що припинення права користування або права власності на водні біоресурси застосовується лише у випадках, передбачених вказаним законом.

Поняття захисту і охорони прав власників природних об'єкт та природокористувачів слід відрізняти від категорій охорони і захисту навколишнього природного середовища як інтегрованого об'єкта зовнішнього світу та його диференційованих об'єктів і відносно відокремлених складових. Ускладнення їхнього розмежування пов'язано з тим, що і поняття захисту й

охорони прав власників природних об’єктів та природокористувачів, і категорії охорони і захисту окремих природних об’єктів та природного середовища в цілому доволі часто застосовуються і зустрічаються у законодавчих актах без зазначення їхніх розмежувальних ознак. Так, розділ IV Водного кодексу присвячений охороні вод, розділ VI Кодексу про надра – охороні надр, розділ VI Земельного кодексу – охороні земель, глава 16 Лісового кодексу присвячена охороні і захисту лісів.

Подібне застосування зазначеної термінології має місце у спеціальних природоохоронних і природноресурсових законах. Наприклад, ст. 11 Закону «Про охорону навколишнього середовища» закріплює положення про захист прав громадян у галузі охорони довкілля. У ст. 1 Закону України «Про охорону земель» [419] забезпечення охорони земель визначається через їх захист, зокрема від шкідливого антропогенного впливу, а ст. 36 цього закону, що присвячена охороні земель при здійсненні господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення, передбачає здійснення заходів захисту земель сільськогосподарського призначення від ерозії, селів, підтоплення та інших видів деградації.

Можна навести у якості прикладів розділ IV Закону України «Про рослинний світ» [432], що присвячений охороні рослинного світу, та розділ IV Закону України «Про тваринний світ», що регламентує охорону тваринного світу. У ст. 31 Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України» [351] йдеться про охорону суверенних прав України у виключній (морській) економічній зоні. Нормами ст. 6 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [427] встановлюються відповідні вимоги щодо охорони територій та об’єктів, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність, а розділ IX цього закону цілком присвячений охороні територій та об’єктів природно-заповідного фонду та контролю за додержанням їх режиму. Закон України «Про курорти» [403] у розділі VI передбачає заходи щодо санітарної охорони курортів та встановлення зон округів

такої охорони. Природоохоронні та природозахисні заходи передбачені й у інших законодавчих актах, які в силу схожості їх змісту щодо охорони і захисту об’єктів та ресурсів природного походження немає сенсу наводити.

Співвідношення між законодавчими вимогами щодо охорони і захисту окремих природних об’єктів та вимогами стосовно захисту й охорони прав власників природних об’єктів і природокористувачів слід розглядати як співвідношення правових вимог стосовно правового режиму природних об’єктів та передбачених законодавчими актами можливостей запобігання порушенням і поновлення порушених прав власників природних об’єктів та природокористувачів. Отже, вони співвідносяться як законодавчі положення про стан природних складових і сукупність правових заходів щодо захисту й охорони прав власників природних об’єктів та користувачів природних ресурсів.

4.2. Цивільно-правові способи захисту права власності на об’єкти природного походження

Серед вітчизняних правових галузей, що охороняють і захищають право власності, особливе місце займає цивільне право. Його нормами визначаються підстави, умови і порядок набуття об’єктів та предметів матеріального світу, встановлюються вимоги щодо володіння, користування та розпорядження різноманітними об’єктами права власності, передбачаються правові режими використання безлічі предметів, що знаходяться у цивільному обігу тощо. При цьому головну роль серед них відіграють норми, що присвячені захисту й охороні цивільних прав, і особливо ті з них, які забезпечують реальний захист і охорону права власності.

Захисту цивільних прав та законних інтересів у даний час присвячена глава 3 Цивільного кодексу України. Відповідно до ст. 15 кодифікованого цивільного закону, кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Крім цього, за вимогами вказаної

цивільно-правової норми кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

У ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу йдеться про способи захисту цивільних прав та законних інтересів, якими можуть бути: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення права; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Проте наведені цивільно-правові способи захисту прав та інтересів не є вичерпними. Суд може захистити цивільне право або законний інтерес іншим способом, що встановлений договором, законом або судом у визначених законом випадках. За вимогами ч. 3 вказаної цивільно-правової норми суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею відповідних положень Цивільного кодексу. Зокрема, за ст. 13 Цивільного кодексу ними є: порушення прав інших осіб, зловживання правом, недодержання моральних засад суспільства, неправомірне обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також застосування недобросовісної конкуренції.

Безумовно, окремі із наведених способів захисту цивільних прав та законних інтересів можуть застосовуватися до захисту й охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси. Відповідно до вимог ст. 386 Цивільного кодексу, держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності і право власності на природні об'єкти не становить виключення із цього.

Наведені положення щодо захисту цивільних прав та законних інтересів поширюються на захист і охорону права природноресурсової власності, пов'язаної з їх господарським використанням, передбаченим главою 15 Господарського кодексу України [74]. Так, згідно з ч. 5 ст. 148 Господарського

кодексу, природні ресурси можуть надаватися суб'єктам господарювання у користування або купуватися ними у власність лише у випадках та в порядку, передбачених законом.

Проте якщо використання природних об'єктів за ст. 149 Господарського кодексу здійснюється в порядку загального або спеціального природокористування, то їх використання суб'єктами господарювання на власницькій основі, відповідно до ст. 150 вказаного кодексу, реалізується на основі права власності на землю. Суб'єктам господарювання, згідно із зазначеною господарсько-правовою нормою, може передаватися у власність земля із закритими водоймами, ділянками лісів, загальнопоширеними корисними копалинами, що знаходяться в ній, у тому числі громадянам для ведення фермерського господарства, а також сільськогосподарським підприємствам для господарської діяльності. Із цього випливає, що захисту підлягають не лише власницькі правомочності суб'єктів державної чи комунальної власності, а й права приватних власників господарювання.

У ст. 20 Господарського кодексу, присвяченій захисту прав суб'єктів господарювання, не передбачено будь-яких виключень для захисту державної, комунальної або приватної власності. Кожен суб'єкт господарювання має рівне право на захист своїх прав і законних інтересів. Вони захищаються шляхом: визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемляють права та законні інтереси суб'єктів господарювання; визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом; відновлення становища, яке існувало до порушення прав і законних інтересів суб'єктів господарювання; припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення; присудження до виконання обов'язку в натурі; відшкодування збитків; застосування штрафних санкцій; застосування оперативно-господарських санкцій: застосування

адміністративно-господарських санкцій; установлення, зміни та припинення господарських правовідносин; іншими способами, передбаченими законом.

У зазначеній нормі Господарського кодексу передбачені способи захисту будь-яких суб'єктивних прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, у тому числі прав власників природних об'єктів та їх ресурсів. Однак, беручи до уваги, що власницькі правомочності на природні ресурси реалізуються суб'єктами господарювання в межах права земельної власності, необхідно простежити, як способи їх захисту й охорони закріплені в Земельному кодексу.

Відповідно до ч. 3 ст. 152 Земельного кодексу, захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання правочину недійсним; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; застосування інших передбачених законом способів.

Із порівняльного аналізу наведених положень Земельного кодексу щодо шляхів захисту прав на земельні ділянки зі способами захисту прав господарюючих суб'єктів, закріплених у Господарському кодексі, по меншій мірі, можна зробити декілька висновків. З одного боку, у кодифікованому земельному законі йдеться про захист прав на земельні ділянки громадян і юридичних осіб, не пов'язуючи їх з господарською діяльністю. Отже, земельно-правові способи захисту прав на землю є універсальними, що забезпечують їх захист, включаючи і право власності на землю, не залежно від цілей використання земельних ділянок. З іншого боку, незважаючи на функціональний характер способів захисту прав господарюючих суб'єктів, передбачених у Господарському кодексу, вони за своїми видами є більш різноманітними. Вони надають суб'єктам, які використовують земельні ділянки та розташовані на них природні ресурси, більш широкі можливості вибору засобів захисту відповідних суб'єктивних прав, у тому числі права власності на них.

Не важко помітити, що у наведеній земельно-правовій нормі зазначені шляхи захисту земельних прав поширюються лише на громадян і юридичних осіб і по суті спрямовані на захист права приватної земельної власності. Проте їх універсальний характер дозволяє застосовувати їх і для забезпечення захисту права комунальної та державної власності на землю. Проте захист земельних та інших природноресурсових прав юридичних осіб комунальної та державної власності здійснюється на основі користувальницького захисту і охорони, оскільки господарське використання ними природних ресурсів здійснюється на праві постійного чи строкового користування. Такий висновок безпосередньо випливає зі змісту ч. 2 ст. 152 Земельного кодексу, що передбачає захист прав землекористувачів і охоплює захист права орендного використання юридичними та фізичними особами земельних ділянок комунальної та державної власності.

Відсутність у ст. 152 Земельного кодексу вказівок на окремі способи захисту права земельної власності у порівняні зі ст. 20 Господарського кодексу не означає, що вони зовсім не передбачені у кодифікованому земельному законі. Важливі положення стосовно захисту земельних прав закріплені у ст. 154 Земельного кодексу, що присвячена відповідальності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за порушення права власності на землю. Так, відповідно до вимог цієї земельно-правової норми, органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування без рішення суду не мають права втручатись у здійснення власником повноважень щодо володіння, користування і розпорядження належною йому земельною ділянкою або встановлювати непередбачені законодавчими актами додаткові обов’язки чи обмеження. У випадку порушення зазначених вимог вони несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їх неправомірним втручанням у здійснення власником своїх власницьких повноважень щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою.

Відповідно до ст. 155 Земельного кодексу, у разі видання органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування акта, яким порушуються права

особи щодо володіння, користування чи розпорядження належною їй земельною ділянкою, такий акт визнається недійсним. Збитки, завдані власникам земельних ділянок внаслідок видання зазначених актів, підлягають відшкодуванню в повному обсязі органом, який видав акт.

Аналогічні заборони щодо запобігання втручанню інших органів і організацій, управлінських структур та суб'єктів господарювання, фізичних і юридичних осіб у діяльність власників земельних ділянок та землекористувачів, за винятком випадків порушення ними земельного законодавства, передбачені й в інших законодавчих актах. Так, відповідно до вимог ст. 27 Закону України «Про оренду землі» [415], що присвячена захисту прав орендаря та орендодавця на орендовану земельну ділянку, орендареві забезпечується захист його права на орендовану земельну ділянку нарівні із захистом права власності на земельну ділянку відповідно до закону. Орендар в установленому законом порядку має право витребувати орендовану земельну ділянку з будь-якого незаконного володіння та користування, на усунення перешкод у користуванні нею, відшкодування шкоди, заподіяної земельній ділянці вітчизняними громадянами і юридичними особами, іноземцями, особами без громадянства, іноземними юридичними особами, міжнародними об'єднаннями та організаціями.

Разом з тим в окремих випадках на використання власником земельної ділянки або її частини може бути встановлено обмеження. Крім цього, згідно зі ст. 110 Земельного кодексу, право власності на земельну ділянку може бути обтяжено правами інших осіб. Обтяження прав землевласників та обмеження прав землекористувачів передбачені у наступних нормах кодифікованого земельного закону. Обтяження прав на земельні ділянки (крім обтяжень, безпосередньо встановлених законом) підлягають державній реєстрації в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно у порядку, встановленому законом [369].

За вимогами ч. 1 ст. 111 Земельного кодексу обтяження прав на земельну ділянку встановлюється законом або актом уповноваженого на це органу державної влади, посадової особи або договором шляхом встановлення заборони

на користування або розпорядження земельною ділянкою, у тому числі шляхом її відчуження. Широко відомою законодавчою забороною щодо розпорядження земельними ділянками сільськогосподарського призначення є норми, що закріплені у п. 14 та п. 15 Перехідних положень чинного Земельного кодексу, які встановлені з моменту його прийняття з періодичним продовженням їхньої дії, зокрема щодо заборони внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2019 року та заборони купівлі-продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності (крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб), та купівлі-продажу або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміни цільового призначення (використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, із встановленими виключеннями з цього, до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2019 року [363].

Одночасно слід зауважити, що існуюча законодавча заборона стосовно розпорядження земельними ділянками сільськогосподарського призначення під широко розповсюдженою назвою «мораторій», на наш погляд, скоріше за все відноситься до обмеження права розпорядження, а не до обтяження користування земельною ділянкою. Виходячи із легального визначення обтяження права власності на земельну ділянку як «встановлення на неї прав інших осіб», до таких обтяжень можна було б віднести земельні сервітути [532], передбачені у главі 16 Земельного кодексу, які можуть встановлюватися договором, законом, заповітом або рішенням суду та здійснюватися способами, найменш обтяжливими для власника земельної ділянки.

Згідно з ч. 2 ст. 111 Земельного кодексу, законом та прийнятими відповідно до нього нормативно-правовими актами, договором або рішенням суду можуть бути встановлені обмеження у використанні земель. До них за вказаною нормою відносяться наступні: умова розпочати і завершити забудову або освоєння земельної ділянки протягом встановлених строків; заборона на провадження окремих видів діяльності; заборона на зміну цільового призначення земельної ділянки і ландшафту; умова здійснити будівництво, ремонт або утримання дороги чи ділянки дороги; умова додержання природоохоронних вимог або виконання визначених робіт; умови надавати право полювання, вилову риби, збирання дикорослих рослин на своїй земельній ділянці в установлений час і в установленому порядку. За вимогами ч. 4 ст. 111 Земельного кодексу обмеження у використанні земель (крім обмежень, безпосередньо встановлених законом та прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами) підлягають державній реєстрації в Державному земельному кадастрі у порядку, встановленому законом, і є чинними з моменту державної реєстрації.

Обмеження у використанні земельних ділянок можуть випливати із добросусідських відносин, що врегульовані в главі 17 Земельного кодексу. При добросусідських відносинах власники та землекористувачі земельних ділянок повинні обирати такі способи їх використання відповідно до цільового призначення, при яких власникам чи землекористувачам сусідніх земельних ділянок завдається найменше незручностей (затінення, задимлення, неприємні запахи, шумове забруднення тощо). Вони можуть мати місце у випадках самообмеження землевласниками своїх прав щодо використання земельних ділянок в публічних інтересах, в інтересах інших осіб або з метою збереження якості земельної ділянки. На практиці не поодинокі випадки добровільної відмови від реалізації окремих прав чи добровільного прийняття певних обов’язків при використанні власниками та землекористувачами своїх земельних ділянок.

У главі 18 Земельного кодексу передбачено чимало інших обмежень щодо використання ділянок землі. До них відносяться, наприклад, встановлення

охоронних зон земельних ділянок (ст. 112) і зон їхньої санітарної охорони (ст. 113), встановлення санітарно-захисних зон (ст. 114) та зон особливого режиму використання земель (ст. 115). Ці обмеження можуть бути встановлені як для земельних ділянок, що належать на праві приватної власності, так і для земель комунальної та державної власності.

Подібні обмеження права властиві щодо використання інших природних об'єктів, наприклад земельних ділянок з розташованими на них закритими водоймами, лісових ділянок, загальнопоширених корисних копалин, природних ландшафтів, встановлені у відповідних актах чинного законодавства. Вони закріплені у Водному і Лісовому кодексах, законах «Про природно-заповідний фонд України» і «Про виключну (морську) економічну зону України», про рослинний і тваринний світ та інших природноресурсових законодавчих актах.

Однак зазначені обмеження щодо використання природних об'єктів та їх компонентних складових є обмеженнями іншого порядку. Безумовно, вони обмежують права їх власників і користувачів. Проте одночасно вони обмежують можливості здійснення реальних дій стосовно використання земельних ділянок і розташованих на них природних ресурсів. Встановлення наведених обмежень пов'язано з властивостями, значимістю і функціями природних об'єктів. У зв'язку з обмеженістю природноресурсової власності на відповідні об'єкти природного походження у порівнянні з правом власності на землю такі обмеження у переважній більшості поширені на здійснення права природокористування, а не на реалізацію права власності на відповідні природні об'єкти та їх ресурси.

Певної уваги заслуговує захист суб'єктивних прав при здійсненні перетворення природноресурсової власності. У вузькому розумінні воно може мати місце, наприклад, при перетворенні спільної сумісної власності громадян на землю у їхню спільну часткову власність при розпаді сімейної, фермерської або прибудинкової земельної власності, або, навпаки, при злитті спільної часткової власності у спільну сумісну власність землевласників. Незважаючи на те, що суб'єктний склад співвласників при такому перетворенні права земельної

власності може не змінюватися, все ж слід мати на увазі можливості існування в подібних випадках багатовидових відносин власності між їх учасниками: індивідуальної відокремленої, спільної часткової та спільної сумісної земельної власності. Їхнє відмежування один від одного має принципове значення для забезпечення захисту прав співвласників землі [141, с. 31-37].

У широкому розумінні перетворення відносин власності на природні об'єкти, зокрема земельної власності, відбувається у випадках передачі земельних ділянок державної власності у комунальну власність та земельних ділянок комунальної власності у державну власність, що передбачено у ст. 117 Земельного кодексу, при безкоштовній приватизації земельних ділянок громадянами шляхом передачі земель державної чи комунальної власності в приватну власність, що передбачено у ст. 118 Земельного кодексу, при передачі земель колективних сільськогосподарських підприємств у приватну власність юридичних осіб, що, наприклад, було передбачено указом Президента України від 3 грудня 1999 року [413], та в інших випадках зміни відносин власності. Особливості подібних видів перетворення права земельної та іншої природноресурсової власності полягають у тому, що при таких перетвореннях має місце зміна суб'єкта права власності при збереженні незмінності об'єкта права.

Строго кажучи, як у вузькому розумінні, так і у широкому розумінні при перетворенні права природноресурсової власності відбувається припинення однієї форми, виду або різновиду права власності та виникають інші стосунки власності, передбачені законом. У випадках їх здійснення у добровільному порядку, наприклад, на договірній основі або на підставі адміністративного акта, вони не викликають особливих ускладнень для забезпечення захисту прав власників природних об'єктів. Інша справа, коли відбувається примусове припинення відносин природноресурсової власності, зокрема права власності на землю.

Підстави примусового припинення прав на землю закріплені у ст. 143 Земельного кодексу, що охоплює як припинення права власності на землю, так і припинення права користування земельною ділянкою. У наступних земельно-

правових нормах детально регламентуються умови їх реалізації для кожного способу припинення права земельної власності і права землекористування. Проте, оскільки примусове припинення суб'єктивних прав на землю здійснюються поза волею власників або землекористувачів, загальним для підстав примусового припинення права власності на землю і права землекористування, є судовий порядок їх застосування.

Диференційований підхід до розгляду змісту ст. 143 Земельного кодексу дозволяє виділити підстави примусового припинення права власності на землю та умови примусового припинення права землекористування. До примусових підстав припинення права власності на земельну ділянку, що здійснюється у судовому порядку, відносяться: конфіскація земельної ділянки; примусове звернення стягнень на земельну ділянку по зобов'язаннях власника цієї земельної ділянки; примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності; невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених Земельним кодексом. При цьому якщо у перших двох випадках примусове припинення права земельної власності може застосовуватися в порядку цивільного або кримінального судочинства, з поданням доказів про вчинені правопорушення власником земельної ділянки, то в останніх випадках вони можуть здійснюватися лише в порядку цивільного судочинстві, оскільки у таких випадках відсутні правопорушення з боку власника землі.

За ч. 4 ст. 41 Конституції України примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Безумовно, наведені положення Основного Закону поширюються і на право приватної земельної власності, яке у даний час охоплює не тільки право власності на земельні ділянки громадян, а й право власності на землю юридичних осіб недержавної та некомунальної власності.

Однак у ст. 145 Земельного кодексу передбачається можливість припинення права власності на земельну ділянку особи, якій земельна ділянка не може належати на праві власності. Згідно з положеннями вказаної земельно-правової норми, якщо до особи переходить право власності на земельну ділянку, яка не може перебувати у її власності, ця ділянка підлягає відчуженню власником протягом року з моменту переходу такого права. За ч. 4 ст. 22 чинного Земельного кодексу до таких земельних ділянок належать ті з них, які відносяться до земель сільськогосподарського призначення, а такими землевласниками не можуть бути іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні юридичні особи та іноземні держави. Тому якщо земельна ділянка сільськогосподарського призначення все ж перейшла у їхню власність за підстав, передбачених законом, наприклад, на основі прийняття спадщини (ч. 4 ст. 81 та ч. 4 ст. 82 Земельного кодексу), то вони підлягають відчуженню протягом одного року. Таким чином, закон надає можливості добровільного відчуження земельної ділянки її власником і передбачає для цього річний термін.

У випадках, коли земельна ділянка вказаними землевласниками протягом встановленого строку не відчужена, вона підлягає примусовому відчуженню за рішенням суду. При цьому земельний закон не вказує на причини невідчуження земельної ділянки. Вони можуть бути пов’язані із неможливістю відчуження земельної ділянки або небажанням власника здійснити її відчуження, що не приймається до уваги і немає юридичного значення. Право власності на земельну ділянку за встановленою підставою підлягає припиненню в силу вимоги, що передбачена законом. Одночасно п. 15 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу встановлено заборону на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що утворює певну колізійність між наведеними земельно-правовими нормами.

Крім цього, у земельному законодавстві не визначено, кому у таких випадках належить право на подання судового позову й у чиїх інтересах він має подаватися, а також немає відповіді на деякі інші питання, які можуть виникати при реалізації

такої підстави припинення права власності на земельну ділянку. У зв'язку з цим практична реалізація положень примусового відчуження земельних ділянок у розглянутому випадку тривалий час була ускладненою. Правові позиції щодо вирішення зазначених питань були викладені у роз'ясненнях судових органів. Так, у листі Вищого спеціалізованого суду України «Про деякі питання застосування норм Земельного кодексу України» із роз'ясненням окремих положень щодо розгляду цивільних і кримінальних справ було зазначено, що п. 15 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу, яким встановлено заборону відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення стосовно правовідносин спадкування земель іноземцями не поширюється, а положення ч. 4 ст. 81 Земельного кодексу є імперативними [371]. Аналогічна позиція передбачена у постанові пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики з розгляду справ, що виникають із земельних відносин» щодо іноземних юридичних осіб [373].

У вказаному листі були також деталізовані умови і процедури такого примусового відчуження земельних ділянок. Зокрема, зазначалося, що обчислення річного строку «добровільного» відчуження земельної ділянки слід відраховувати з моменту одержання іноземним громадянином чи особою без громадянства державного акта на право приватної власності на земельну ділянку. Додатково вказувалося на те, що позивачем у справах про примусове відчуження іноземцями чи особами без громадянства успадкованих земельних ділянок сільськогосподарського призначення можуть бути відповідні органи прокуратури. Однак в умовах реформування органів прокуратури та децентралізації влади більш доцільним було б надання права на подання такого позову зацікавленим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування [265].

У ст. 147 Земельного кодексу передбачено примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності з підстав та в порядку, визначених законом. Таким спеціальним законом у даний час є Закон «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які

перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності». Відповідно до ст. 1 вказаного закону, примусове відчуження земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності – це перехід права власності на земельні ділянки та інші об'єкти, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, до держави чи територіальної громади з мотивів суспільної необхідності за рішенням суду.

Слід зазначити, що відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності може відбуватись за згодою власника земельної ділянки та зацікавленої сторони, яка представляє інтереси держави чи територіальної громади. У випадках досягнення згоди під час здійснення викупу земельної ділянки для суспільних потреб примусове відчуження не здійснюється. У разі неотримання згоди власника земельної ділянки та розміщених на ній об'єктів щодо їх викупу для суспільних потреб зазначені об'єкти можуть бути примусово відчужені за рішенням суду.

Суттєвим для реального забезпечення захисту прав власників земельних ділянок є вичерпний перелік об'єктів, які можуть розміщуватись на вилученій ділянці землі з мотивів суспільної необхідності, що передбачені у ст. 15 вказаного закону. Ними можуть бути: об'єкти національної безпеки і оборони; лінійні об'єкти та об'єкти транспортної й енергетичної інфраструктури (дороги, мости, естакади, магістральні трубопроводи, лінії електропередач, аеропорти, морські порти, нафтові та газові термінали, електростанції) та об'єкти, необхідні для їх експлуатації; об'єкти, пов'язані з видобуванням корисних копалин загальнодержавного значення; об'єкти природно-заповідного фонду; кладовища.

Крім цього, чинним законодавством визначено виключну підсудність розгляду справ про примусове відчуження земельної ділянки. Згідно зі ст. 183-1 Кодексу адміністративного судочинства України [164], правом звернення до суду з позовом про примусове відчуження земельної ділянки та об'єктів, що на ній розміщені, наділений орган виконавчої влади або орган місцевого

самоврядування, які відповідно до закону можуть викуповувати ці об’єкти для суспільних потреб. Справи про примусове відчуження земельної ділянки та інших об’єктів, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності розглядаються і вирішуються адміністративним апеляційним судом за місцем розташування вказаних об’єктів, що підлягають примусовому відчуженню.

На підставі рішення суду та після розрахунків з власником земельної ділянки здійснюється державна реєстрація права власності держави чи територіальної громади на ділянку землі та інші об’єкти, що на ній розміщені. За вимогами ст. 19 спеціального закону земельна ділянка може бути повернена попередньому власнику, у разі якщо потреба у її використанні для суспільної необхідності відпала.

Підставою для примусового припинення права власності на землю є конфіскація земельної ділянки. Згідно з ч. 6 ст. 41 Конституції України, конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Незважаючи на те, що земля у строго економічному й юридичному сенсі не є майном, все ж ст. 148 Земельного кодексу текстуально відтворює конституційне положення, поширюючи його вимоги на здійснення конфіскації земельної ділянки.

Відповідно до ст. 59 Кримінального кодексу України [210], покарання у виді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини в якості додаткового покарання. У зв’язку з тим, що кримінальному осуду підлягають лише фізичні особи, конфіскація може застосовуватися в порядку кримінального судочинства стосовно земельної ділянки, що перебуває у приватній власності громадян.

Деякі особливості застосування кримінально-правової конфіскації передбачені для об’єктів спільної власності. Наприклад, якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка частина майна конфіскується, або

перелічити предмети, що конфіскуються. Із цього випливає, що конфіскація земельної ділянки, що перебуває у спільній частковій власності, вимагає виділення із загальної ділянки в натурі, а конфіскація ділянки землі, що знаходиться у спільній сумісній власності громадян, може відбуватись після визначення і виділення конфіскованої частки земельної ділянки, що належить засудженій особі.

Земельні ділянки, що належать на праві приватної власності фізичним особам, можуть використовуватися для здійснення господарської діяльності у різних організаційно-правових формах. Так, члени сільськогосподарських кооперативів, згідно зі ст. 20 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [433], можуть передавати право користування належними їм земельними ділянками кооперативу як пайовий внесок. Це може мати місце при об'єднанні земельних ділянок громадянами для ведення фермерського господарства, передбаченого Законом України «Про фермерське господарство» [443]. При здійсненні конфіскації таких ділянок землі, що належать громадянам на праві приватної власності, також підлягають виділенню із складу об'єднаних земельних масивів.

Згідно з ч. 2 ст. 59 Кримінального кодексу, конфіскація застосовується лише у випадках, спеціально передбачених в його Особливій частині. У зв'язку з тим, що Кримінальний кодекс приймався раніше Земельного кодексу, конфіскація земельної ділянки в якості додаткового кримінального покарання не знайшла свого закріплення і не передбачена в якості санкції у кодифікованому кримінальному законі. Не знайшло свого прямого вирішення це питання й у ст. 96-1 і ст. 96-2 Кримінального кодексу, що присвячені спеціальній конфіскації та підставам і випадкам її застосування, оскільки в них також немає прямої вказівки на земельну ділянку. Таким чином, незважаючи на закріплення конфіскації в якості підстави припинення права приватної власності на землю у Земельному кодексі, її не можна застосовувати за принципом аналогії закону. Тому для застосування конфіскації земельної ділянки в якості додаткового

кримінального покарання необхідне внесення відповідних доповнень до чинного Кримінального кодексу. Слід також взяти до увазі те, що, якщо у ст. 114 попереднього Земельного кодексу передбачалася можливість вилучення земельної ділянки у особи в разі судового встановлення її придбання за рахунок доходів, отриманих від злочинної діяльності, то у чинному Земельному кодексі подібна норма відсутня.

Конфіскація як підстава припинення права власності передбачена і у Кодексі України про адміністративні правопорушення [165]. Так, відповідно до ст. 29 КУпАП, конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду. Таким чином, адміністративно-правова конфіскація також може здійснюватися тільки у судовому порядку.

Конфіскації можуть підлягати лише об'єкти, що знаходяться в приватній власності правопорушника. При цьому, згідно зі ст. 25 КУпАП, конфіскація предметів і об'єктів права приватної власності може застосовуватися в якості як основного, так і додаткового адміністративного стягнення. У спеціальній частині КУпАП передбачені заходи адміністративних стягнень за різні правопорушення, у тому числі за правопорушення в галузі земельного законодавства. Проте жодна з його статей не передбачає застосування конфіскації земельної ділянки в якості основного чи додаткового стягнення. Тому у даний час здійснення адміністративно-правової конфіскації земельної ділянки також є проблематичною з точки зору законності її застосування.

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про власність» [356] конфіскація як спосіб припинення права власності на майно була виключена із попереднього Цивільного кодексу на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» [358]. Згідно зі ст. 354 чинного Цивільного кодексу, до особи може бути застосовано позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках,

встановлених законом. Відповідно до ст. 148 Земельного кодексу, земельна ділянка може бути конфіскована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Отже, за чинним законодавством у даний час конфіскація земельної ділянки може здійснюватися в порядку цивільного судочинства, в адміністративному судочинстві вона може накладатися в якості основного або додаткового стягнення, а у кримінальному судочинстві може застосовуватися до правопорушника при розгляді цивільного позову у кримінальній справі в якості додаткового покарання [142].

Підставою для припинення права власності на землю є примусове звернення стягнень на земельну ділянку по зобов'язаннях її власника, що передбачена у ст. 143 Земельного кодексу. Такі зобов'язання у землевласників можуть виникнути, наприклад, перед кредиторами за договорами передачі земельних ділянок та прав на них у заставу. При цьому за ч. 4 ст. 133 Земельного кодексу заставодержателем земельних ділянок сільськогосподарського призначення та прав на них (оренди, емфітевзису) можуть бути лише банки. Слід також звернути увагу на те, що згідно з ч. 4 ст. 6 Закону України «Про іпотеку» [399] відповідні договори на будівлі (споруди) укладаються з одночасною іпотекою земельної ділянки (її частини), на якій розташована будівля (споруда). Проте умови і порядок примусового звернення стягнень на земельну ділянку не отримали відповідної конкретизації у відокремленій земельно-правовій нормі.

Незважаючи на його суто цивільно-правову природу, примусове звернення стягнення на земельну ділянку за зобов'язаннями її власника не знайшло свого відображення й у чинному Цивільному кодексі. Єдина норма, на яку слід звернути увагу у зв'язку з його застосуванням, є ст. 50 Закону України «Про виконавче провадження» [352], за якою звернення стягнення на об'єкти нерухомого майна здійснюється у разі відсутності у боржника достатніх коштів чи рухомого майна. При цьому в першу чергу звертається стягнення на окрему від будинку земельну ділянку та інше приміщення, що належать боржнику. В останню чергу звертається стягнення на житловий будинок чи квартиру, в якій

фактично проживає боржник. Разом із житловим будинком стягнення звертається також на прилеглу земельну ділянку, що належить боржнику.

Відомо, що право власності, у тому числі право природноресурсової власності, відноситься до речових прав. Це зумовлює забезпечення захисту права власності на природні об'єкти, що здійснюється у позовному порядку в межах строків позовної давності, встановлених цивільним законодавством. Відповідно до ст. 257 Цивільного кодексу, загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки, і за ст. 259 кодифікованого цивільного закону позовна давність, встановлена законом, не може бути скорочена, але може бути збільшена за домовленістю сторін, про що укладається відповідний договір у письмовій формі. Укладання договору щодо збільшення стоку позовної давності може застосовуватися і для забезпечення захисту права природноресурсової власності.

Проте у даний час не існує необмеженої віндикації щодо захисту права власності на об'єкти природного походження, що мала місце у попередньому цивільному законодавстві. Правова природа необмеженої віндикації ґрунтувалася на пріоритетності державної власності, а стосовно природних об'єктів взагалі не допускалася інша форма власності, крім права виключної державної власності. У зв'язку з усуненням монопольного становища державної власності та встановленням різноманіття права власності на природні об'єкти відпала необхідність у необмеженій віндикації для захисту права власності на природні багатства країни.

Однак це на означає усунення можливості подання віндикаційного позову щодо забезпечення захисту права природноресурсової власності. Згідно зі ст. 387 Цивільного кодексу, власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. Віндикаційний позов як вимога неволодіючого власника до фактичного володільця об'єкта власності про його повернення з чужого незаконного володіння [540, с. 360] має певне застосування у природноресурсових власницьких відносинах (vindico – вимагати, actio rei vindicatio – віндикаційний позов).

Віндикаційний позов щодо захисту відносин природноресурсової власності може мати місце за наявності наступних умов: фактичного позбавлення володіння, наприклад самовільного зайняття земельної ділянки; віндикація можлива лише стосовно індивідуально визначеного об’єкта, оскільки власник може вимагати його повернення, що належить позивачеві на праві власності, наприклад лісова ділянка з визначеними межами, що виділена для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у власника землі; позивач і відповідач не знаходяться в зобов’язальних відносинах щодо оспорюваного об’єкта.

Поряд із зазначеним за чинним природноресурсовим законодавством можна захищати також право на володіння природним об’єктом правомочною особою, наприклад, право оренди земельної ділянки, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) тощо. Володіння кожного з названих вище законних володільців має свої особливості та захищається за юридичною природою того права, в силу якого виникло й існує володіння земельною ділянкою. В одних випадках володіння захищається у зв’язку з користуванням природним об’єктом, як це має місце, наприклад, стосовно орендарів земельних ділянок, а у інших – воно охороняється як «законом встановлене володіння», оскільки такі володарі не мають права на використання природного об’єкта, а лише правомочні володіти ним, наприклад, при забезпеченні охорони та збереженні пралісів, квазіпралісів та природних лісів, в яких заборонені усі види рубок та їх господарське використання, що передбачено у ст. 39-1 Лісового кодексу.

За загальним правилом позивачем за віндикаційним позовом є власник природного об’єкта, а відповідачем – фактичний володар цього об’єкта, незаконність володіння якого має бути доведена в суді, оскільки існує презумпція законності володіння. У цивільному законодавстві розрізняється захист прав власників на витребування об’єктів власності від добросовісного та

недобросовісного набувача та їхні наслідки, зокрема щодо розмірів відшкодування та обсягів відповідальності. Наприклад, ст. 388 Цивільного кодексу передбачає право власника на витребування об'єкта від добросовісного набувача, тобто коли набувач не знав і не міг знати про його незаконне набуття. Прикладом добросовісного набувача природного об'єкта може слугувати ст. 119 Земельного кодексу, що присвячена набуттю прав на земельну ділянку за давністю користування (набувальна давність).

Проте під час проведення масової приватизації земель колективних сільськогосподарських підприємств, а згодом і приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ і організацій з'явилось чимало недобросовісних набувачів земельних і лісових ділянок, водних і лікувально-оздоровчих об'єктів, рекреаційних і природно-заповідних територій тощо. Прикладами недобросовісного набуття земельних ділянок є приватизація земель житлової та громадської забудови під приводом приватизації земель сільськогосподарського призначення, приватизація рекреаційних об'єктів під приводом приватизації об'єктів незавершеного будівництва тощо. Отже, цивільно-правові вимоги щодо добросовісних і недобросовісних набувачів зазначених об'єктів можуть застосовуватися до незаконного набуття природноресурсової власності з усіма встановленими правовими наслідками.

Суб'єктивні права та законні інтереси власників, у тому числі на природні об'єкти, можуть порушуватись у випадках, коли природний об'єкт не вибуває із їхнього володіння. Такі порушення спостерігаються при вчиненні третіми особами перешкод у доступу до земельної чи лісової ділянки, унеможливлення використання природного об'єкта за цільовим призначенням, протидії щодо здійснення розпорядження об'єктом власності тощо. У зазначених випадках власник може захищати своє право власності від порушень, непов'язаних з позбавленням права володіння. Воно знайшло своє закріплення у ст. 391 Цивільного кодексу, за якою власник має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування і розпоряджання своїм майном. Звернення до

суду з позовом за захистом права власності у таких випадках у науці цивільного права одержав назву негаторного позову (actio negatoria).

На відміну від віндикаційного позову, власник, який звертається за захистом своїх прав з негаторним позовом, зберігає об'єкт у своєму володінні. Проте з негаторним позовом може звертатися як власник, так і титульний володілець. При цьому останній може звертатись як проти третіх осіб, так і проти власника. Судовій практиці відомі непоодинокі випадки, коли після передачі громадянам земельних ділянок у власність чи в оренду останнім не дозволяється здійснення допустимих видів користування ними та створюються штучні перешкоди щодо землекористування.

За допомогою негаторного позову власник має право вимагати усунення порушення його прав, якщо дії третіх осіб носять неправомірний характер. Так, відповідно до ст. 104 Земельного кодексу, власники і користувачі земельних ділянок можуть вимагати припинення діяльності на сусідній ділянці, здійснення якої може призвести до шкідливого впливу на здоров'я людей, тварин, на повітря, а також саму земельну ділянку.

Відомо, що роздержавлення права виключної державної власності на землю та інші природні багатства здійснювалося і здійснюється на підставі рішень відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування. Отже, згідно зі ст. 393 Цивільного кодексу, правовий акт органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, який не відповідає закону і порушує права власника, за позовом власника визнається судом незаконним та скасовується. Власник, права якого порушені внаслідок видання правового акта органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, має право вимагати відновлення того становища, яке існувало до видання цього акта, а у разі неможливості відновлення попереднього становища – має право на відшкодування завданої шкоди.

У земельному законодавстві у даний час також закріплені випадки відшкодування шкоди, завданої власникам земельних ділянок та землекористувачам. Згідно зі ст. 156 Земельного кодексу, власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок: вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом; тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання; встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок; погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників; приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан; неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки; використання земельних ділянок для потреб нафтогазової галузі. Проте наведений перелік випадків відшкодування шкоди, завданої власникам земельних ділянок та землекористувачам не є невичерпним і не підлягає обмеженому тлумаченню.

Відшкодування шкоди, заподіяної в результаті порушення земельного законодавства слід відрізняти від відшкодування збитків, завданих в результаті вилучення, примусового відчуження або тимчасового заняття земельних ділянок. Збитки, пов'язані з вилученням, примусовим відчуженням або тимчасовим заняттям земельних ділянок, завдаються правомірними діями, що передбачені законом. За подібні дії цивільна відповідальність не настає, а провадиться компенсація понесених землевласниками та землекористувачами втрат, в обсязі і порядку, що передбачені відповідними нормативно-правовими актами. Так, постановою Кабінету Міністрів України «Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» № 284 від 19 квітня 1993 року із змінами і доповненнями, внесеними урядовою постановою № 109 від 1 березня 2017 року закріплені правила відшкодування збитків, заподіяних вилученням (викупом), чи тимчасових заняттям земельних ділянок, а також

обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, погіршенням якості земель чи приведенням їх у непридатний стан для використання за цільовим призначенням в результаті негативного впливу, викликаного діяльністю підприємств, установ, організацій і громадян. Коло осіб, на яких покладаються обов'язки відшкодувати збитки і втрати власникам землі і землекористувачам є більш широким ніж коло осіб, зобов'язаних відшкодовувати шкоду, заподіяну внаслідок вчинення земельного правопорушення.

Тим ні менш, для застосування цивільної відповідальності є невиконання підприємствами, установами і організаціями, що тимчасово використовували земельні ділянки для проведення геологознімальних, пошукових, геодезичних та інших розвідувальних робіт, передбачених правовими нормами обов'язків щодо приведення займаних ділянок землі у придатний стан для їх використання за призначенням за свій рахунок й у встановлений строк. У такому разі, відповідно до ст. ст. 611, 1166 та 1192 Цивільного кодексу, вони мають відшкодувати власнику чи землекористувачу заподіяну шкоду у розмірі вартості робіт, необхідних для приведення земельної ділянки у зазначений стан. Для визначення розміру цієї шкоди, згідно з п. 15 постанови пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» № 7 від 16 квітня 2004 року суд у разі необхідності може призначити експертизу.

Одним із розповсюджених видів правопорушень в галузі земельних відносин є пошкодження посівів і насаджень, які належать землевласемку обо землекористувачу. Відповідно до п. 16 зазначеної постанови пленуму Верховного Суду України, розмір шкоди, заподіяної пошкодженням посівів і насаджень при прокладенні шляхів, трубопроводів та проведенні розвідувальних, бурових, будівельних робіт, псуванням і забрудненням сільськогосподарських земель та іншими порушеннями земельного законодавства, визначається з урахуванням витрат на відновлення родючості землі, а також доходів, які власник землі або землекористувач міг би одержати при використанні земельної ділянки і які він не

одержав за час до приведення землі у стан, придатний для її використання за цільовим призначенням, або до повернення самовільно зайнятої ділянки. Зокрема, при пошкодженні посівів, самовільному зайнятті ріллі або сінокосінні, на користь землевласника чи землекористувача стягується вартість неодержаної сільськогосподарської продукції, що обчислюється за ринковими цінами, з урахуванням середньої врожайності певної культури у господарстві, за винятком витрат виробництва, пов'язаних зі збиранням урожаю, а також витрат на відновлення якості земель відповідно до їхнього призначення. Якщо замість пошкоджених посівів землекористувач провів у тому ж сезоні повторний посів культур, відшкодуванню підлягають витрати на пересівання (вартість насіння, обробітки землі тощо).

Відповідно до вимог цивільного законодавства заподіювач шкоди, що виникла в результаті порушення земельного законодавства, зобов'язаний відшкодувати у в повному обсязі. Проте з урахуванням специфіки землі як об'єкта господарювання й об'єкта природного походження наведене загальне правило повного відшкодування збитків слід розглядати у різних аспектах.

Зміст збитків, заподіяних в наслідок земельного правопорушення в результаті господарювання на землі, полягає у витратах, що особа, чиє право було порушено, зробила чи повинна була зробити для відновлення порушеного права (невикористані затрати власника земельної ділянки чи землекористувача, що складають його збитки і підлягають відшкодуванню). Втрата чи пошкодження майна може діставати вияв у псуванні земель, втраті можливості її обробки і використання у визначених цілях. Під неодержаними доходами (упущеною вигодою), слід розуміти вартість продукції, що потерпілий одержав би зі своєї земельної ділянки, якби його права не були порушені. Таким чином, збитки складаються з вартості неодержаного врожаю чи не отриманої продукції. При цьому наведене визначення збитків застосовується не тільки тоді, коли врожай не дозрів чи пошкоджена продукція, а й тоді, коли на земельній ділянці були проведені основні агротехнічні заходи щодо їх одержання.

Земельним законодавством встановлено також коло суб'єктів, які відшкодовують збитки власникам земельних ділянок у наведених випадках. Відповідно до ст. 157 Земельного кодексу, відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих в зоні їх впливу, у тому числі внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами та стічними водами.

Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам встановлюється Кабінетом Міністрів України. У даний час триває дія постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» [425] із численними наступними змінами і доповненнями. Проте, на нашу думку, давно назріла потреба у розробці та прийнятті нового законодавчого акта щодо визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, який би відповідав сучасним реаліям землеволодіння та землекористування.

4.3. Адміністративно-правова та кримінально-правова охорона і захист права власності на природні об'єкти

Дослідження відносин адміністративно-правових способів охорони і захисту права власності в основному проводились і проводяться фахівцями у галузі адміністративного права. При цьому ними однаково застосовуються правові категорії як захисту, так і охорони права власності адміністративно-правовими засобами, хоча у зазначені поняття вкладається різний зміст. Так, В. В. Галунько формулює предмет адміністративно-правової охорони права власності як систему суспільних відносин між суб'єктами публічного управління та власниками майна,

особами, які посягають на право власності, громадянами, яким може бути заподіяно шкоду майном підвищеної небезпеки, у сфері державного управління, захисту прав і свобод громадян у майновій сфері шляхом надання адміністративних послуг, внутрішньо-організаційної діяльності органів виконавчої влади, а також застосування до порушників режиму права власності засобів адміністративного примусу [59, с. 11]. Не важко виявити, що у наведеному визначенні йдеться не про адміністративно-правові способи охорони права власності, а про адміністративно-правовий порядок охорони власницьких прав.

В інших роботах досліджувалися адміністративно-правові аспекти захисту права власності, хоча ці аспекти у певній мірі також визначалися через адміністративно-правову охорону права власності. Так, на думку І. О. Личенко, адміністративно-правовий захист права власності, який спрямований на реалізацію адміністративно-правових норм щодо попередження, припинення адміністративних правопорушень, відновлення порушених прав, визнається правозастосовчим аспектом адміністративно-правової охорони права власності, а застосування адміністративних стягнень – її каральним аспектом [222, с. 9]. Варто зазначити, що наведене визначення є більш наближеним до відображення сутності та основних аспектів забезпечення захисту права власності адміністративно-правовими способами.

Звертає на себе у вагу і те, що за останнє десятиліття активно досліджувалися проблеми адміністративно-правової охорони і захисту інтелектуальної власності [72; 343; 531; 157; 569; 498; 462; 563; 560; 508]. Проте немає спеціальних монографічних і дисертаційних досліджень, присвячених адміністративно-правовим способам охорони та захисту природноресурсової власності, притому що вони закріплені у чинному адміністративному законодавстві та мають достатньо широке практичне застосування.

Підтвердженням наведеного є глава 6 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі скорочено – КУпАП), яка присвячена адміністративним правопорушенням, що посягають на власність. Зокрема, в ній знайшли своє

закріплення порушення права державної власності на надра – ст. 47, порушення права державної власності на води – ст. 48, порушення права державної власності на ліси – ст. 49, порушення права державної власності на тваринний світ – ст. 50. У вказаній главі КУпАП очевидним є закріплення пріоритетності охорони права власності на основні природні об'єкти та їх ресурси, що пояснюється його прийняттям ще в радянський період і який давно не відображає реально існуючі власницькі відносини.

Найбільш поширеними у даний час є адміністративні правопорушення у сфері охорони довкілля та використання природних ресурсів, які в основному врегульовані главою 7 КУпАП. Відповідно до ст. 9 КУпАП, адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. Остання настає у виді адміністративного стягнення і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Протиправний характер адміністративного проступку випливає з факту його заборони законом. При накладенні адміністративного стягнення враховуються характер вчиненого правопорушення, характеристика особи порушника, ступінь його вини, майновий стан, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність. Поряд з цим КУпАП містить перелік обставин, які виключають можливість застосування адміністративної відповідальності (ст. 17–20), а також обставини, що пом'якшують або обтяжують адміністративну відповідальність (ст. 34 і ст. 35).

Проте адміністративні проступки, що порушують вимоги природноресурсових законодавчих актів за своїм змістовним складом суттєво відрізняються між собою. Залежно від їх складу усі природноресурсові

правопорушення, передбачені у КУпАП, можна поділити на дві групи: на правопорушення екологічної спрямованості та правопорушення, що пов’язані з використанням природних ресурсів. У свою чергу останні можна поділити на порушення власницького характеру та порушення у сфері здійснення управлінської діяльності.

Центральне місце серед адміністративних правопорушень у сфері охорони довкілля та використання природних ресурсів займають правопорушення у сфері земельних відносин. До земельних правопорушень екологічної спрямованості можна віднести такі з них, коли їх об’єктом є земля як природний об’єкт, тобто правопорушення пов’язане із завданням шкоди земельним ресурсам. Зазначену групу земельних правопорушень складають псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель (ст. 52), порушення правил використання земель (ст. 53) тощо. Земельними правопорушеннями власницького характеру є самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53-1), зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу (ст. 53-3), незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 53-4), порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням (ст. 54). До земельних правопорушень у сфері управлінської діяльності можна віднести порушення стосовно перекручення або приховування даних державного земельного кадастру (ст. 53-2), порушення строків погодження (відмови у погодженні) документації із землеустрою (ст. 53-5), порушення законодавства про Державний земельний кадастр (ст. 53-6), порушення правил землеустрою (ст. 55), знищення межових знаків (ст. 56) та деякі інші.

Безумовно, наведений поділ земельних правопорушень, що тягнуть за собою передбачені законом способи впливу на правопорушників, є умовним, оскільки, наприклад, таке правопорушення, як порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням, має не лише ознаки складу екологічної спрямованості, а й є

правопорушенням власницького або користувальницького характеру. Мета вказаних вимог полягає у забезпеченні адміністративно-правовими засобами умов тимчасового користування земельними ділянками, запобігання заподіянню економічних збитків власникам землі і землекористувачам та екологічної шкоди земельним ресурсам як невід'ємним складовим довкілля. Сфера застосування вказаних норм охоплює діяльність різних суб'єктів, які одержали земельні ділянки у тимчасове користування, наприклад, для проведення дослідницької діяльності, розвідувальних робіт та інших потреб.

Охорона прав на природні багатства не вичерпується застосуванням адміністративно-правового впливу на правопорушників у сфері земельних відносин. У главі 7 КУпАП закріплені заходи впливу за адміністративні правопорушення відносно інших природних об'єктів та їх ресурсів. Порівняльне зіставлення змісту таких норм із земельними правопорушеннями не дозволяє поділяти їх на правопорушення екологічного спрямування та правопорушення власницько-користувальницького змісту. Так, ст. 57 – порушення вимог щодо охорони надр, ст. 58 – порушення правил і вимог проведення робіт по геологічному вивченню надр, ст. 59 – порушення правил охорони водних ресурсів, ст. 59-1 – порушення вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення і засмічення та деякі інші адміністративно-правові норми можна віднести до суто природоохоронних вимог. В них не спостерігається власницько-користувальницькі способи захисту відповідних суб'єктивних прав. Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що ані гірниче, ані водне законодавство не передбачають іншу власницьку належність зазначених об'єктів, кім права власності Українського народу, яке забезпечується охоронними заходами.

Дещо інше змістовне закріплення у главі 7 КУпАП одержали заходи охорони прав щодо використання лісових ресурсів після внесення відповідних змін і доповнень до Лісового кодексу, яким тепер передбачено право державної, комунальної та приватної власності на них. Так, вимоги норм КУпАП, що закріплені у ст. 63 – незаконне використання земель державного лісового фонду,

ст. 64 – порушення встановленого порядку використання лісосічного фонду, заготівлі і вивезення деревини та заготівлі живиці, ст. 65 – незаконна порубка, пошкодження та знищення лісових культур і молодняка, ст. 65-1 – знищення або пошкодження полезахисних лісових смуг та захисних лісових насаджень, ст. 66 – знищення або пошкодження підросту в лісах, ст. 67 – здійснення лісових користувань не у відповідності з метою або вимогами, передбаченими в лісорубному квитку (ордері) або лісовому квитку, ст. 68 – порушення правил відновлення і поліпшення лісів, використання ресурсів спілої деревини, вимог з охорони пралісів, квазіпралісів та природних лісів, ст. 69 – пошкодження сінокосів і пасовищних угідь на землях державного лісового фонду, ст. 70 – самовільне сінокосіння і пасіння худоби, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, ст. 71 – введення в експлуатацію виробничих об’єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси, ст. 72 – пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, нафтою і нафтопродуктами, шкідливими викидами, відходами і покидьками, ст. 73 – засмічення лісів відходами, ст. 74 – знищення або пошкодження лісоосушувальних канав, дренажних систем і шляхів на землях державного лісового фонду, ст. 75 – знищення або пошкодження відмежувальних знаків у лісах. ст. 76 – знищення корисної для лісу фауни, ст. 77 – порушення вимог пожежної безпеки в лісах та інші лісоохоронні правові норми, наділені як природноресурсовим (власницько-користувальницьким), так і екологічним (природоохоронним) змістом.

Аналогічні вимоги в КУпАП передбачені щодо охорони прав на рослинний і тваринний світ та інші природні складові, стосовно яких чинним законодавством також допускається право державної, комунальної та приватної власності. Наприклад, у ст. 83-1 – порушення законодавства про захист рослин, ст. 85 – порушення правил використання об’єктів тваринного світу, ст. 85-1 – виготовлення, збут, зберігання чи реклама заборонених знарядь добування (збирання) об’єктів тваринного або рослинного світу, ст. 86-1 – експлуатація на водних об’єктах водозабірних споруд, не забезпечених рибозахисним

обладнанням, ст. 87 – порушення вимог щодо охорони середовища перебування і шляхів міграції, переселення, акліматизації та схрещування диких тварин, ст. 88 – незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу, ст. 88-1 – порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу, правил утримання диких тварин у неволі або в напіввільних умовах, ст. 88-2 – порушення правил створення, поповнення, зберігання, використання або державного обліку зоологічних і ботанічних колекцій та торгівлі ними, ст. 89 – жорстоке поводження з тваринами, ст. 90 – порушення вимог щодо охорони видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, ст. 91 – порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, ст. 91-2 – перевищення лімітів і нормативів використання природних ресурсів та у деяких інших нормах КУпАП також має місце поєднання забезпечення охорони прав суб'єктів екологічних відносин та захисту права власників природних ресурсів та їх природокористувачів.

Одночасно слід зазначити, що глава 7 КУпАП має назву адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини. А у ст. 83-1 в якості порушення законодавства про захист рослин включено поширення шкідливих організмів внаслідок порушення технології вирощування рослин сільськогосподарського та іншого призначення, які не є об'єктами природного походження. Аналогічне положення складається при застосуванні заходів ст. 89 КУпАП стосовно жорстокого поводження з тваринами, оскільки за Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [395] до тварин як біологічних об'єктів віднесені як сільськогосподарські та свійські тварини, так і дикі тварини, що перебувають у стані природної волі в природному середовищі.

Згідно з ч. 2 ст. 9 КУпАП, адміністративна відповідальність за правопорушення настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності. Однак за окремі правопорушення, у тому числі у сфері забезпечення охорони прав власників

природних об’єктів та природокористувачів, може застосовуватись як адміністративна, так і кримінальна відповідальність. Такими правопорушеннями, наприклад, є зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, порушення правил охорони або використання надр, порушення правил охорони вод, незаконна порубка лісу та інші правопорушення. У зв’язку з цим не простою є проблема розмежування адміністративних правопорушень та кримінальних злочинів у сфері охорони і захисту права власників відповідних природних об’єктів та природокористувачів.

У ст. 70 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено, що визначення складу екологічних правопорушень і злочинів, порядок притягнення винних до адміністративної та кримінальної відповідальності за їх вчинення встановлюються Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним кодексом України. Проте у вказаних кодексах не передбачені критерії та ознаки розмежування між близькими за змістом адміністративно і кримінально караними правопорушеннями. Традиційно у загальній теорії права та відповідних правових галузях розмежування між адміністративними і кримінальними правопорушеннями проводять за ознаками ступеня суспільної небезпеки, визнанням тяжкості наслідків та за деякими іншими критеріями й ознаками.

На відміну від цивільного права, що переважно регулює речові відносини власності, та адміністративного прав, що впливає на правопорушників управлінсько-власними способами, кримінальне право впливає на особистість правопорушника. До скоєння злочину кримінальне право охороняє відносини власності, врегульовані іншими галузями, у тому числі цивільним і адміністративним законодавством і правом. Норми кримінального права щодо охорони права власності превентивно впливають на поведінку фізичних осіб – учасників суспільних відносин незалежно від порушення ними права власності, тобто діють в якості їх можливого застосування. Однак з моменту скоєння

злочину проти прав власників кримінальне право набуває захисних функцій у сфері регулювання суспільних відносини власності. Це регулювання проявляється у формі застосування до особи передбачених законом санкцій як особистого, так і майнового характеру [195].

Отже, кримінально-правова охорона відносин власності та прав власників являє собою систему попереджувальних заходів, наявність яких має забезпечувати випереджальну функцію в діяльності держави щодо усунення будь-яких протидій та перешкоджань належному здійсненню правомочностей власності та застосування у законом передбачених випадках кримінальної відповідальності за злочини у цій сфері. У кримінально-правовій літературі злочини проти права власності називають економічними злочинами [494; 495].

Безсумнівним досягненням чинного Кримінального кодексу України, є його розділ VIII, присвячений злочинам проти довкілля. Проблема систематизації природоохоронних кримінально-правових норм була висунута юридичної науковою думкою [321, с. 168; 551, с. 54] ще у 80-ті роки XX століття. Проте лише після оновлення Кримінального кодексу став можливим системний підхід до забезпечення належної охорони навколишнього природного середовища через охорону його компонентних складових, у тому числі кримінально-правовими засобами [57; 243].

Вказаний розділ Кримінального кодексу передбачає перелік найбільш небезпечних кримінальних правопорушень у сфері використання та охорони навколишнього природного середовища, закріплених в його понад 20 статтях, що тягнуть за собою відповідні види кримінальної відповідальності. До них, зокрема, відносяться: порушення правил екологічної безпеки – ст. 236; невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення – ст. 237; приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення – ст. 238; забруднення або псування земель – ст. 239; незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель – ст. 239-1; незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах – ст. 239-2;

порушення правил охорони або використання надр – ст. 240; забруднення атмосферного повітря – ст. 241; порушення правил охорони вод – ст. 242; забруднення моря – ст. 243; порушення законодавства про континентальний шельф України – ст. 244; знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу – ст. 245; незаконна порубка лісу – ст. 246; порушення законодавства про захист рослин – ст. 247; незаконне полювання – ст. 248; незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом – ст. 249; проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів – ст. 250; порушення ветеринарних правил – ст. 251; умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду – ст. 252; проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля – ст. 253; безгосподарне використання земель – ст. 254.

При усій природоохоронній спрямованості вказаних кримінально-правових норм не всі вони присвячені забезпеченню охорони та захисту права природноресурсової власності. До останніх можна віднести, наприклад, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, порушення законодавства про континентальний шельф України, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, незаконна порубка лісу, незаконне полювання, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду та деякі інші. Спільними ознаками вказаних злочинів проти права власності на природні об'єкти та їх ресурси є те, що, по-перше, вони в основному вчиняються умисно шляхом протиправного привласнення природних об'єктів чи їх компонентів на свою користь чи на користь інших осіб, а по-друге, мета і мотиви таких злочинів, що зазіхають на природноресурсову власність, як правило, є корисними [489, с. 275-277].

Не можна також стверджувати, що наведений перелік кримінальних злочинів у сфері охорони довкілля є новим. Переважна більшість з них були передбачені і

у Кримінальному кодексі, що діяв раніше. До відносно нових складів кримінальних злочинів можна віднести порушення правил екологічної безпеки, невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення, забруднення або псування земель, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, порушення законодавства про захист рослин, умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду, проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля і безгосподарне використання земель. Таким чином, майже половина наведених норм Кримінального кодексу, присвячених охороні окремих природних об'єктів та довкілля в цілому, можна вважати відносно новими. Усі інші кримінально захищені об'єкти природного походження у тій чи іншій редакції були закріплені у попередньому Кримінальному кодексу.

Проте оновлений зміст екологічних злочинів звертає на себе увагу, по-перше, сучасним формулюванням складів кримінальних правопорушень, а по-друге, передбаченими у переважній більшості випадків санкціями у вигляді кримінально-правових штрафів, які застосовуються за скоєні злочини. Крім цього, перевага закріплення екологічних злочинів у чинному Кримінальному кодексі полягає у тому, що в ньому вони систематизовані за ознаками взаємозв'язку між собою і знаходяться у певній єдності.

Однак цього не можна стверджувати стосовно систематизації кримінально-правових норм всередині самого розділу. Важко, наприклад, піддається поясненню закріплення кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель у ст. 239, а за безгосподарне використання земель – у ст. 254 Кримінальному кодексу. До того ж недбайливе використання земельних ресурсів, що спричиняє зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару і порушення структури ґрунтів скоріше за все відноситься до господарських, а не до екологічних злочинів. Так само порушення ветеринарних правил за ст. 251

Кримінальному кодексу, що спричинило поширення епізоотії, може мати місце як серед диких тварин, які перебувають у стані природної волі, так і стосовно сільськогосподарських тварин, які не відносяться до об'єктів правової охорони природноресурсовим чи екологічним законодавством і правом.

За логікою законодавця, кримінальну відповідальність, наприклад, за порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом по ст. 213, за незаконне поводження з радіоактивними матеріалами по ст. 265, за порушення вимог режиму радіаційної безпеки по ст. 267-1, за порушення правил ядерної та радіаційної безпеки по ст. 274, за порушення санітарних правил по ст. 325 та деякі інші злочини відповідних розділів Кримінального кодексу також слід було б включити в розділ злочинів проти довкілля. Із цього випливає, що перераховані види кримінальних правопорушень можуть відбуватися як у сфері господарської діяльності або громадської безпеки, так і у сфері охорони навколишнього природного середовища. Тому екологічні злочини, передбачені у розділі VIII Кримінального кодексу, не можна вважати вичерпними. Крім цього, закріпивши кримінальну відповідальність за злочини у сфері охорони довкілля, у самій назві вказаного розділу кримінального закону законодавець не розмежував навколишнє природне середовище від навколишнього соціального середовища, що також може викликати деякі ускладнення у практичному застосуванні норм кримінально-правової відповідальності.

Однак головна перевага оновлених складів екологічних злочинів полягає у тому, що їм, на відміну від попередніх кримінально-правових норм природоохоронного характеру, в основному притаманні середовищезахисні ознаки. Такий висновок безпосередньо випливає із аналізу змісту зазначених кримінально-правових норм, що дозволяє говорити про концептуальну зміну системи правового регулювання середовищезахисних відносин не лише в екологічному, а і у кримінальному законодавстві. Більш того, в окремих нормах Кримінального кодексу вбачається не лише узагальнена охорона навколишнього природного середовища як інтегрованого природного об'єкта, а забезпечення

захисту екологічних прав громадян і суспільства кримінально-правовими засобами. Це властиво нормам ст. 236 – порушення правил екологічної безпеки, ст. 237 – невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення, ст. 238 – приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення, ст. 241 – забруднення атмосферного повітря, ст. 242 – порушення правил охорони вод, ст. 243 – забруднення моря і деяким іншим нормам розглянутого розділу кримінального закону.

Одночасно слід зазначити, що у чинному Кримінальному кодексі без достатньої уваги залишаються кримінально-правові засоби охорони окремих природних об'єктів та їх ресурсів. Наприклад, серед складів злочинів розділу VI Кримінального кодексу, що передбачає злочини проти власності, немає норм, присвячених охороні природних об'єктів і захисту права власності на них, за винятком ст. 197-1 – самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Навіть традиційно жорстке огородження права державної власності на природні ресурси залишено без належної охорони кримінально-правовими засобами. Теж саме можна сказати відносно розділу VII, у якому передбачені злочини у сфері господарської діяльності, за винятком ст. 233, що передбачає кримінальну відповідальність за незаконну приватизацію державного чи комунального майна, якщо припустити її розповсюдження на незаконну приватизацію земель державної або комунальної власності.

Допустимими є уявлення, наприклад, про придбання природних об'єктів шляхом вимагання, шахрайства, зловживання службовим становищем тощо. Проте важко уявити собі оволодіння природними об'єктами та їх ресурсами за допомогою крадіжки, грабежу або розбою. Безумовно, може мати місце знищення або пошкодження лісових масивів шляхом підпалу, незаконна порубка лісу або привласнення його окремих ресурсних компонентів, порушення законодавства про захист рослин шляхом збору «червонокнижкових» або «зеленокнижкових» видів рослинного світу, незаконне полювання або незаконне зайняття рибним, звіриним та іншим водним добувним промислом з метою привласнення об'єктів

тваринного світу або проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів, що завдають значної шкоди, чи про умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду тощо. Однак, строго кажучи, у подібних випадках матиме місце не злочини проти власності, а злочини проти охорони довкілля.

Неупереджений аналіз складів злочинів проти власності дозволяє говорити про те, що законодавець керувався суто цивілістичною концепцією відносин власності та забезпеченням їх захисту кримінально-правовими засобами. Незважаючи на поступове включення, наприклад, земельних ділянок у ринковий цивільно-правовий обіг на основі різноманіття права земельної власності, вони все ж залишаються об'єктами природного походження. Отже оптимальне врахування наведених властивостей об'єктів природного походження та інших ознак фактичного стану природних ресурсів в законодавстві, у тому числі в Кримінальному кодексі, може мати істотний вплив на забезпечення їх раціонального використання та ефективної правової охорони.

Не менш істотним упущенням Кримінального кодексу в закріпленні злочинів проти власності є збереження концепції кримінально-правової охорони [172; 328], а не забезпечення захисту права власності. В сучасних умовах розвитку різноманіття права власності на природні об'єкти та розширення кола їх суб'єктів нагальною потребою є посилення захисту права власності на природні об'єкти та їх ресурси, у тому числі кримінально правовими засобами. Вони мають знайти своє застосування у випадках відшкодування шкоди, заподіяної природним об'єктам та їх ресурсам в результаті вчинення кримінальних злочинів. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне провести кардинальний перегляд і систематизацію розділу, присвяченого злочинам проти власності, з метою виділення і закріплення спеціального розділу – злочини проти власності на природні об'єкти та використання природних ресурсів.

4.4. Порядок застосування способів захисту й охорони права власності на природні об’єкти та їх ресурси

Для забезпечення захисту й охорони цивільних прав і законних інтересів недостатньо самої наявності досконалих законодавчих актів та закріплення в них відповідних способів форм і механізму захисту суб’єктивних прав. Для утворення реальних умов користування зазначеними правами та забезпечення їх захисту важливим є наявність компетентних владних органів з наділеними для цього необхідними повноваженнями. Серед них у даний час головне місце займають судові органи. Відповідно до ст. 124 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

У розвиток наведених та інших конституційних положень у ст. 16 чинного Цивільного кодексу закріплені основні положення щодо захисту прав та інтересів. Так, за ч. 1 ст. 16 Цивільного кодексу кожна особа має право на звернення до суду за захистом свого особистого немайнового та майнового права та інтересу. Тут прямо вказано на судовий порядок забезпечення цивільних прав та законних інтересів, що одержало своє продовження у наступних нормах кодифікованого цивільного закону, зокрема, у нормах глави 29 чинного Цивільного кодексу.

Оскільки у наведених положеннях йдеться про право на звернення за захистом прав та інтересів до суду, слід вважати, що таке звернення є допустимим до будь-яких судів вітчизняної судової системи з урахуванням підвідомчості їх розгляду відповідними судами. Згідно зі ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року [438] ними можуть бути місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ згідно із законом в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди, які розглядають справи, що віднесені до їх юрисдикції відповідним процесуальним законом.

Чинне законодавство і судова практика свідчать, що основне навантаження щодо розгляду і застосуванню способів захисту права власності на природні

об’єкти покладено і припадає на місцеві загальні суди, місцеві господарські суди та місцеві адміністративні суди, які є судами першої інстанції. При цьому за ст. 22 вказаного закону місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених відповідним процесуальним законом, місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції, а місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

Одночасно слід зазначити, що розгляд і застосування способів захисту права власності на природні об’єкти та їх ресурси могло здійснюватися і поза системою державних судових органів. Так, відповідно до ст. 1 і ст. 3 Закону України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року [441], захист і охорона цивільних прав та законних інтересі може здійснюватися і третейськими судами, за винятком тих виключень, які передбачені у ст. 6 зазначеного закону. У зв’язку з цим не випливала у той час із змісту Закону «Про третейські суди» рекомендація у п. 16 листа Голови Верховного Суду України головам апеляційних судів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя від 29 жовтня 2008 року [221] щодо відмовлення в задоволенні заяви про видачу виконавчого документа на рішення третейських судів, якими визнані дійсними договори купівлі-продажу земельних ділянок з одночасним визнанням права власності набувачів за такими договорами. Вона набула законної підстави лише після прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності третейських судів та виконання рішень третейських судів» [360] у зв’язку з доповненням Закону «Про третейські суди» п. 7 щодо виключення із підвідомчості третейських судів справ у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки.

Слід зазначити, що значна кількість судових рішень судів першої інстанції щодо захисту і охорони цивільних прав і законних інтересів, у тому числі захисту

прав на природні об’єкти, оскаржуються в апеляційному порядку. Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суди першої інстанції з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди. Апеляційними судами з розгляду господарських справ та апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди й апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах.

Апеляційний розгляд прийнятих рішень судами першої інстанції є важливою гарантією правильності застосування вимог чинного законодавства щодо забезпечення захисту права власності на природні об’єкти та права користування ними. Апеляційний суди здійснюють правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом [541], аналізують судову статистику, вивчають та узагальнюють судову практику, інформують про результати узагальнення судової практики відповідні місцеві суди та Верховний Суд, надають місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства та здійсненні інших повноважень, визначених законом.

Зрозуміло, що у даний час ще триває формування Верховного Суду як найвищого суду в системі судоустрою України, що має забезпечувати сталість та єдність судової практики в порядку та у спосіб, що визначені процесуальним законом. Однак у минулому Верховний Суд України відігравав надзвичайно важливу роль у забезпеченні захисту і охорони цивільних прав і законних інтересів, у тому числі щодо захисту права власності на природні об’єкти та права користування ними. Достатньо у якості приклада навести постанову пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 року із змінами, внесеними згідно з постановою пленуму Верховного Суду України від 19 березня

2010 року [426], у якій звертається увага судів на необхідність неухильного забезпечення охорони і захисту прав всіх суб'єктів права власності на землю та господарювання на ній при вирішенні земельних та пов'язаних із земельними відносинами майнових спорів. Не менш важливою є постанова пленуму Верховного Суду України «Про судову практику про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 року [436], у якій підкреслюється, що своєчасний і правильний розгляд кримінальних справ про злочини є важливим засобом захисту права громадян на безпечне довкілля та забезпечення раціонального використання природних ресурсів. У наступному такий підхід до забезпечення захисту права власності від злочинних посягань був підтверджений постановою пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 року [437].

Аналогічне значення для захисту прав щодо використання природних об'єктів та їх ресурсів на власницьких і користувальницьких підставах мали постанови, узагальнення та рішення вищих спеціалізованих судів. У якості приклада можна навести постанову пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» від 7 лютого 2014 року [435], постанову пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин» від 17 травня 2011 року та інші узагальнюючі постанови і рішення вищих спеціалізованих судів.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Конституційний Суд України [401] не входить до складу судової системи. Проте його рішення, які є обов'язковими для виконання на всій території країни, мають важливе значення для забезпечення захисту і охорони прав та інтересів стосовно володіння, користування та розпорядження об'єктами природного походження. Таким актом Конституційного Суду України є його рішення щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 92, п. 6 розділу X

«Перехідні положення» Земельного кодексу України про постійне користування земельними ділянками від 22 вересня 2005 року, яким визнані такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення: пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо зобов'язання переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності або право оренди без відповідного законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення та пункту 6 постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 року № 563-XII щодо втрати громадянами, підприємствами, установами і організаціями після закінчення строку оформлення права власності або права користування землею раніше наданого їм права користування земельною ділянкою. Отже, за наведеним рішенням Конституційного Суду України, на наш погляд, відхилено надання прихованої «зворотної сили» зазначеним вимогам «Перехідних положень» Земельного кодексу та постанови «Про земельну реформу», які суттєво порушували суб'єктивні земельні права фізичних та юридичних осіб.

Для захисту цивільних прав і законних інтересів традиційно властивим є нотаріальний порядок їх забезпечення. Він має важливе значення в сучасних умовах, коли нотаріальний порядок захисту цивільних прав одержав суттєве поширення та законодавче закріплення [323]. Так, відповідно до ст. 18 чинного Цивільного кодексу, нотаріус здійснює захист цивільних прав шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом. Вчинення виконавчого напису в якості засобу захисту цивільних прав в основному застосовується для стягнення заборгованості, що провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Проте нотаріальний порядок захисту цивільних прав у даний час цим не обмежується. Так, відповідно до п. 9 ст. 24 Закону України «Про нотаріат» [414], нотаріуси накладають заборону щодо відчуження нерухомого об'єкта, що підлягає державній реєстрації, за вимогами ч. 2 ст. 55 – при посвідченні угод про відчуження земельної ділянки та іншого нерухомого об'єкта перевіряють

відсутність заборони на їх відчуження, згідно з ч. 1 ст. 73 нотаріуси правомочні накладати заборону відчуження земельної ділянки за місцем її розташування або за місцезнаходженням однієї із сторін правочину та мають право на вчинення інших дій в інтересах захисту прав та інтересів сторін правочину.

Наглядний прояв у забезпеченні захисту земельних прав у нотаріальному порядку простежується у чинному Земельному кодексі, за яким, по суті, усі договори із земельними ділянками підлягають укладенню у письмовій формі та нотаріальному посвідченню. Це стосується не лише договору про спільну часткову власність на землю (ч. 2 ст. 88), договору про купівлю-продаж земельної ділянки (ч. 7 ст. 128), угоди про перехід права власності на земельні ділянки (ч. 1 ст. 132), угоди про добровільну відмову від права власності на земельну ділянку (ч. 2 ст. 142), що прямо передбачено у Земельному кодексі, а й договору оренди землі за бажанням однієї із сторін і навіть договору суборенди земельної ділянки за згодою сторін договору, що передбачено у ст. 8 і ст. 14 Закону «Про оренду землі». За ч. 1 ст. 220 Цивільного кодексу у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним.

Нотаріальний порядок забезпечення захисту прав на земельні ділянки та інші нерухомі об’єкти, що пов’язані із землею, набув особливого значення у даний час у зв’язку з оновленим змістом Закону «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Відповідно до ст. 3 нової редакції вказаного закону державна реєстрація прав у результаті вчинення нотаріальної дії з нерухомим об’єктом проводиться нотаріусом, яким вчинено таку дію, а за його ст. 19 – державна реєстрація прав у результаті вчинення нотаріальної дії нотаріусом проводиться невідкладно після завершення нотаріальної дії. Крім цього, згідно з ч. 3 ст. 20 чинної редакції закону, заява про державну реєстрацію прав у результаті вчинення нотаріальної дії з нерухомим об’єктом одночасно з завершенням такої дії обов’язково формується та реєструється нотаріусом, яким вчинено таку дію. Таким чином, державна реєстрація прав у результаті вчинення

нотаріальних дій з нерухомими об’єктами, у тому числі із земельними ділянками, надає правам щодо них надійної захищеності та відповідної стабільності.

Відносно новим засобом забезпечення захисту цивільних прав є визнана законом можливість протидії їх порушенню в порядку самозахисту. Згідно з ч. 5 ст. 55 Конституції України, кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Наведене конституційне положення у цивільному законодавстві знайшло своє більш конкретизоване закріплення. Так, за ст. 19 Цивільного кодексу особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Вони можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Виходячи із наведених цивільно-правових положень, право на самозахист слід розглядати як юридично визначену можливість застосування особою у випадку порушення суб’єктивних прав та законних інтересів, належних їй або іншій особі, засобів протидії протиправним вчинкам або бездіяльності правопорушника, що не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства і спрямовані на забезпечення реалізації дозволеної поведінки управомоченої особи, припинення правопорушення або відновлення порушеного права. Отже, самозахист порушеного права можна визначити як порядок здійснення протидії протиправним діям, який підлягає застосуванню відповідно до закріплених законодавством умов їх правомірності без звернення до відповідних органів. Для застосування самозахисту прав, у тому числі права власності на природні об’єкт, характерним є те, що особа захищає зазначені права самотужки, своїми власними діями. Зокрема, це означає їх захист без звернення

до суду або іншого уповноваженого органу, який здійснює захист прав, у зв'язку з чим його прийнято називати неюрисдикційним захистом суб'єктивного права.

Застосування особою засобів протидії при реалізації права на самозахист має відбуватись у законом визначених межах, наприклад, з урахуванням вимог і поведінки в умовах крайньої необхідності та необхідної оборони. У випадках виходу за межі протидії протиправним діям правопорушника можуть мати місце неадекватні дії, що перевищують межі належного захисту порушеного права або суперечать моральним засадам суспільства. Застосування самозахисту як міри захисту порушеного права може здійснюватись як після порушення права, так і превентивно, тобто вчинятись з метою запобігання настанню несприятливих наслідків для управомоченої особи. Однак оскільки в останньому випадку правопорушення ще немає, то матиме місце не захист, а охорона права.

Застосування заходів захисту прав в порядку самозахисту притаманне і праву власності на природні об'єкти та праву природокористування. Він може застосовуватися при досягненні домовленостей щодо добросусідських відносин у користуванні земельними ділянками, при наданні дозволів на користування водними чи лісовими об'єктами у встановлених межах, при односторонньому припиненні сервітутних зобов'язань власниками земельних чи лісових ділянок у випадках неналежного користування сервітутними правами тощо. Захист земельних прав може застосовуватися, наприклад, при укладанні договорів оренди, концесії, емфітевзису чи суперфіцію земельної ділянки з включенням у зміст таких договорів відповідних умов, які можуть загрожувати порушенню прав землевласників. Наведені та інші заходи самозахисту прав можуть відбуватися також в порядку запровадження попередження зазіхань на об'єкти природноресурсової власності від протиправних посягань з боку осіб, які не є їх власниками чи користувачами.

У випадках реального порушення права власності власник має сприймати необхідні, але адекватні дії проти правопорушника. Їхня неадекватність може призвести до визнання таких дій перевищенням меж належного захисту

власницьких прав. Тому власники природного об’єкта, а в окремих випадках і природокористувачі мають співвідносити свої дії з характером загрози порушення своїх прав. Реалізацію права на самозахист об’єктів власності особа здійснює на свій розсуд, тому відмова від здійснення самозахисту права власності не є підставою для припинення самого права.

Одночасно слід зазначити, що самозахистом не визнається проведення заходів щодо охорони природних об’єктів від природних явищ, впровадження певних дій щодо їх облаштування, звернення до третіх осіб, які надають послуги з приводу забезпечення схоронності відповідних об’єктів [528] тощо. Так, створення протиерозійних споруд на земельних ділянках, розміщення техногенних корисних копалин надр при їхній розробці, встановлення водоохоронних зон та здійснення водоохоронних заходів на водних об’єктах, проведення заходів охорони і захисту лісів від пожеж, шкідників і хвороб тощо відносяться до заходів фактичного захисту і охорони природних об’єктів та їх ресурсів, а не до захисту власницьких прав в порядку самозахисту.

Незважаючи на те, що у даний час захист прав та інтересу переважно здійснюється у порядку звернення до судових органів, у ст. 17 Цивільного кодексу закріплені положення щодо їх захисту Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування. Це пояснюється тим, що у даний час ще значний обсяг природних об’єктів та їх ресурсів, що є власністю Українського народу, має захищатись його представницькими органами в особі органів державної влади та місцевого самоврядування. Проте поза будь-яких сумнівів захист цивільних прав і законних інтересів зазначеними органами здійснюється в адміністративному порядку із застосуванням адміністративно-правових методів, а закріплення вказаної норми у кодифікованому цивільному законі не змінює адміністративно-правового порядку охорони і захисту зазначених прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 17 Цивільного кодексу, Президент України здійснює захист цивільних прав та законних інтересів у межах повноважень, визначених

Конституцією України. Так, за ст. 102 Основного Закону Президент України є гарантом прав і свобод людини і громадянина, а згідно з ч. 3 ст. 106 Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Наприклад, досі є чинними укази Президента України «Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян – власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» від 2 лютого 2002 року [375], «Про деякі питання організаційно-правового забезпечення формування та регулювання ринку землі та захисту прав власників земельних ділянок» від 25 липня 2006 року [372], «Про додаткові заходи щодо забезпечення додержання права громадян, які проживають на території Автономної Республіки Крим, на землю» від 14 травня 2008 року [374], «Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)» від 19 серпня 2008 року [412] та деякі інші президентські укази щодо захисту земельних та інших прав громадян.

Одночасно слід зазначити, що в Основному Законі країни немає безпосередньо закріплених повноважень Президента України щодо захисту й охорони права власності, які відносяться до основоположних прав та інтересів у суспільстві. Така прогалина в Конституції України має бути усунена шляхом внесення відповідних доповнень до Основного Закону та на цій основі забезпечити поширення повноважень Голови держави щодо захисту й охорони права власності, у тому числі на об'єкти природного походження.

Згідно з ч. 2 і 3 ст. 17 Цивільного кодексу, у випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та законного інтересу до органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування здійснюють захист цивільних прав та законних інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом.

Варто звернути увагу на те, що підстави, умови та способи захисту відповідних інтересів (національних, політичних, соціальних, економічних, матеріальних, громадських, культурологічних тощо) в Конституції України у певній мірі передбачені і встановлені. Проте підстави, умови та способи захисту цивільних прав органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування переважно передбачені у поточному законодавстві та спеціальних законах. Такими законами, наприклад, є: Закони України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року [400], «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні» та інші законодавчі акти. Так, у ст. 2 Закону «Про Кабінет Міністрів України» зазначається, що до основних завдань Кабінету Міністрів України, зокрема, належить забезпечення охорони природи, екологічної безпеки і природокористування, а у ст. 20 до основних повноважень Кабінету Міністрів України у сферах правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина віднесено вжиття заходів щодо захисту прав і свобод, гідності, життя і здоров'я людини та громадянина від протиправних посягань, охорони власності та громадського порядку.

Аналогічні положення щодо захисту прав закріплені також у вказаних законах, що присвячені діяльності місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Зокрема, у ст. 26 «Про місцеві державні адміністрації» передбачено, що місцева державна адміністрація сприяє захисту прав людини та забезпеченню екологічної безпеки, а ст. 38 «Про місцеве самоврядування в Україні» цілком присвячена повноваженням виконавчих органів сільських, селищних, міських рад щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. Проте зазначені органи центральної та місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування прийнято відносити до складу органів загальної компетенції, у зв'язку з чим забезпечення ними захисту прав та інтересів носить загальний характер.

Конкретні заходи забезпечення захисту прав власників природних об’єктів та природокористувачів передбачені у спеціальних законах. Ними, наприклад, є закони України «Про оренду землі», «Про охорону земель», «Про Державний земельний кадастр», «Про угоди розподілу продукції», «Про рослинний світ», «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону [410], «Про тваринний світ», «Про виключну (морську) економічну зону України» та інші спеціальні закони, що регулюють природноресурсові та пов’язані з ними відносини. Встановлені в них умови і порядок охорони і захисту прав власників природних об’єктів та природокористувачів забезпечується відповідними органами виконавчої влади або місцевого самоврядування шляхом прийняття відповідних рішень, тобто в адміністративному порядку.

Адміністративний порядок забезпечення охорони та захисту прав охоплює і відповідні повноваження органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та інших органів щодо їх розгляду і поновлення. Згідно зі ст. 213 КУпАП, справи про адміністративні правопорушення розглядаються: адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних та міських рад; виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад та уповноваженими на те їх посадовими особами; районними, районними у місті, міськими чи міськрайонними судами (суддями), а у випадках, передбачених КУпАП, – місцевими судами та іншими органами. У ст. 214 КУпАП проведено розмежування компетенції органів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення, а у ст. 217 – визначені повноваження посадових осіб, які розглядають справи про адміністративні правопорушення.

Одночасно у главі 17 КУпАП встановлена підвідомчість справ про адміністративні правопорушення, а саме: підвідомчість розгляду справ адміністративними комісіями (ст. 218), виконавчими комітетами сільських, селищних і міських рад (ст. 219), районними, районними у містах, міськими чи міськрайонними судами або суддями (ст. 221), місцевими господарськими та

адміністративними судами, апеляційними судами та Верховним Судом (ст. 221-1), центральними органами виконавчої влади, що реалізують державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів (ст. 242-1), та іншими уповноваженими органами.

У зв'язку з тим, що ст. 238-1 КУпАП, яка визначала підвідомчість і повноваження відповідних органів щодо розгляду адміністративних правопорушень у сфері земельних відносин,' виключена із його змісту, у даний час центральним органом виконавчої влади, що уповноважений розглядати земельні правопорушення є Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. Згідно з доповненнями п. 25 Положення про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру [370], далі скорочено – Держгеокадастр, він складає протоколи про адміністративні правопорушення та розглядає справи про адміністративні правопорушення, накладає адміністративні стягнення; розраховує розмір шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання їх не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву без спеціального дозволу, та вживає заходів до її відшкодування в установленому законодавством порядку; вживає відповідно до закону заходів щодо повернення самовільно зайнятих земельних ділянок їх власникам або користувачам тощо.

Проте у КУпАП взагалі немає згадки про Держгеокадастр та підвідомчість справ про адміністративні правопорушення, віднесених до його розгляду. Оптимальним і оперативним шляхом усунення зазначеної законодавчої прогалини може стати внесення відповідних доповнень до ст. 242-1 КУпАП, за якою адміністративні правопорушення можуть розглядаються не тільки центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, яким у даний час є Державна екологічна інспекція України [386], що

передбачено у ст. ст. 52, 53-3, 54 та інших нормах КУпАП. Таким органом слід визнати також Держгеокадастр, який за Положенням про нього уповноважений розглядати справи про земельні правопорушення.

Проте рішення, прийняте зазначеними органами щодо охорони чи захисту суб'єктивного права, не є перешкодою для звернення до суду. Суд може визнати незаконним не лише правовий акт органу виконавчої влади або місцевого самоврядування, а й акт індивідуальної дії, що передбачено у ст. 21 Цивільного кодексу. Правовий акт органу виконавчої влади або місцевого самоврядування, який не відповідає закону і порушує права власника, за позовом останнього визнається судом незаконним та скасовується. Власник, права якого порушені внаслідок видання правового акта органом виконавчої влади або місцевого самоврядування, має право вимагати відновлення того становища, яке існувало до видання такого акта. У разі неможливості відновлення попереднього становища, згідно зі ст. 393 Цивільного кодексу, власник має право на відшкодування заподіяної шкоди.

До адміністративного порядку забезпечення захисту права власності можна віднести і здійснення державної реєстрації власницьких прав на природні об'єкти. Так, згідно зі ст. 125 Земельного кодексу, право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають з моменту державної реєстрації цих прав, що за ст. 126 оформлюється відповідно до вимог Закону «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», про що йшлося вище. За вимогами Земельного кодексу державній реєстрації підлягають також право земельного сервітуту (ч. 2 ст. 100), обмеження використання земельної ділянки (ч. 3 ст. 111) та деякі інші земельні права та права, пов'язані із земельною власністю. Державна реєстрація земельних ділянок, відповідно до ст. 202 Земельного кодексу, здійснюється у Державному земельному кадастрі у законом встановленому порядку, яким у даний час є Закон «Про Державний земельний кадастр».

ВИСНОВКИ

Фундаментальних досліджень і періодичних публікацій, присвячених відносинам власності, настільки багато, що вони майже не піддаються підрахуванню. По суті в них розглянуто і висвітлено усе багатство проявів такої важливої категорії, як власність. Насамперед, це стосується соціально-філософських та економіко-правових аспектів власності. Проте таке твердження навряд чи є справедливим відносно природноресурсової власності та її правового регулювання. Незважаючи на те, що природноресурсова власність є першепочатковою і первинною, вона досі залишається в тіні майнової власності. Саме цим пояснюється звернення до деяких аспектів цієї проблеми, дослідження яких надало можливість запропонувати нижченаведені висновки.

1. У повсякденній свідомості, що формується під впливом процесів звичайної життєдіяльності людини, розуміння власності пов'язується із зовнішніми предметами неживого світу і сприймається як ставлення людей до належних їм речей. Усвідомлення власності у «людино-речовому» розумінні відбувається через належність речей, предметів чи об'єктів зовнішнього світу певним особам. При цьому складається уявлення про існування між суб'єктами-власниками та об'єктами-речами певних фактичних зв'язків, що виникають у процесі задоволення людиною своїх матеріальних і духовних потреб за допомогою речей. В результаті речових зв'язків з собі подібними індивід асоціюється з соціумом, «зростається» з соціальними спільнотами – сім'єю, родом, плем'ям, общиною, групою, колективом, громадою тощо. У цьому сенсі можна говорити про невід'ємну властивість власності, притаманної особистості, людським об'єднанням та суспільству в цілому.

2. Відносини власності як наукова категорія переважно розглядалися в економічному й юридичному аспектах, що слід визнати виправданим, оскільки матеріальні та правові відносини власності є найбільш соціально значущими. Разом з цим відносини власності охоплюють широку сферу діяльності людини і

суспільства, набуваючи свого політичного, організаційного, філософського, культурологічного, морального та інших аспектів. Дослідження зазначених нетрадиційних аспектів такої складної категорії, якою є власність, можуть виявитися перспективними в сучасних умовах реформування відносин власності в Україні. Отже, сприйняття особливих властивостей і важливого соціального значення багатств природного походження й оптимальне врахування у законодавстві специфічних ознак природних об'єктів має певний вплив на їх фактичний стан.

3. У філософському сенсі природа являє собою об'єктивну реальність, яка дана нам у відчуттях та існує незалежно від нашої волі та свідомості. Оточуючий нас природний світ, у нескінченному різноманітті своїх проявів в часі та просторі, знаходиться у безперервному русі та в процесі постійних змін. Природа лише пізнається людиною і суспільством, а її пізнані властивості використовуються ними. Саме тому в силу об'єктивної неможливості існування поза природних умов і засобів ані окремий індивід, ані суспільство в цілому не втрачають своїх зв'язків з природним оточенням. Змінюються лише форми особистісних та міжособистісних відносин, з'являються і формуються відносини соціальних груп і громадських формувань, тобто суспільні відносини щодо використання багатств природи, у тому числі на засадах власності. На цій основі, як у стародавні часи і середньовіччя, так і у наступні періоди, людство пов'язувало з природою релігійні уявлення, моральні принципи, естетичні відчуття, філософські погляди, соціальні відносини тощо.

4. Поширення «майнової» власності та проведення націоналізації землі й інших природних об'єктів у 20-ті роки минулого століття певною мірою вирішило наявні суспільні суперечності. Проте воно мало своїм наслідком надмірне усуспільнення як майнової, так і природноресурсової власності. Незважаючи на те, що в сучасних умовах спостерігаються протилежні процеси, все ж зустрічаються наполегливі теоретичні обґрунтування щодо поширення характерних ознак майнової власності на відносини природноресурсової

власності. Практична реалізація таких пропозицій може призвести до іншої крайності – надмірної приватизації не лише майнової, а і природноресурсової власності на шкоду соціальним інтересам. Поєднання ринкових механізмів і державного управління в структурі «змішаної економіки» ґрунтується на комбінуванні державної та приватної власності на засадах державно-приватного партнерства, тенденції розвитку якого визначені у сучасному українському законодавстві.

5. Економічний розвиток на основі ринкових відносин вимагає здійснення пошуків і застосування нових філософських концепцій відносин власності, найбільш помітною серед яких є обмінно-обігова теорія власності. Вона охоплює походження відносин власності та функціонування права власності у їх цивілістичному трактуванні, що набуло поширення на право земельної та іншої природноресурсової власності. Господарсько-правовий підхід до власності ґрунтувався на поєднанні «автономної волі приватного власника» у господарській сфері з необхідністю забезпечення «громадського порядку» в умовах формальної юридичної рівності всіх членів суспільства, тобто виконання «загальної соціальної функції в умовах правової держави».

6. В економічній та юридичній науці досі підтримується трактування власності як привласнення. Привласнення являє собою універсальний спосіб оволодіння людиною і суспільством природними ресурсами як первинними засобами свого існування і життєдіяльності. Проте привласнення одночасно створює передумови для подальшого відчуження привласнених засобів. Привласнення як статичний стан власності відображає факт присвоєності предметів природи і визначає приналежність матеріальних об’єктів. Привласнення як динамічний процес означає звернення предметів природи й їх матеріалізованих складових на користь відповідного суб’єкта з тим, щоб останній, вважаючи їх «своїми» і мав можливість поводитись з ними на свій власний розсуд. Отже, власність як об’єктивно існуюча економічна категорія являє собою

історично визначену форму привласнення людьми, громадами і суспільством матеріальних благ, перш за все предметів природи для задоволення своїх потреб.

7. Право природноресурсової власності в об'єктивному розумінні являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і охороняють способи набуття, умови реалізації та порядок припинення правомочностей власності на природні об'єкти та предмети матеріального світу для задоволення потреб окремих осіб, їх об'єднань, громад, держави або усього суспільства. Право природноресурсової власності в об'єктивному сенсі відображає сутність змісту відповідної сукупності правових норм як правовстановлення в якості основи правопорядку у відносинах власності. Специфічно притаманним праву власності в цілому та праву власності в суб'єктивному розумінні є не інтерес, а воля і влада, або власницька владна воля, яка незалежна від волі та влади інших осіб. Право власності в суб'єктивному розумінні являє собою систему наданих можливостей суб'єктам права для здійснення володіння, користування і розпорядження належними їм природними об'єктами за своїм розсудом і своєю владою в межах, встановлених законом.

8. Привласнення матеріальних благ не можна зводити лише до виробництва й обмежувати виробничими відносинами. Предмети природи та їх складові компоненти привласнювалися за допомогою збирання плодів та ведення полювання, а матеріальні блага – шляхом розподілу і перерозподілу, обміну і споживання, дарування і пожертви, безоплатної передачі та переходу в спадщину, що не завжди охоплюються виробничими відносинами. Крім цього, в сучасних умовах відносини власності істотно змінилися, зокрема те, що їм було властиво в XIX столітті, впродовж XX століття людством успішно вдосконалено, а окремі положення загальної теорії власності втратили своє первинне значення. Перебільшення ролі відносин власності на засоби виробництва применшує значення таких факторів, як наукові дослідження, організація виробництва, управління власністю, інформаційні технології, впливовість яких істотно зросла у XXI столітті.

9. Істотних змін зазнали погляди щодо використання природних багатств на основі відносин власності. Якщо до середини XX століття природні ресурси розглядалися виключно як засоби виробництва і привласнення предметів споживання, то вже у другій половині XX століття з'явилися нові концепції економічних відносин власності, аж до теорії «економічної людини», що пропонує антропологічні характеристики власності. Найбільш відомою теорією цього напряму є «економічна теорія прав власності». Своєрідність цієї «універсальної метатеорії» щодо трактування власності полягає у використанні нею економічного аналізу в якості методологічної та загальнотеоретичної основи, що зводиться до наступного: по-перше, не ресурси самі по собі є власністю, а права на використання ресурсів, оскільки саме вони формують поняття власності; по-друге, феномен власності виводиться з факту обмеженості ресурсів та їх поступового скорочення у природному середовищі. Отже, інститут власності є реальним інститутом розв'язання проблеми «невідповідності між потребами в матеріальних благах та їх доступністю для розпорядження наявною кількістю матеріальних благ».

10. Народна і державна власність у сучасному українському законодавстві, на відміну від попереднього радянського періоду, вживається у дещо іншому сенсі та змісті. У законодавчих актах вони відрізняються як за своїм текстуальним формулюванням, так і змістовним закріпленням. По-перше, текстуальний зміст виключної народної власності на природні об'єкти приводить до висновку про те, що вона носить соціально-економічний та політико-правовий характер. Народна власність знаходиться ніби над правом, вище права, і все правове регулювання відносин власності на природні ресурси має відштовхуватися від стану її «верховенства» та «виключності». По-друге, право виключної власності народу не усуває від природноресурсової власності інших суб'єктів права. При цьому воно створює доволі складну суб'єктну структуру відносин власності на природні багатства, що відрізняє її від суб'єктного складу права власності на майнові об'єкти. По-третє, українське конституційне і звичайне законодавство передбачає

певний механізм реалізації народом права власності на природні об’єкти. Визначений правовий режим їх використання та встановлені заходи щодо їхньої охорони можуть реалізовуватися через представницькі органи державної влади та органи місцевого самоврядування. По-четверте, в сучасному українському законодавстві остаточно подолане право «виключної державної власності» на природні багатства. У діючих актах природноресурсового законодавства наразі не зустрічаються положення щодо «виключної належності державі» природних об’єктів та їх ресурсів. Тим не менш різні визначення права власності на об’єкти природного походження в нормах кодифікованого і звичайного законодавства мають бути уніфіковані з урахуванням їх особливостей. Це дозволить позбутися рудиментів минулої законодавчої термінології та забезпечить прискорення процесу подолання стереотипного уявлення про право власності на природні багатства країни.

11. Дослідження змісту відповідних норм чинних природноресурсових кодексів щодо закріплення права власності на природні об’єкти й їх ресурси надає підстави для твердження про те, що вони не приведені в повному обсязі у відповідність з положеннями Конституції України. Це стосується визначення правового режиму природних об’єктів, встановлення правооб’єктності природних ресурсів і правосуб’єктності представницьких органів та органів виконавчої влади, засобів і меж реалізації власницьких правомочностей останніми, способів захисту права власності на природні багатства тощо. Безумовно, при вирішенні конкретних питань належності або реалізації правомочностей власності на природні об’єкти правозастосовними та правоохоронними органами мають впроваджуватися конституційні положення як норми Основного Закону вищої юридичної сили прямої дії. Проте найбільш оптимальним засобом усунення зазначених законодавчих суперечностей та неузгодженостей є приведення діючих природноресурсових кодексів у відповідність до Конституції України.

12. Актуальним є конституційне закріплення реалізації делегованих правомочностей органами державної влади і місцевого самоврядування не лише

«від імені», а і «в інтересах» Українського народу, як загального визначення меж здійснення правомочностей народної природноресурсової власності. При цьому, незважаючи на те, що концепція права розділеної власності не є універсальною, вона може застосовуватися до природноресурсової власності за участю суб'єктів публічного права. На основі права розділеної власності можна забезпечити ефективне регулювання державної та комунальної природноресурсової власності за участю органів державної влади і місцевого самоврядування. У корпоративних та приватних відносинах власності розділена участь у здійсненні власницьких правомочностей забезпечується на підставі права спільної власності, а саме: на праві спільної часткової та спільної сумісної власності.

13. Із законодавчих положень щодо спільної власності на природні об'єкти територіальних громад випливає декілька висновків. По-перше, стосовно використання й охорони спільних природних об'єктів між територіальними громадами сіл, селищ та міст виникає право розділеної власності, правомочності щодо яких належать їм всім одночасно. По-друге, управління цими об'єктами делегується ними районним і обласним радам. При цьому самі районні та обласні ради не набувають права власності на природні об'єкти комунальної власності територіальних громад сіл, селищ і міст. Їх власниками залишаються відповідні територіальні громади, які розділяють між собою право щодо прийняття участі у відносинах власності. В сучасних умовах децентралізації влади і розширення повноважень органів місцевого самоврядування, втратила свою актуальність передача територіальними громадами сіл, селищ і міст функцій управління районним і обласним радам своєю комунальною природноресурсовою власністю. Територіальні громади можуть безпосередньо делегувати управлінські функції регіональним органам виконавчої влади в особі відповідних державних адміністрацій, оминаючи проміжний етап делегування цих повноважень районним та обласним радам.

14. Природним об'єктам на інтегрованому рівні притаманні три основні ознаки: природне походження, взаємозв'язок з екологічною системою та

виконання функцій життєзабезпечення людини, суспільства й усіх живих істот та організмів. Характерним для об’єктів природи на екологічно інтегрованому рівні є невід’ємність їх властивостей, а саме – невіддільність від них життєзабезпечуючих умов. Отже, інтегрований природний об’єкт є складовою природного середовища, що знаходиться у безпосередньому зв’язку з іншими природними системами та може використовуватися з метою задоволення сельбищно-поселенських, господарсько-економічних, рекреаційно-оздоровчих, культурно-естетичних та інших потреб людини і суспільства. Одночасно інтегрований природний об’єкт забезпечує якість середовища існування, що суттєво впливає на його правовий режим, встановлений законом.

15. До диференційованих природних складових відносяться окремі природні об’єкти, а саме: землі і надра, води і ліси, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря і навколоземний простір. Найбільш широке визнання в якості об’єктів господарського використання і правової охорони набуло виділення природних об’єктів, природних ресурсів та природних комплексів. При цьому до природних об’єктів належать землі, надра, води, ліси, рослинний світ, тваринний світ, об’єкти природно-заповідного фонду, атмосферне повітря та інші навколишні складові природного походження. Зазначені об’єкти є укрупненими, всередині кожного з яких можна виділити численну кількість конкретних природних об’єктів меншого масштабу. В залежності від цілей правового регулювання використання і забезпечення охорони природних об’єктів вітчизняне законодавство проводить деталізацію природних компонентів, позначаючи їх складові на відокремленому та одиничному рівні аж до мікроорганізмів, або консолідує їх, включаючи у зміст поширених структурних складових на рівні природних біоресурсів, генетичного фонду, природних ландшафтів тощо.

16. Розвиток законотворчої діяльності щодо використання, охорони і відтворення природних ресурсів та сучасні наукові дослідження у цій сфері свідчать про те, що ані збереження поресурсової галузевої диференціації з її посиленою екологізацією, ані пріоритетний розвиток екологічного права з

інтеграцією до його складу природноресурсових відносин, не усувають об’єктивний розвиток відносин щодо формування і становлення галузі природноресурсового права. Тенденція консолідації природноресурсових відносин в єдину комплексну галузь права поступово посилюється, а їх диференціація у даний час ненабагато випереджає інтеграцію поресурсових правових галузей. Саме тому природноресурсове право поряд з екологічним правом в перспективі може реально претендувати на роль фундаментальної галузі права в українській правовій системі.

17. Втілення у суспільне життя положень перших радянських декретів про землю, так само як і реалізація положень земельних законодавчих актів українського уряду, викликало в Україні серйозний опір, аж до розколу суспільства на протиборчі сили, що було зумовлено цілою низкою причин. Проте головна з них полягала у наявності сталої традиції приватної власності на землю, яка існувала на українських земель. Тому реалізація концептуальної ідеї зрівняльно-трудового розподілу землі, державна підтримка пріоритетного розвитку громадського і колективного землекористування й інших видів природокористування, націоналізація землі та пов’язаних з нею основних природних об’єктів та інші революційні заходи викликали запеклу протидію з боку власників природних ресурсів та економічно заможних верств населення країни. Отже, надмірна централізація приналежності природних багатств з метою забезпечення «непорушної єдності та незламної могутності» союзної держави призвела до протилежного результату – відцентровому руху союзних республік і розпаду єдиної держави. Зазначене свідчить про те, що у відносинах власності на природні багатства однаково закладені як творчі, так і руйнівні сили для державного устрою суспільства.

18. Порівняльний аналіз змісту норм природноресурсових кодексів показує, що в них не однаково вирішені питання приналежності природних об’єктів. Землі та ліси за Земельним і Лісовим кодексами можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності, а надра й їх корисні копалини, так само як

води і водні ресурси, згідно з положеннями Кодексу про надра та Водного кодексу, є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування. Таке становище пояснюється правовим регулюванням відносин природноресурсової власності на основі різних правових концепцій, а саме: належність земельних і лісових об'єктів – на основі розділеної власності, а належність та використання гірничих і водних об'єктів – на основі виключної власності. Різноконцептуальне правове регулювання відносин власності на об'єкти природного походження спостерігається й у природноресурсових законах, що не є оптимальним.

19. Право виключної державної власності вперше було встановлено на землю і передбачалося у загальносоюзному законодавчому акті «Загальні засади землекористування і землеустрою» від 15 грудня 1928 року. На цій законодавчій основі з'явився один єдиний суб'єкт права власності на землю – Союз РСР в особі загальносоюзних органів влади і управління. З цього моменту різко обмежуються земельні правомочності союзних республік і починається посилена централізація політико-правової влади на землю, що у наступному було поширено на всі основні природні багатства. Однак право виключної державної власності на природні об'єкти викликає не лише історико-правовий інтерес щодо його становлення та розвитку а і з точки зору юридичного аналізу його сутності, об'єктного складу, суб'єктного представництва тощо. Право власності за своєю юридичною природою є правом абсолютним і відноситься до найважливіших суб'єктивних прав. Воно надає його власникові можливості володіння, користування та розпорядження об'єктами права найбільш абсолютним чином, усуваючи всіх інших суб'єктів від втручання у вільне і незалежне здійснення зазначених правомочностей власником, виключаючи їх вплив як на об'єкт, так і на володаря права. У цьому сенсі право власності само по собі є виключним і не потребує додаткового посилення позначенням його виключного характеру.

20. Доктринальний зміст виключної народної власності на природні об'єкти надає підстави для висновку про те, що вона носить соціально-економічний та

політико-правовий характер. Народна власність як би над правом, вище права і все правове регулювання відносин власності на природні багатства має спиратись на її «верховенство» та «виключність». Одночасно право виключної власності народу на природні об'єкти не усуває від природноресурсової власності інших суб'єктів права, хоча при цьому створюється доволі складна суб'єктна структура відносин власності на об'єкти природного походження, що відрізняє його від суб'єктного складу права власності на майнові об'єкти. Крім цього, українське конституційне і звичайне законодавство передбачає певний механізм реалізації народом права власності на природні об'єкти. Визначений правовий режим їх використання та встановлені заходи щодо їх охорони можуть реалізовуватися через представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування.

21. Концепція права розділеної власності на природні об'єкти та їх ресурси є органічно придатною для регулювання відносин природноресурсової власності. Вона виникла у стародавні часи і в основному застосовувалась до земельної власності. Проте в умовах зміни економічної системи та залучення природних багатств країни у виробничо-господарське використання на загальнодержавному та регіональному рівнях вона успішно може застосовуватися до гірничої, водної та іншої природноресурсової власності. Привабливість застосування права розділеної власності на природні об'єкти в умовах децентралізації влади полягає у тому, що воно відкриває можливості для «демократизації» відносин власності, допускаючи до участі в них представницько-владних та управлінсько-розпорядних структур різного рівня. У свою чергу це може забезпечити високу ефективність використання природних багатств на публічній власницькій основі.

22. Співвідношення між законодавчими вимогами щодо охорони і захисту природних об'єктів та вимогами стосовно захисту й охорони прав їх власників і природокористувачів слід розглядати як співвідношення встановлених юридичних вимог стосовно правового режиму природних об'єктів та передбачених законодавчими актами запобігання правопорушенням та поновлення порушених прав власників природних об'єктів і

природокористувачів. При цьому охорона права власності виникає з моменту прийняття правових норм, що оберігають відносини власності, і припиняється разом зі скасуванням охоронних правових норм. А захист права власності настає з моменту порушення права і діє в межах строків, встановлених для його захисту. Охорона права власності, у тому числі на об'єкти природного походження, притаманна праву власності в об'єктивному розумінні. А захист права власності на природні об'єкти властивий суб'єктивному праву. Охороною права власності слід вважати сукупність правових норм, які регламентують відносини власності з метою забезпечення їх функціонування і розвитку, що в основному здійснюється адміністративно-правовими засобами і в адміністративному порядку. Захист порушеного суб'єктивного права власності на природні об'єкти та їх ресурси забезпечується цивільно-правовими засобами і у даний час переважно здійснюється в судовому порядку.

23. Серед вітчизняних правових галузей, що охороняють і захищають право власності, особливе місце займає цивільне право. Його нормами визначаються підстави, умови і порядок набуття об'єктів та предметів матеріального світу, встановлюються вимоги щодо володіння, користування та розпорядження різноманітними об'єктами права власності, передбачаються правові режими використання безлічі предметів, що знаходяться у цивільному обігу тощо. Проте наведені положення щодо захисту цивільних прав та законних інтересів поширюються на захист і охорону права природноресурсової власності, пов'язаної з їх господарським використанням, що передбачено главою 15 Господарського кодексу. Аналогічні положення щодо захисту й охорони земельних прав передбачені в земельному законодавстві, зокрема у главі 23 Земельного кодексу. При цьому земельно-правові способи захисту прав на землю є універсальними і забезпечують захист права власності на землю, не залежно від цілей використання земельних ділянок. Проте способи захисту прав господарюючих суб'єктів, що передбачені у Господарському кодексі за своїм видовим різноманіттям, є більш поширеними. Вони надають суб'єктам

господарювання, які використовують земельні ділянки і розташовані на них природні ресурси, широкі можливості вибору засобів захисту суб'єктивних прав, у тому числі права власності на них.

24. Застосування способів захисту й охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси відбувається у судовому, адміністративному, нотаріальному порядку та в порядку самозахисту. У даний час розгляд і застосування способів захисту й охорони права власності на об'єкти природного походження здійснюється місцевими загальними судами, місцевими господарськими судами та місцевими адміністративними судами, які є судами першої інстанції. При цьому місцеві загальні суди розглядають цивільні, адміністративні та кримінальні справи у випадках і в порядку, визначених відповідним процесуальним законодавством, а саме: місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції, а місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи). Судовий розгляд справ щодо захисту права власності на природні об'єкти в основному здійснюється у позовному порядку, зокрема за віндикаційним (actio rei vindicatio) і негаторним позовом (actio negatoria).

25. Віндикаційний позов як вимога неволодіючого власника до фактичного володільця об'єктом власності про його повернення з чужого незаконного володіння має певні особливості застосовується у природноресурсових відносинах власності. Він може застосовуватися за наявністю наступних умов: фактичного позбавлення володіння, наприклад, самовільного зайняття земельної ділянки; стосовно індивідуально визначеного об'єкта, оскільки власник може вимагати його повернення, що належить позивачеві на праві власності, наприклад, лісова ділянка з визначеними межами, що виділена для ведення лісового господарства і використання лісових ресурсів без вилучення її у власника землі; позивач і відповідач не знаходяться у зобов'язальних відносинах щодо оспорюваного об'єкта. У даний час не існує законом встановленої

необмеженої віндикації щодо захисту права власності на об’єкти природного походження, що мала місце у попередньому цивільному законодавстві. У зв’язку з усуненням монопольної державної власності та встановленням різноманіття права власності на природні об’єкти відпала необхідність у необмеженій віндикації для захисту права власності на природні об’єкти. Проте це на означає усунення можливості подання віндикаційного позову щодо захисту права природноресурсової власності.

26. Негаторний позов забезпечує право вимагати усунення порушень прав власника, якщо дії третіх осіб носять неправомірний характер. Власники і користувачі земельних ділянок можуть вимагати, наприклад, припинення діяльності на сусідній ділянці, здійснення якої може призвести до шкідливого впливу на здоров’я людей, тварин, на повітря, а також на саму земельну ділянку. На відміну від віндикаційного позову, власник який звертається за захистом своїх прав з негаторним позовом, зберігає об’єкт права власності у своєму володінні. Проте з негаторним позовом може звертатися як власник, так і титульний володар природного об’єкта. При цьому останній може звертатись як проти третіх осіб, так і проти власника. Судовій практиці відомі непоодинокі випадки, коли після передачі громадянам земельних ділянок у власність чи в оренду, останнім не дозволяється здійснення допустимих видів користування ними та створюються штучні перешкоди щодо землекористування.

27. Незважаючи на те, що забезпечення захисту цивільних прав та законних інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування передбачено у Цивільному кодексі, їх захист і охорона зазначеними органами відноситься до адміністративного порядку із застосуванням відповідних адміністративно-правових методів. Одночасно слід зазначити, що в Основному Законі немає безпосереднього закріплення повноважень Президента України щодо захисту й охорони права власності, що відноситься до основоположних прав та інтересів у сучасному українському суспільстві. Така прогалина в Конституції

України підлягає усуненню шляхом внесення доповнень до Основного Закону країни і на цій основі поширення повноважень Президента України щодо захисту й охорони права власності.

28. Суттєвою прогалиною про адміністративно-правову охорону і захист права власності на природні об'єкти є відсутність закріплення повноважень Держгеокадастру України та визначення підвідомчості справ про адміністративні правопорушення, віднесених КУпАП до його розгляду. Оптимальним і оперативним шляхом усунення зазначеної законодавчої прогалини може стати внесення відповідних доповнень до ст. 242-1 КУпАП, за якою адміністративні правопорушення можуть розглядатися не лише центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, яким у даний час є Державна екологічна інспекція України, і яка уповноважена застосовувати заходи впливу на правопорушників, що передбачені у ст. ст. 52, 53-3, 54 та інших нормах КУпАП. Таким органом слід визнати і Держгеокадастр України, який за Положенням про нього уповноважений розглядати відповідні справи, зокрема справи про земельні правопорушення.

29. Згідно зі ст. 59 Кримінального кодексу, конфіскація застосовується лише у випадках, спеціально передбачених в його Особливій частині. У зв'язку з тим, що Кримінальний кодекс приймався раніше Земельного кодексу, конфіскація земельної ділянки як додаткове кримінальне покарання не знайшла свого закріплення і не передбачена в якості санкції у кодифікованому кримінальному законі. Не знайшло свого прямого вирішення це питання й у ст. 96-1 і ст. 96-2 Кримінального кодексу, що присвячені спеціальній конфіскації, оскільки в них також немає вказівки на земельну ділянку. Отже, незважаючи на закріплення конфіскації в якості підстави припинення права приватної власності на землю у Земельному кодексі, її не можна застосовувати за принципом аналогії закону. З метою забезпечення суворого дотримання законності у застосуванні конфіскації

земельної ділянки в якості додаткового кримінального покарання необхідним є внесення відповідних змін і доповнень до чинного Кримінального кодексу.

30. Кримінально-правова охорона відносин власності та прав власників являє собою систему попереджувальних заходів, наявність яких має забезпечувати випереджальну функцію в діяльності державних органів щодо усунення будь-яких протидій і перешкоджань належному здійсненню правомочностей власності та застосування у законом передбачених випадках кримінальної відповідальності за злочини у цій сфері. Одночасно варто звернути увагу на те, що у ст. 70 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено, що визначення складу екологічних правопорушень і злочинів, порядок притягнення винних до адміністративної та кримінальної відповідальності за їх вчинення встановлюються Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним кодексом України. Проте у вказаних кодексах не передбачені критерії розмежування близьких за змістом адміністративно і кримінально караних правопорушень. Традиційно у загальній теорії права та відповідних правових галузях розмежування між адміністративними і кримінальними правопорушеннями проводять за ознаками ступеня суспільної небезпеки, визнання тяжкості наслідків та за деякими іншими критеріями. У цьому відношенні адміністративно-правові та кримінально-правові способи охорони і захисту права власності на природні об’єкти й їх ресурси не є виключенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеев А. И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры / А. И. Агеев. – Москва : Наука, 1991. – 108 с.

2. Аграрное законодательство Украины: проблемы эффективности / под ред. В. И. Семчика. – Киев : Наук. думка, 1998. – 243 с.

3. Аксенёнок Г. А. Земельные правоотношения в СССР / Г. А. Аксенёнок. – Москва : Госюриздат, 1958. – 424 с.

4. Аксенёнок Г. А. Понятие и особенности земельных отношений как предмет земельного права / Г. А. Аксенёнок // Общая теория советского земельного права / отв. ред.: Г. А. Аксененок, И. А. Иконицкая, Н. И. Краснов. – Москва : Наука, 1983. – С. 73–99.

5. Аксенёнок Г. А. Право государственной собственности на землю в СССР / Г. А. Аксененок. – Москва : Госюриздат, 1950. – 307 с.

6. Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні : зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / Хмельн. ун-т упр. та права. – Хмельницький, 2010. – 424 с.

7. Актуальные проблемы экологического, земельного права и законодательства» (Софрино-17) : материалы XVII Всерос. науч.-практ. конф. (Московская область, г. Солнечногорск, 23–24 мая, 2011 г.). – Москва : МГУ, 2011. – 212 с.

8. Алексеев С. С. Отрасли советского права: проблемы, исходные положения / С. С. Алексеев // Советское государство и право. – 1979. – № 9. – С. 15–24.

9. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – Москва : Статут, 1999. – 709 с.

10. Алексеев С. С. Право собственности: проблемы теории / С. С. Алексеев. – Изд. 2-е. – Москва : Норма, 2008. – 239 с.

11. Алексеев С. С. Предмет советского социалистического гражданского права / С. С. Алексеев. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1959. – 336 с.

12. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – Изд. 2-е. – Москва : БЕК, 1995. – 320 с.

13. Алчиан А. Производство, стоимость информации и экономическая организация / Армен Алчиан, Гарольд Демсец // Вехи экономической мысли : в 6 т. / под общ. ред. А. Г. Слуцкого. – Санкт-Петербург : Экономическая шк., 2003. – Т. 5 : Теория отраслевых рынков. – С. 280–317.

14. Андрейцев В. И. Земельная реформа: Приватизация. Экология. Право: сборник эксклюзивных очерков и нормативно-правовых актов / В. И. Андрейцев. – Киев : УЕАН, 1997. – 256 с.

15. Андрейцев В. І. Екологічне право. Загальна частина : курс лекцій / В. І. Андрейцев. – Київ : Вентурі, 1996. – 208 с.

16. Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики : монографія / В. І. Андрейцев. – Дніпропетровськ, 2011. – 373 с.

17. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії : монографія / В. І. Андрейцев. –2-ге вид. – Київ : Знання, 2007. – 445 с.

18. Андрейцев В. І. Інтеграція та диференціація об’єктів природоресурсних правовідносин: конституційно-правові аспекти / В. І. Андрейцев // Вісник Київського національного університету. Юридичні науки. – 2006. – Вип. 71. – С. 56–65.

19. Андрейцев В. І. Консолідуюча роль земельного законодавства у розвитку системи природоресурсового права: проблеми викладання і дослідження / В. І. Андрейцев // Право України. – 2012. – № 7. – С. 33–39.

20. Андрейцев В. І. Право громадян на екологічну безпеку: проблеми конституційно-правового забезпечення / В. І. Андрейцев // Право України. – 2001. – № 4. – С. 8–11.

21. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посіб. / В. І. Андрейцев. – Київ : Знання-Прес, 2002. – 332 с.

22. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: проблеми формування об’єктного складу / В. І. Андрейцев // Право України. – 2001. – № 10. – С. 9–12.

23. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; общ. ред. А. И. Доватура. – Москва : Мысль, 1983. – Т. 4. - 832 с.

24. Артемьева О. Ю. Личность и социальные нормы в раннепервобытной общине / О. Ю. Артемьева. – Москва, 1987. – 200 с.

25. Афанасьєв Р. В. Адміністративно-правовий режим об’єктів права власності на природні ресурси : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Р. В. Афанасьєв. – Київ, 2010. – 23 с.

26. Балюк Г. І. Дотримання вимог земельного законодавства як вимога забезпечення національної безпеки України / Г. І. Балюк // Земельне право України. – 2006. – № 9. – С. 3–5.

27. Барабаш Н. П. Розвиток правового регулювання земельних відносин, пов’язаних із користуванням надрами [Електронний ресурс] / Н. П. Барабаш // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 30–37. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2009_2_7

28. Башмаков Г. С. Правовое регулирование разведки и разработки общераспространённых полезных ископаемых / Г. С. Башмаков. – Москва : Наука, 1978. – 136 с.

29. Беглов И. И. США: собственность и власть / И. И. Беглов. – Москва : Наука, 1971. – 544 с.

30. Бибаров-Государев А. П. Теоретико-правовая необходимость обособления понятия «национальное достояние» в правовой науке и законодательстве / А. П. Бибаров-Государев // Проблемы государства, права, культуры и образования в современном мире : материалы IX Междунар. науч.-практ. интернет-конф.

(г. Тамбов, 22 марта 2012 г.) / отв. ред. В. Н. Окатов. – Тамбов : Бизнес-Наука-Общество, 2012. – С. 16–19.

31. Бобкова А. Г. Господарсько-правове забезпечення використання природних ресурсів: стан та перспективи розвитку / А. Г. Бобкова // Право України. – 2012. – № 7/8. – С. 81–100.

32. Бобкова А. Г. Правовое обеспечение рекреационной деятельности : монография / А. Г. Бобкова. – Донецк : Юго-Восток, 2000. – 416 с.

33. Бобкова А. Г. Про поняття природних рекреаційних ресурсів / А. Г. Бобкова // Право України. – 2000. – № 5. – С. 51–54.

34. Бобылев А. К. Проблемы общей теории экологического права / А. К. Бобылев, С. А. Белашенко. – Минск : БГУ, 1991. – 123 с.

35. Бондар О. Г. Земля як об’єкт права власності за земельним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. Г. Бондар. – Київ, 2005. – 20 с.

36. Брайон А. В. Словарь-справочник по экологии / А. В. Брайон. – Київ : Наук. думка, 1994. – 671 с.

37. Братусь С. Н. Право собственности в СССР / С. Н. Братусь. – Москва : Юрид. лит., 1989. – 315 с.

38. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права / С. Н. Братусь. – Москва : Госюриздат, 1963. – 197 с.

39. Бринчук М. М. Атмосферный воздух как объект правовой охраны / М. М. Бринчук // Государство и право. – 1983. – № 5. – С. 68–73.

40. Бринчук М. М. Право собственности на природу: проблемы теории / М. М. Бринчук // Труды Института государства и права РАН. Актуальные проблемы государства и права. – 2011. – № 4. – С. 153–174.

41. Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха / М. М. Бринчук. – Москва : Наука, 1985. – 174 с.

42. Булгаков С. Н. Капитализм и земледелие / С. Н. Булгаков. – Санкт-Петербург : Тип. и литогр. В. А. Тиханова, 1900. – Т. I. - 347 с.

43. Буркинский Б. В. Природопользование: основы экономико-экологической теории / Б. В. Буркинский, В. Н. Степанов, С. К. Харичков. – Одесса : ИПРЭЭИ НАН Украины, 1999. – 350 с.

44. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – Москва : Юрид. лит., 1976. – 264 с.

45. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948. – 834 с.

46. Венедиктов А. В. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности / А. В. Венедиктов. – Москва : Изд-во АН СССР, 1954. – 268 с.

47. Вівчаренко О. А. Право власності на землю в Україні (актуальні проблеми) / О. А. Вівчаренко. – Івано-Франківськ : [Б. в.], 1998. – 179 с.

48. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Изд. 7-е. – Петроград ; Киев, 1915. – [2], VI, VI, [2], 699 с.

49. Власник і право власності / за ред. Я. М. Шевченко. – Київ : Наук. думка, 1994. – 163 с.

50. Вовк Ю. А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть / Ю. А. Вовк. – Харьков :Вища шк., 1986. – 160 с.

51. Водний кодекс України : Закон України від 6 черв. 1995 р. № 213-95ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.

52. Вольчик В. В. Курс лекций по институциональной экономике / В. В. Вольчик. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 2000. – 80 с.

53. Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5-6 января 1918 года). (Перепечатка стенографического отчёта, изданного по распоряжению председателя Учредительного собрания). – Одесса : Тип. С. О. Розенштрауха, 1918. – 99 с.

54. Габитов Р. Х. Правовая охрана атмосферы / Р. Х. Габитов. – Уфа : Башкир. ун-т, 1996. – 104 с.

55. Габитов Р. Х. Теоретические проблемы организации правовой охраны атмосферы земли в современных условиях / Р. Х. Габитов. – Уфа : Башкир. ун-т, 2000. – 244 с.

56. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти : монографія / Н. С. Гавриш. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – 396 с.

57. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. – Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. – 636 с.

58. Галабурда М. К. Методологія дослідження відносин власності / М. К. Галабурда // Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія : зб. наук. пр. – Київ : КНЕУ, 2010. – С. 180–194.

59. Галунько В. В. Адміністративно-правова охорона права власності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В. В. Галунько. – Харків, 2009. – 35 с.

60. Гальчинський А. Історизм відносин власності: методологічні аспекти аналізу / А. Гальчинський // Економіка України. – 1993. – № 9. – С. 41–49.

61. Гвоздик П. О. Правові засади збереження біологічного різноманіття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / П. О. Гвоздик. – Київ, 1999. – 18 с.

62. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – Москва : Мысль, 1990. – 524 с.

63. Генкин Д. М. Право собственности в СССР / Д. М. Генкин. – Москва : Госюриздат, 1961. – 223 с.

64. Генкин Д. М. Право собственности как абсолютное субъективное право / Д. М. Генкин // Советское государство и право. – 1958. – № 6. – С. 92–102.

65. Гетьман А.П. Процессуальные нормы и отношения в экологическом праве / А. П. Гетьман. – Харьков : Основа, 1994. – 136 с.

66. Гиренко І. В. Правова охорона рослинного світу України : дис. ... д-ра юрид. наук / Інна Володимирівна Гиренко. – Київ, 2016. – 430 с.

67. Гирусов Э. В. От экологического знания к экологическому сознанию / Э. В. Гирусов // Взаимодействие общества и природы: философско-методологические аспекты экологической проблемы : сб. науч. ст. – Москва : Наука, 1986. – С. 144–158.

68. Гірничий закон України : від 6 жовт. 1999 р. № 1127-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 50. – Ст. 433.

69. Гірничий кодекс УСРР : затв. постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серп. 1928 р. // ЗУ УСРР. – 1928. – № 22. – Ст. 192.

70. Глотова О. В. Правове регулювання угод із земельними ділянками в Україні : монографія / О. В. Глотова. – Одеса : Фенікс, 2008. – 254 с.

71. Горбовой В. Ф. Предмет и система советского лесного права / В. Ф. Горбовой. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1984. – 104 с.

72. Гордієнко С. Г. Пізнання сфери захисту інтелектуальної власності в Україні: методологічні проблеми : монографія / С. Г. Гордієнко. – Київ : Скіф, 2008. – 140 с.

73. Горное положение Союза ССР : утв. постановлением ЦИК СССР и СНК СССР от 9 нояб. 1927 г. // СЗ СССР. – 1927. – № 68. – Ст. 688.

74. Господарський кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.

75. Государство, право, экономика : сб. науч. ст. – Москва : Юрид. лит., 1970. – 247 с.

76. Гражданское право : учебник : в 2 т. / под ред. А. С. Сергеева, Ю. К. Толстого. – Изд. 4-е. ,перераб.и доп. – Москва, 2000. - Т. 1. – 600 с.

77. Гребенников В. В. Институт собственности в условиях рыночной экономики и социального государства / В. В. Гребенников. – Москва : Манускрипт, 1996. – 118 с.

78. Грибанов В. П. К вопросу о понятии права собственности / В. П. Грибанов // Вестник МГУ.Серия «Право». – 1959. – № 3. – С. 176–186.

79. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стер. – Москва : Статут, 2001. – 411 с.

80. Григор'єва Т. В. Правове регулювання водних живих ресурсів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Т. В. Григор'єва. – Харків, 2005. – 19 с.

81. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – Москва : Искусство, 1984. – 350 с.

82. Дембо Л. И. Основные проблемы советского водного законодательства / Л. И. Дембо. – Ленинград: Изд-во Ленинград. гос. ун-та,, 1948. – 135 с.

83. Дембо Л. И. Основные теоретические проблемы земельной собственности / Л. И. Дембо // Ученые записки Ленинградского университета. Серия : Юридические науки. – Ленинград, 1951. – № 129, вып. 3. – С. 267–307.

84. Державна цільова програма «Ліси України» на 2010–2015 роки : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16 верес. 2009 р. № 977 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 72. – Ст. 2475.

85. Десницкий С. Е. Юридическое рассуждение о разных понятиях, которые имеют народы о собственности на имения в различных состояниях общежительства / С. Е. Десницкий // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1952. – Т. I. – С. 181-332.

86. Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні / О. В. Дзера. – Київ : Вентурі, 1996. – 272 с.

87. Договор об образовании Союза ССР : постановление Первого съезда Советов Союза ССР от 30 дек. 1922 г. – Москва : Изд-во ЦИК СССР, 1923.

88. Дозорцев В. А. Принципиальные черты права собственности в Гражданском кодексе / В. А. Дозорцев // Гражданский кодекс России : Проблемы. Теория. Практика : сборник памяти С. А. Хохлова / отв. ред. А. Л. Маковский. – Москва : Изд-во МЦФЭР, 1998. – С. 228–271.

89. Домашенко М. В. Власність і право власності: нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М. В. Домашенко, В. Є. Рубаник. – Харків : Факт, 2002. – 550 с.

90. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Леон Дюги. – Москва : Типография т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 957 с.

91. Дюги Л. Общее преобразование гражданского права со времени кодекса Наполеона / Леон Дюги. – Москва : Типография т-ва И.Д. Сытина, 1919. – 110 с.

92. Дюги Л. Общество, личность и государство. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства : курс лекций / Леон Дюги. – Санкт-Петербург : Изд-во «Вестника знания», 1909. – 73 с.

93. Егоров Н. Д. Право собственности в системе советского права / Н. Д. Егоров // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1978. – № 3. – С. 35–43.

94. Егоров Н. Д. Проблемы общего учения о праве собственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Егоров Николай Дмитриевич. – Ленинград, 1978. – 198 с.

95. Егорова М. Б. Конституционные основы права государственной собственности на природные ресурсы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Егорова Марина Борисовна. – Москва, 2003. – 188 с.

96. Екологічне право : підручник / за ред. А. П. Гетьмана. – Харків : Право, 2013. – 432 с.

97. Екологічне право України : підручник / за ред. В. К. Попова, А. П. Гетьмана. – Харків, 2001. – 478 с.

98. Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Фенікс, 2012. – 778 с.

99. Екологічне право України: академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученко. – 2-ге вид. – Київ : Юрид. думка, 2008. – 720 с.

100. Екологічне право України. Загальна частина : навч. посіб. / за ред. В. К. Попова. – Харків : [Б. в.], 1995. – 305 с.

101. Екологічне право України. Особлива частина. Повний академічний курс : підручник / за ред. В. І. Андрейцева. – Київ : Істина, 2001. – 544 с.

102. Емельянов А. Регулируемый рыночный оборот земли и частная собственность на землю / А. Емельянов // Вопросы экономики. – 2001. – № 8. – С. 80–91.

103. Ерофеев Б. В. Земельное право : учебник / Б. В. Ерофеев. – Изд. 9-е. – Москва : Юрайт-Издат, 2004. – 656 с.

104. Ерофеев Б. В. Правовой режим земель городов / Б. В. Ерофеев. – Москва : Юрид. лит., 1976. – 200 с.

105. Ерошенко А. А. Личная собственность в гражданском праве / А. А. Ерошенко. – Москва : Юрид. лит., 1973. – 208 с.

106. Ефимова Л. Г. О соотношении вещных и обязательственных прав / Л. Г. Ефимова // Государство и право. – 1998. – № 10. – С. 35–44.

107. Єлькін С. В. Правове регулювання ландшафтного використання та охорони земель в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / С. В. Єлькін. – Київ, 2012. – 20 с.

108. Єрмоленко В. М. Земельні ресурси в майновому обороті / В. М. Єрмоленко // Право України. – 2004. – № 6. – С. 43–46.

109. Жариков Ю. Г. Охрана права землепользования / Ю. Г. Жариков. – Москва : Юриздат, 1974. – 136 с.

110. Жариков Ю. Г. Право сельскохозяйственного землепользования / Ю. Г. Жариков. – Москва : Юрид. лит., 1969. – 198 с.

111. Жигалкин И. К вопросу о праве полного хозяйственного ведения и оперативного управления / И. Жигалкин // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 1. – С. 15–17.

112. Забелышенский А. А. Правовое обеспечение ландшафтного подхода к организации использования земель / А. А. Забелышенский // Развитие правового регулирования природоохранных и сельскохозяйственных отношений : межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т им. Р. А. Руденко ; [редкол.: А. Ф. Козлов, В. Ф. Горбовой (отв. ред.) и др.]. – Свердловск, 1998. – С. 46–56.

113. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.

114. Загальна частина. Цивільне право : навч. посіб. / за ред. О. А. Підопригори, Д. В. Боброової. – Київ : Вентурі, 1995. – 415 с.

115. Закон про ліси УСРР : із змінами до 10 квіт. 1928 р. – Харків : Юрид. вид-во УРСР, 1928. – 39 с.

116. Заславская Л. А. Судебное рассмотрение дел о лесонарушениях : законы и законодательные акты / Л. А. Заславская. – Москва : Юрид. лит., 1977. – 88 с.

117. Зелена книга України / за заг. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонка. – Київ : Академперіодика, 2002. – 35 с.

118. Земельне право : підручник / за ред. М. В. Шульги. – Харків : Право, 2013. – 520 с.

119. Земельне право України : підручник / П. Ф. Кулинич, В. І. Семчик, М. В. Шульга. – Київ : Ін Юре, 2008. – 600 с.

120. Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Київ : Істина, 2009. – 600 с.

121. Земельний кодекс України : в ред. Закону № 2196-XII від 13 берез. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 25. – Ст. 354.

122. Земельний кодекс України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.

123. Земельний кодекс Української ССР від 29 листоп. 1922 р. // СУ УСРР. – 1922. – № 51. – Ст. 750.

124. Земельний фонд України станом на 1 січня 2016 року та динаміка його змін в порівнянні з даними на 1 січня 2015 року : інформ. дані Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру від 13 трав. 2016 р. [Електронний ресурс] // Держгеокадастр : веб-сайт. – Режим доступу: http://land.gov.ua/info/zemelnyi-fond-ukrainy-stanom-na-1-sichnia-2016-roku-ta-dynamika-ioho-zmin-u-porivnianni-z-danymy-na-1-sichnia-2015-roku.

125. Земельный кодекс РСФСР : от 30 окт. 1922 г. // СУ РСФСР. – 1922. – № 68. – Ст. 901.

126. Иконицкая И. А. Земельное право и охрана природы / И. А. Иконицкая, Н. И. Краснов // Советское государство и право. – 1979. – № 12. – С. 51–57.

127. Ильин И. А. О частной собственности / И. А. Ильин // Русская философия собственности (XVII–XX вв.). – Санкт-Петербург : Ганза, 1993. – С. 120-158.

128. Иноземцев В. П. Собственность в постиндустриальном обществе и исторической ретроспективе / В. П. Иноземцев // Вопросы философии. – 2000. – № 12. – С. 3–13.

129. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – 310 с.

130. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1949. – 143 с.

131. Иоффе О. С. Структурные подразделения системы права (на материалах гражданского права) / О. С. Иоффе // Ученые записки ВНИИСЗ. – Москва, 1968. – Вып. 14. – С. 45–60.

132. Казанцев Н. Д. Законодательные основы земельного строя в СССР / Н. Д. Казанцев. – Москва : Юрид. лит., 1971. – 176 с.

133. Казанцев Н. Д. О научных основах дифференциации и интеграции законодательства, регулирующего использование и охрану природных ресурсов /

Н. Д. Казанцев // Вестник Московского университета. Серия : Право. – 1965. – № 2. – С. 13–20.

134. Казанцев Н. Д. О некоторых вопросах кодификации природоохранительного законодательства / Н. Д. Казанцев // Вестник Московского университета. Серия : Право. – 1971. – № 6. – С. 12–22.

135. Казанцев Н. Д. Природноресурсовое право и его пределы как интегрированной отрасли права / Н. Д. Казанцев // Вестник Московского университета. Серия : Право. – 1967. – № 6. – С. 6–9.

136. Кант И. Метафизика нравов. Метафизические начала учения о праве // Сочинения : в 6 т. – Москва : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 2. – С. 107–437.

137. Капелюшников Р. И. Экономическая теория прав собственности / Р. И. Капелюшников. – Москва : ИЭ АН СССР, 1990. – 90 с.

138. Капелюшников Р. И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем) / Р. И. Капелюшников. – Москва : ИМЭМО РАН, 1991. – 86 с.

139. Каракаш И. И. Водные объекты Одесского региона: фактическое состояние использования и правовой режим охраны / И. И. Каракаш // Трансграничное сотрудничество в адаптации бассейна Днестра к изменению климата : сб. науч. ст. – Кишинёв : Eco-Tiras, 2011. – С. 30–42.

140. Каракаш И. И. Права человека на пользование природной средой в международных документах и национальном законодательстве / И. И. Каракаш // Юридический вестник. – 1998. – № 4. – С. 103–107.

141. Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине / И. И. Каракаш. – Киев : Истина, 2004. – 216 с.

142. Каракаш І. І. Кримінально-правова охорона та захист права власності на природні ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : юрид. літ., 2002. – Вип. 13–14. – С. 81–91.

143. Каракаш І. І. Право власності та користування на землях лісогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного

університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2012. – Т. 12. – С. 214–226.

144. Каракаш І. І. Правова охорона атмосферного повітря як основного компонента природного середовища / І. І. Каракаш // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 76–87.

145. Каракаш І. І. Правове регулювання землекористування морських портів / І. І. Каракаш // Проблеми правового забезпечення підприємницької діяльності, пов'язаної з морем : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 берез. 2006 р.). – Одеса : Фенікс, 2006. – С. 24–26.

146. Каракаш І. І. Правові засоби відродження курорту Куяльник та Куяльницького лиману / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 71–78.

147. Каракаш І. І. Про встановлення правового положення Куяльницького лиману та курорту Куяльник / І. І. Каракаш // Природно-ресурсний потенціал Куяльницького та Хаджибейського лиманів і територій міжлимання: сучасний стан, перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18–20 листоп. 2015 р.). – Одеса : ТЕС, 2015. – С. 56–59.

148. Каракаш І. І. Про концепцію правового регулювання взаємодії суспільства з природою та систематизація природоохоронного законодавства / І. І. Каракаш // Радянське право. – 1988. – № 11. – С. 47–51.

149. Каракаш І. І. Проблеми предмета природноресурсового права та його формування як комплексної правової галузі / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : юрид. літ., 2004. – Т. 3. – С. 134–146.

150. Каракаш І. І. Родові поселення як напрям сталого розвитку сільських територій / І. І. Каракаш // Правові та інституціональні механізми забезпечення сталого розвитку України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 трав. 2015 р.) : у 2 т. – Одеса : Юрид. літ., 2015. – Т. 1. – С. 611-613.

151. Каракаш І. І. Способи захисту й охорони права власності на природні об’єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 22. – С. 712–719.

152. Карасс А. В. Право государственной социалистической собственности / А. В. Карасс. – Москва : Изд-во АН СССР, 1954. – 278 с.

153. Карпинская Р. С. Философия природы: коэволюционная стратегия / Р. С. Карпинская, И. К. Лисеев, А. П. Огурцов. – Москва : Интерпракс, 1995. – 352 с.

154. Качинський А. Б. Сучасні проблеми екологічної безпеки / А. Б. Качинський. – Київ, 1994. – 48 с. – (Серія «Наукові доповіді» / Нац. ін-т стратегічних дослідж. ; вип. 33).

155. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – Москва : Мысль, 1972. – 472 с.

156. Кіндюк Б. В. Причини ухвалення та основні положення закону «Про ліси УСРР» від 3 листопада 1923 року / Б. В. Кіндюк // Держава і право : Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2011. – Вип. 51. – С. 144–153.

157. Кіріленко Ф. О. Адміністративно-правовий захист права інтелектуальної власності правоохоронними органами України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»/ Ф. О. Кіріленко. – Київ, 2011. – 16 с.

158. Кірін Р. С. Кодифікація законодавства про надра : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Р. С. Кірін. – Київ, 2016. – 35 с.

159. Кірін Р. С. Правове забезпечення видобування корисних копалин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Кірін Роман Станіславович. – Київ, 2007. – 211 с.

160. Кірін Р. С. Проблеми кодифікації законодавства про надра / Р. С. Кірін // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса, 2014. – Вип. 74. – С. 246–256.

161. Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. 1 / В. О. Ключевский. – Изд. 2-е. – Петроград, 1918. – 464 с.

162. Коваленко Т. О. Проблеми законодавчого забезпечення реалізації принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Тетяна Олександрівна Коваленко. – Київ, 2014. – 34 с.

163. Ковальчук Т. Г. Окремі питання правового регулювання інституційно-функціонального забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони земель сільськогосподарського призначення / Т. Г. Ковальчук // Вісник Київського національного університету. Серія : Юридичні науки. – 2005. – Вип. 66. – С. 75–81.

164. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35–37. – Ст. 446.

165. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Дод. до № 51. – Ст. 1122.

166. Кодекс України про надра від 27 лип. 1994 р. № 132/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

167. Козырь М. И. Государственное управление земельным фондом СССР / М. И. Козырь // Советское государство и право. – 1968. – № 8. – С. 49–58.

168. Козьяков І. М. Гірничий закон України : наук.-практ. комент. / І. М. Козьяков. – Київ : Істина, 2005. – 560 с.

169. Кокошин А. А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе / А. А. Кокошин. – Москва : Европа, 2005. – 173 с.

170. Колбасов О. С. Основные направления правотворчества в области охраны окружающей среды / О. С. Колбасов // Советское государство и право. – 1980. – № 3. – С. 75–76.

171. Колбасов О. С. Право собственности на животный мир / О. С. Колбасов // Развитие аграрно-правовых наук. – Москва : Изд-во ИГиП АН СССР, 1980. – С. 56–70.

172. Колбасов О. С. Правовая охрана природы / О. С. Колбасов. – Москва : Знание, 1984. – 112 с.

173. Колбасов О. С. Природа как объект правовой охраны / О. С. Колбасов // Правовые вопросы охраны природы. – Москва, 1963. – С. 5-16.

174. Колганов М. В. Собственность. Докапиталистические формации / М. В. Колганов. – Москва : Соцэкгиз, 1962. – 496 с.

175. Колганов М. В. Собственность в социалистическом обществе / М. В. Колганов. – Москва : Изд-во АН СССР, 1953. – 392 с.

176. Колесникова Ю. С. Собственность как условие реализации свободы личности / Ю. С. Колесникова // Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 16–17 трав. 2014 р. – Одеса, 2014. – Т. 2. – С. 27–30.

177. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. – 312 с.

178. Колотинская Е. Н. Правовые основы природно-ресурсовых кадастров в СССР / Е. Н. Колотинская. – Москва : Изд-во МГУ, 1986. – 136 с.

179. Комарницький В. М. Право спеціального природокористування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Віталій Мар'янович Комарницький. – Київ, 2012. – 37 с.

180. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів : підписана 2 лют. 1971 р. в м. Рамсар (Іран) : ратифіковано Законом України від 29 жовт. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 50. – Ст. 279.

181. Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин : підписана 23 черв. 1979 р. в м. Бонн (ФРН) ; ратифікована Законом України від 19 берез. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 18. – Ст. 154.

182. Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення : підписана 3 берез. 1973 р. в м. Вашингтон (США) ; ратифікована Законом України від 14 трав. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 232.

183. Конвенція про охорону біологічного різноманіття : підписана 11 черв. 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) ; ратифікована Законом України від 29 листоп. 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 49. – Ст. 433.

184. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі : підписана 19 верес. 1979 р. в м. Берн (Швейцарія) ; ратифікована Законом України від 29 жовт. 1996 р. з відповідними застереженнями // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 50. – Ст. 278.

185. Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті : підписана 26 лют. 1991 р. в м. Еспо (Фінляндія) ; ратифікована Законом України від 19 берез. 1999 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_272.

186. Конвенція про територіальне море та прилеглу зону : підписана 29 квіт. 1958 р. в м. Женева (Швейцарія) ; набула чинності 10 верес. 1964 р. ; Українська РСР ратифікувала Конвенцію 12 січ. 1961 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_178 .

187. Конвенція про ядерну безпеку : підписана 20 верес. 1994 р. в м. Відень (Австрія) ; ратифікована Законом України від 17 груд. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 16. – Ст. 70.

188. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : утв. постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 дек. 1936 г. // Известия ЦИК СССР и ВЦИК. – 1936. – 6 дек. (№ 283).

189. Конституция (Основной Закон) Союза ССР : принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 окт. 1977 г. // Ведомости Верховного Совета Союза ССР. – 1977. – № 41. – Ст. 617.

190. Конституция РСФСР : принята 10 июля 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – № 51. – Ст. 582.

191. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : затв. постановою Надзвичайного XIV українського з'їзду Рад 30 січ. 1937 р. – Київ : Вид. ВУЦИК, 1937. – 26 с.

192. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квіт. 1978 р. – Київ : Політвидав України, 1978. – 48 с.

193. Конституція України : прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

194. Конституція Української Народної Республіки : прийнята 29 квіт. 1918 р. – Київ : Філософ. і соціол. думка, 1992. – 273 с. – (Конституційні акти України 1917–1920: невідомі конституції України).

195. Копилова Ж. В. Охорона та захист права власності нормами цивільного права України та класифікація цивільно-правових засобів захисту права власності / Ж. В. Копилова // Часопис цивілістики. – 2014. – Вип. 17. –С. 101–102.

196. Копиця Є. М. Правові засади нормування у галузі охорони атмосферного повітря : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Євгенія Миколаївна Копиця. – Харків, 2016. – 20 с.

197. Корнеев С. М. Право государственной социалистической собственности в СССР / С. М. Корнеев. – Москва : Изд-во МГУ, 1964. – 268 с.

198. Корниенко В. П. Личная собственность как социалистическое производственное отношение / В. П. Корниенко. – Киев, 1974. – 213 с.

199. Костантиниди С. С. Охрана животного мира / С. С. Костантиниди. – Алма-Ата, 1975. – 119 с.

200. Костицький В. В. Екологічне право України: деякі проблеми теорії та кодифікації / В. В. Костицький // Право України. – 1998. – № 1. – С. 67–73.

201. Костяшкін І. О. Правове забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні : монографія / І. О. Костяшкін. – Київ, 2016. – 429 с.

202. Коуз Р. Г. Фирма, рынок и право / Рональд Гарри Коуз. – Москва, 1993. – 257 с.

203. Кравченко С. Н. Имущественная ответственность за нарушение природоохранного законодательства / С. Н. Кравченко. – Львов : Вища шк., 1979. – 184 с.

204. Краснов Н. И. Правовой режим земель специального назначения / Н. И. Краснов. – Москва, 1961. – 215 с.

205. Краснова М. В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти) : монографія / М. В. Краснова. – Київ : Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2008. – 440 с.

206. Краснова М. В. Правові аспекти гарантій прав на землю / М. В. Краснова // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Юридичні науки. – 2004. – № 58. – С. 99–107.

207. Краснова М. В. Правові засади охорони і використання тваринного світу / М. В. Краснова // Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Вид. 2-е. – Київ : Юрид. думка, 2008. – С. 410–439.

208. Крассов О. И. Земельное право / О. И. Крассов. – Москва : Юристъ, 2000. – 624 с.

209. Крестьянский наказ о земле // СУ РСФСР. – 1917. – № 1. – Ст. 3.

210. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

211. Кузнєцова Н. С. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави / Н. С. Кузнєцова // Право України. – 2011. – № 5. – С. 4–12.

212. Кулагин М. И. Эволюция гражданского права в современных капиталистических странах / М. И. Кулагин // Советское и иностранное гражданское право (проблемы взаимодействия и развития). – Москва, 1989. – С. 206–208.

213. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Павло Федотович Кулинич. – Київ, 2012. – 40 с.

214. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія / П. Ф. Кулинич. – Київ : Логос, 2011. – 688 с.

215. Куницын А. П. Право естественное. Ч. 1 / А. П. Куницын. – Санкт-Петербург, 1818. – 135 с.

216. Лазар Я. Собственность в буржуазной правовой теории / Я. Лазар. – Москва : Юрид. лит., 1985. – 229 с.

217. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 375 с.

218. Лемешев М. Я. Экономика и экология: их взаимосвязи и зависимости. Антиподы и слагаемые / М. Я. Лемешев // Экономические проблемы окружающей среды. – Москва : Прогресс, 1979. – С. 5–20.

219. Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 ч. / В. И. Ленин. – Изд. 5-е. – Москва : Изд-во полит. лит., 1967–1984. – Т. 1–55. – Із змісту: Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905–1907 годов. – 1973. – Т. 16. – С. 193–413.

220. Лившиц Р. З. Современная теория права : краткий очерк / Р. З. Лившиц. – Москва, 1992. – 94 с.

221. Лист Голови Верховного Суду України головам апеляційних судів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя : від 29 жовт. 2008 р. № 19-3767/0/8-08 // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2008. – № 6. – С. 12.

222. Личенко І. О. Адміністративно-правовий захист права власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ірина Олександрівна Личенко. – Львів, 2010. – 16 с.

223. Лісовий кодекс України : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3852-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 99 ; в ред. Закону

№ 3404-IV від 8 лют. 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 21. – Ст. 170.

224. Локк Дж. Избранные философские произведения : в 2 т. / Джон Локк. – Москва : Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. - 532 с.

225. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Джон Локк. – Москва : Мысль, 1988. – Т. 3. - 670 с.

226. Локтєва Н. В. Правове регулювання використання водних ресурсів Дніпровського басейну : дис. ... канд. юрид. наук / Наталія Валентинівна Локтєва. – Одеса, 2006. – 227 с.

227. Луц Д. М. Проблемні аспекти правового регулювання права власності на об'єкти тваринного світу / Д. М. Луц // Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 17-18 трав. 2013 р.) . – Хмельницький, 2013. – С. 58-60.

228. Магазинер Я. М. Объект права / Я. М. Магазинер // Правоведение. – 2000. – № 6. – С. 202–215.

229. Магазинер Я. М. Советское хозяйственное право / Я. М. Магазинер. – Ленинград, 1928. – 489 с.

230. Майбуров И. И. Устойчивое развитие как коэволюционный процесс / И. И. Майбуров // Общество и экономика. – 2004. – № 4. – С. 124-143.

231. Макаренко О. Ю. Адміністративно-правова охорона надр України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Олександр Юрійович Макаренко. – Харків, 2013. – 36 с.

232. Макаренко О. Ю. Правовий режим земель, наданих для використання надр : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Ю. Макаренко. – Донецьк, 2011. – 20 с.

233. Макаренко О. Ю. Правовий режим земель, наданих для використання надр : дис. ... канд. юрид. наук / О. Ю. Макаренко. – Одеса, 2011. – 197 с.

234. Малышева Н. Р. Охрана окружающей среды от шумового воздействия (правовые и организационные вопросы) / Н. Р. Малышева. – Киев : Наук. думка, 1984. – 143 с.

235. Маркс К. Избранные письма / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1947. – 536 с.

236. Маркс К. Избранные произведения : в 3 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Москва : Политиздат, 1979. – Т. 1. - 640 с.

237. Маркс К. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – Москва : Изд-во полит. лит., 1955–1981. – Т. 1–50. - Із змісту: Критика политической экономии / К. Маркс. – 1968. – Т. 46, ч. 1. – С. 51–508 ; 1969. – Т. 46, ч. 2. – С. 5–394 ; Нищета философии / К. Маркс. – 1955. – Т. 4. – С. 65–185.

238. Мартиенко А. И. Отношения реализации форм и прав собственности в природопользовании / А. И. Мартиенко, С. К. Харичков. – Одесса : Феникс, 2008. – 214 с.

239. Мартиенко А. И. Теоретико-методологические основы формирования института собственности на объекты природно-ресурсного потенциала / А. И. Мартиенко // Научные труды Донецкого НТУ. Серия : Экономическая. — Донецьк, 2003. - Вып. 56. - С. 39–42.

240. Марченко М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 186–197.

241. Маршалл А. Принципы экономической науки : пер. с англ. В 3 т. Т. I / Альфред Маршалл. – Москва : Прогресс, 1993. – 415 с.

242. Маслов В. Ф. Основные проблемы права личной собственности в период строительства коммунизма в СССР / В. Ф. Маслов. – Харьков : Изд-во ХГУ, 1968. – 320 с.

243. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. К. Матвійчук. – Київ, 2008. – 32 с.

244. Матеи У. Основные положения права собственности / У. Матеи, Е. Суханов. – Москва : Юристъ, 1999. – 384 с.

245. Менгер К. Основания политической экономии / Карл Менгер // Австрийская школа в политической экономии : К. Менгер, Е. Бём-Баверк, Ф. Визер. – Москва : Экономика, 1992. – С. 31–242.

246. Менгер К. Основания политической экономии. Общая часть / Карл Менгер ; пер. с нем. под ред. Р. М. Орженцкого. – Одесса, 1903. – 278 с.

247. Методика нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів : затв. постановою Кабінету Міністрів України № 213 від 23 берез. 1995 р. і змінами, внесеними постановою КМУ від 16 листоп. 2016 р. № 831 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 93. – Ст. 3040.

248. Методологические проблемы экономической теории социализма / под ред. А. Г. Куликова. – Москва : Экономика, 1970. – 206 с.

249. Мещеряков В. Национализация и социализация земли / В. Мещеряков. – Москва, 1918. – 64 с.

250. Михайлов С. В. Интерес как общенаучная категория и её отражение в науке гражданского права / С. В. Михайлов // Государство и право. – 1999. – № 7. – С. 88–97.

251. Міждержавний стандарт 26640-85 від 28 жовтня 1985 року. Землі: терміни та визначення. – Введений з 01.01.1987 р. – За даними Українського НДІ стандартизації, сертифікації та інформатики є чинним.

252. Мірошниченко А. М. Земельне право України : підручник / А. М. Мірошниченко. – Київ : Алерта, 2009. – 712 с.

253. Мірошниченко А. М. Земельне право України : підруч. для студентів вищ. навч. закл. / А. М. Мірошниченко. – Київ : Правова єдність, 2011. – 678 с.

254. Мірошниченко А. М. Право власності на землю / А. М. Мірошниченко // Земельне право України: теорія і практика. – 2007. – № 4/5. – С. 3–46.

255. Мозолин В. П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике / В. П. Мозолин. – Москва : ИГПАН РАН, 1992. – 176 с.

256. Мокичев С. В. Общественная собственность на средства производства: преимущества и закономерности развития / С. В. Мокичев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 164 с.

257. Монтень М. Опыты. Избранные произведения. В 3 т. Т. I : пер. с фр. / Мишель Монтень. – Москва : Голос, 1992. – 384 с.

258. Мосякін С. Л. Судинні рослини: систематика, географія, флора / С. Л. Мосякін // Український ботанічний журнал. – 2013. – № 3. – С. 289–307.

259. Музика Л. Власність в економічному та правовому вимірі / Л. Музика // Право України. – 2001. – № 12. – С. 47–51.

260. Мунтян В. Л. Правова охорона ґрунтів Української РСР / В. Л. Мунтян. – Київ, 1965. – 99 с.

261. Мунтян В. Л. Правова охорона природи Української РСР / В. Л. Мунтян. – Вид. 2-ге. – Київ : Вища шк., 1982. – 232 с.

262. Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования / В. Л. Мунтян. – Київ, 1975. – 181 с.

263. Муравська М. Л. Правове регулювання створення і використання штучних водних об’єктів в Україні на землях приватної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Л. Муравська. – Київ, 2016. – 19 с.

264. Мухитдинов Н. Б. Теоретические проблемы советского горного права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Н. Б. Мухитдинов. – Алма-Ата, 1980. – 36 с.

265. Наконечний А. Б. Проблеми примусового відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення іноземцями та особами без громадянства [Електронний ресурс] / А. Б. Наконечний // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2015/25.pdf.

266. Налбандян М. Л. Избранные философские и общественно-политические произведения / М. Л. Налбандян. – Москва : Госполитиздат, 1954. – 752 с.

267. Настіна О. І. Право державної власності на землю в України : дис. ... канд. юрид. наук / О. І. Настіна. – Київ, 2011. – 212 с.

268. Науково-практичний коментар Кодексу України про надра / за ред. Г. І. Балюк. – Київ : Юрінком Інтер, 2012. – 328 с.

269. Национальная политика в современных условиях // Известия. – 1989. – 17 авг.

270. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. (Предмет, система и функции науки) : учеб. пособие / П. Е. Недбайло. – Київ : Вища шк., 1971. – 160 с.

271. Нерсесянц В. С. Гегелевская философия права: история и современность / В. С. Нерсесянц. – Москва, 1974. – 287 с.

272. Новицкий И. Б. История советского гражданского права / И. Б. Новицкий. – Москва : Госюриздат, 1957. – 327 с.

273. Новосёлова Л. А. Определение объекта права собственности / Л. А. Новосёлова // Гражданин и его права. – 2001. – № 2. – С. 21–27.

274. Носік В. В. Земельна ділянка як об’єкт права власності / В. В. Носік // Приватизація землі: закон, практика, проблеми. – 2003. – № 1. – С. 38–40.

275. Носік В. В. Конституційно-правові засади формування ринку землі / В. В. Носік // Землевпорядний вісник. – 1997. – № 1. – С. 13–15.

276. Носік В. В. Право власності на землю в Україні / В. В. Носік // Право власності в Україні : навч. посіб. / за ред. О. В. Дзери та Н. С. Кузнецової. – Київ : Юрінком Інтер, 2000. – С. 432–499.

277. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія / В. В. Носік. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.

278. Носік В. В. Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Носік. – Київ, 2006. – 28 с.

279. Носік В. В. Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу : дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Носік ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2006. – 354 с.

280. Нуреев Р. М. Институционализм: прошлое, настоящее, будущее / Р. М. Нуреев // Вопросы экономики. – 1999. – № 1. – С. 125–131.

281. Нуреев Р. М. Теории развития: институциональные концепции становления рыночной экономики / Р. М. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 6. – С. 126–145.

282. О внесении изменений и дополнений в Конституцию Союза ССР : Закон Союза ССР от 14 марта 1990 г. // Известия. – 1990. – 16 марта.

283. О внесении изменений и дополнений в Конституцию Эстонской ССР : Закон Эстонской ССР от 16 нояб. 1988 г. // Известия. – 1988. – 20 нояб.

284. О восстановлении на территории Бессарабии действия советских законов о национализации земли : указ Президиума Верховного Совета Союза ССР от 15 авг. 1940 г. // Ведомости Верховного Совета Союза ССР. – 1940. – № 29.

285. О земле : декрет Всеукр. ревкома от 5 февр. 1920 г. // СУ УССР. – 1920. – № 1. – Ст. 13.

286. О земле : декрет утв. IV Всеукр. съездом Советов 20 мая 1920 г. // Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных республик : сб. документов 1917–1936. – Москва, 1949. – Т. 2. – С. 68–70.

287. О лесах : декрет ВЦИК от 27 мая 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – № 42. – Ст. 522.

288. О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и борьбе с кулачеством : постановление ЦИК и СНК от 1 февр. 1930 г. // СЗ СССР. – 1930. – № 9. – Ст. 105.

289. О национализации земли на территории северной части Буковины : указ Президиума Верховного Света Союза ССР от 15 авг. 1940 г. // Ведомости Верховного Света Союза ССР. – 1940. – № 29.

290. О недрах земли: декрет СНК РСФСР от 30 апр. 1920 г. // СУ РСФСР. – 1920. – № 36. – Ст. 171.

291. О недрах земли и их разработке : положение ВЦИК от 7 июля 1923 г. // СУ РСФСР. – 1923. – № 54. – Ст. 532.

292. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР : Закон Союза ССР от 26 апр. 1954 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 10. – Ст. 343.

293. О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР : указ Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19 февр. 1954 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 4. – Ст. 64.

294. О признании действия всех декретов Советской власти на территории Украины : решение I Всеукр. съезда Советов от 25 дек. 1917 г. // Образование СССР : сб. документов 1917–1924. – Москва, 1959. – Т. 1. – С. 69–75.

295. О признании недействительными положений Декларации о государственном суверенитете Эстонии и Закона Эстонской ССР о внесении изменений и дополнений в Конституцию республики от 16 ноября 1988 года : указ Президиума Верховного Совета Союза ССР от 26 нояб. 1988 г. // Известия. – 1988. – 28 нояб.

296. О собственности : Закон Союза ССР от 6 марта 1990 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1990. – № 11. – Ст. 164.

297. О социализации земли : декрет ВЦИК, принят 19 февр. 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – № 25. – Ст. 346.

298. О социалистическом землеустройстве и мерах перехода к социалистическому земледелию : положение ВЦИК от 14 февр. 1919 г. // СУ РСФСР. – 1919. – № 4. – Ст. 43.

299. О социалистическом землеустройстве и о переходных мерах к социалистическому землепользованию : декрет Всеукраинского ЦИК от 26 мая 1919 г. // СУ УССР. – 1919. – № 75, ч. 2. – Ст. 695.

300. Об основных началах организации земельного дела в Украине : положение Всеукраинского ревкома // СУ УССР. – 1920. – № 1. – Ст. 4.

301. Об охране и использовании животного мира : Закон Союза ССР от 25 июня 1980 г. // Ведомости Верховного Совета Союза ССР. – 1980. – № 27. – Ст. 530.

302. Об утверждении Основного Закона (Конституции) Союза ССР : постановление второго Съезда Советов Союза ССР от 31 янв. 1924 г. // Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков. – Москва : Политиздат, 1987.

303. Об'єднана Конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами : підписана 29 верес. 1997 р. в м. Відень (Австрія) ; ратифікована Законом України від 20 квіт. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 31. – Ст. 243.

304. Общая теория права : учебник / под ред. А. С. Пиголкина. – Изд. 2-е. – Москва, 1996. – 384 с.

305. Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – Изд. 3-е. – Москва, 2001. – 520 с.

306. Общетеоретическая юриспруденция : учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. – Одесса : Феникс, 2011. – 436 с.

307. Общие начала землепользования и землеустройства : от 15 дек. 1928 г. // СЗ СССР. – 1928. – № 69. – Ст. 642.

308. Общие принципы перестройки руководства экономикой и социальной сферой в союзных республиках на основе расширения суверенных прав, самоуправления и самофинансирования // Известия. – 1989. – 15 марта.

309. Олейник А. Н. Институциональная экономика : учеб.-метод. пособие. Тема 5. Теорема Коуза и трансакционные издержки / А. Н. Олейник // Вопросы экономики. – 1999. – № 5. – С. 139–152.

310. Осипов Н. Т. Теоретические проблемы советского земельного права / Н. Т. Осипов. – Ленинград, 1972. – 158 с.

311. Основні показники використання й охорони лісу у 2015 році. Документи Державної служби статистики України. – Київ, 2015.

312. Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик // Ведомости Верховного Совета Союза ССР. – 1961. – № 50. – Ст. 525.

313. Пайпс Р. Собственность и свобода / Ричард Пайпс. – Москва : Моск. шк. полит. исслед., 2000. – 416 с.

314. Пересунько С. І. Право державної власності в Україні (історія, сучасність, перспективи) / С. І. Пересунько. – Кіровоград : Єлисавет, 1998. – 297 с.

315. Перчеклій І. М. Право власності українського народу на природні ресурси: еколого-правові засади : дис. ... канд. юрид. наук / І. М. Перчеклій. – Київ, 2015. – 225 с.

316. Петлюк Ю. С. Тваринний світ як об’єкт еколого-правового регулювання / Ю. С. Петлюк // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2015. – Вип. 213 (1). – С. 69-73.

317. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии / Л. И. Петражицкий. – Изд. 3-е. – Санкт-Петербург, 1908. – 271 с.

318. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. I / Л. И. Петражицкий. – Изд. 2-е. – Санкт-Петербург, 1909. – 324 с.

319. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР / В. В. Петров. – Москва, 1984. – 384 с.

320. Петров В. В. Экологическое право России / В. В. Петров. – Москва : БЕК, 1995. – 512 с.

321. Петров В. В. Экология и право / В. В. Петров. – Москва : Юрид. лит., 1981. – 224 с.

322. Пигу А. С. Экономическая теория благосостояния. В 2 т. Т. 1 : пер. с англ. / А. С. Пигу. – Москва : Прогресс, 1995. – 512 с.

323. Підлубна Т. М. Нотаріальна форма захисту цивільних прав та інтересів / Т. М. Підлубна // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2010. – Вип. 533. – С. 44–48.

324. Підопригора О. А. Право інтелектуальної власності в Україні : навч. посіб. / О. А. Підопригора, О. О. Підопригора. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 336 с.

325. Підопригора О. О. Законодавство України про інтелектуальну власність / О. О. Підопригора. – Харків : Фірма, 1997. – 192 с.

326. Плеханов Г. В. Материалистическое понимание истории // Избранные философские произведения : в 5 т. / Г. В. Плеханов ; Академия наук СССР, Ин-т философии. – Москва, 1956. – Т. 2. – С. 634–668.

327. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. В 3 т. Т. I, ч. 1. Вотчинные права / К. П. Победоносцев. – Санкт-Петербург, 1868. – 220 с.

328. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицына. – Москва : Юрид. лит., 1981. – 87 с.

329. Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–17. – Ст. 112.

330. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – Изд. 2-е. – Петроград, 1915. – 578 с.

331. Положення про порядок надання гірничих відводів : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27 січ. 1995 р. № 59 в ред. постанови КМУ від 11 лют. 2016 р. № 76 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 16. – Ст. 235.

332. Положення про регіональні кадастри природних ресурсів : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28 груд. 2001 р. № 1781 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 1. – Ст. 10.

333. Попов В. К. Право и материальные интересы в межхозяйственной кооперации / В. К. Попов. – Харьков : Вища шк., 1983. – 169 с.

334. Порядок ведення Державного водного кадастру : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 8 квіт. 1996 р. № 413 // Зібрання постанов уряду України. – 1996. – № 10. – Ст. 292.

335. Порядок ведення Державного кадастру тваринного світу : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 15 листоп. 1994 р. № 772 із змінами,

внесеними постановою КМУ № 748 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 82. – Ст. 3041.

336. Порядок ведення Державного лісового кадастру та обліку лісів : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20 черв. 2007 р. № 848 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 46. – Ст. 1885.

337. Порядок ведення Державного обліку і кадастру рослинного світу : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 22 лют. 2006 р. № 195 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 8. – Ст. 452.

338. Порядок видачі дозволу на переведення земельних лісових ділянок до нелісових земель у цілях, пов’язаних із веденням лісового господарства, без їх вилучення у постійного лісокористувача або відмови в його видачі, переоформлення, видачі дубліката зазначеного дозволу : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 груд. 2013 р. № 982 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 10. – Ст. 322.

339. Порядок державного обліку родовищ, запасів і проявів корисних копалин : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 31 січ. 1995 р. № 75 // Зібрання постанов уряду України. – 1995. – № 4. – Ст. 99.

340. Порядок надання спеціальних дозволів на користування надрами : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30 трав. 2011 р. № 615 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 45. – Ст. 1832.

341. Порядок створення і ведення Державного кадастру природних територій курортів : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 23 трав. 2001 р. № 562 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 953.

342. Право власності в Україні : навч. посіб. / за ред. О. В. Дзери та Н. С. Кузнецової. – Київ : Юрінком Інтер, 2000. – 816 с.

343. Право інтелектуальної власності в України : конспект лекцій / за ред. В. І. Борисової. – Харків : Право, 2008. – 112 с.

344. Право собственности: актуальные проблемы / отв. ред.: В. Н. Литовкин, Е. А. Суханов, В. В. Чубаров. – Москва : Статут, 2008. – 731 с.

345. Право собственности в Украине / под ред. Я. Н. Шевченко. – Киев : Блиц-Информ, 1995. – 320 с.

346. Правовая охрана природы в СССР : учеб. пособие / под ред. В. В. Петрова. – Москва : Юрид. лит., 1976. – 352 с.

347. Правові проблеми суверенітету і незалежності України // Право України. – 1992. – № 10. – С. 10–22.

348. Практический и теоретический комментарий к законам гражданским. Вып. 2 / под ред. А. Э. Вормса и В. Б. Ельяшевича. – Москва, 1913. – 383 с.

349. Природноресурсове право України : навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. – Київ : Істина, 2005. – 376 с.

350. Природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды : учебник / под ред. В. В. Петрова. – Москва : Юрид. лит., 1988. – 503 с.

351. Про виключну (морську) економічну зону України : Закон України від 16 трав. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 21. – Ст. 152.

352. Про виконавче провадження : Закон України № 1404-VIII від 2 черв. 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 30. – Ст. 542.

353. Про використання ядерної енергетики та радіаційну безпеку : Закон України від 8 лют. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 12. – Ст. 81.

354. Про відходи : Закон України від 5 берез. 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36–37. – Ст. 242.

355. Про відчуження земельних ділянок, інших об’єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 листоп. 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – Ст. 2.

356. Про власність : Закон Української РСР від 7 лют. 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 20. – Ст. 249. – Втратив чинність згідно із законом: Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу

України : Закон України від 27 квіт. 2007 р. № 997-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 440.

357. Про внесення змін до Водного кодексу України : Закон України від 21 верес. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 45. – Ст. 390.

358. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України № 3718-XII від 16 груд. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 3. – Ст. 15.

359. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження інтегрованих підходів в управлінні водними ресурсами за басейновим принципом : Закон України від 4 жовт. 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 46. – Ст. 780.

360. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності третейських судів та виконання рішень третейських судів : Закон України від 5 берез. 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 30. – Ст. 421.

361. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні : Закон України від 16 жовт. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 46. – Ст. 640.

362. Про внесення змін до Земельного кодексу України : Закон України від 20 листоп. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 1. – Ст. 3.

363. Про внесення зміни до розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України : Закон України від 7 груд. 2017 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – № 5. – Ст. 36.

364. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 6 листоп. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 44–45. – Ст. 634.

365. Про Державний земельний кадастр : Закон України від 7 лип. 2011 р. ; набув чинності з 1 січ. 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 8. – Ст. 6161.

366. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19 черв. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 350.

367. Про державний кордон України : Закон України від 4 листоп. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст 5.

368. Про державний суверенітет України : Декларація Верховної Ради Української РСР від 16 лип. 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

369. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 лип. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 553 ; в ред. Закону № 834-VIII від 26 листоп. 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 1. – Ст. 9.

370. Про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру : постанова Кабінету Міністрів України від 14 січ. 2015 р. № 15 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 7. – Ст. 164.

371. Про деякі питання застосування норм Земельного кодексу України : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січ. 2013 р. № 10-71/0/4-13 // Землевпорядний вісник. – 2013. – № 1.

372. Про деякі питання організаційно-правового забезпечення формування та регулювання ринку землі та захисту прав власників земельних ділянок : Закон України від 25 лип. 2006 р. № 644/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 30. – Ст. 2127.

373. Про деякі питання практики з розгляду справ, що виникають із земельних відносин : постанова пленуму Вищого господарського суду України від 17 трав. 2011 р. № 6 // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 3.

374. Про додаткові заходи щодо забезпечення додержання права громадян, які проживають на території Автономної Республіки Крим, на землю : указ Президента України від 14 трав. 2008 р. № 435/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 18. – Ст. 614.

375. Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян – власників земельних ділянок та земельних часток (паїв) : Закон України від 2 лют. 2002 р. № 92/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 6. – Ст. 239.

376. Про економічну самостійність Української РСР : Закон Української РСР від 3 серп. 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 34. – Ст. 499.

377. Про експертну грошову оцінку земельних ділянок : постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовт. 2002 р. № 1531 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 42. – Ст. 1941; із змінами, внесеними постановою КМУ від 16 листоп. 2011 р. № 1248 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 95. – Ст. 3458.

378. Про Загальнодержавну цільову програму «Питна вода України» на 2011–2020 роки : в ред. Закону України від 20 жовт. 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 24. – Ст. 247.

379. Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів : Закон України від 22 берез. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 28. – Ст. 135.

380. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року : Закон України від 21 квіт. 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 44. – Ст. 457.

381. Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року : Закон України від 24 трав. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 17. – Ст. 146.

382. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів) : постанова Кабінету Міністрів України від 23 листоп. 2011 р. № 1278 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 97. – Ст. 3538.

383. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення : постанова Кабінету Міністрів України від 16 листоп. 2016 р. № 831 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 93. – Ст. 3040.

384. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення : постанова Кабінету Міністрів України від 12 груд. 1994 р. № 827 в ред. постанови КМУ від 28 груд. 2011 р. № 1370 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 1. – Ст. 25.

385. Про затвердження переліку об’єктів та окремих територій, які підлягають постійному та обов’язковому обслуговуванню державними аварійно-рятувальними службами : постанова Кабінету Міністрів України від 4 серп. 2000 р. № 1214 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 32. – Ст. 1357.

386. Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України : постанова Кабінету Міністрів України від 19 квіт. 2017 р. № 275 // Офіційний вісник України. – 2017. – № 36. – Ст. 1131.

387. Про затвердження Порядку інформаційної взаємодії між кадастрами та інформаційними системами : постанова Кабінету Міністрів України від 3 черв. 2013 р. № 483 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 53. – Ст. 1934.

388. Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок : постанова Кабінету Міністрів України від 16 трав. 2007 р. № 733 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 37. – Ст. 1483.

389. Про затвердження Правил відтворення лісів : постанова Кабінету Міністрів України від 1 берез. 2007 р. № 303 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 16. – Ст. 589.

390. Про затвердження Правил заготівлі живиці в лісах України : постанова Кабінету Міністрів України від 8 лют. 1996 р. № 185 // Зібрання постанов уряду України. – 1996. – № 7. – Ст. 207.

391. Про затвердження Правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення : постанова Кабінету Міністрів України від 29 лют. 1996 р. № 269. // Зібрання постанов уряду України.

– 1996. – № 8. – Ст. 241 ; в ред. постанови від 7 лип. 2015 р. № 492 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 59. – Ст. 1937.

392. Про затвердження Правил рубок головного користування в гірських лісах Карпат : постанова Кабінету Міністрів України від 22 жовт. 2008 р. № 929 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 81. – Ст. 2735.

393. Про захист конституційних прав громадян на землю : Закон України від 20 січ. 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 10. – Ст. 194.

394. Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань : Закон України від 14 січ. 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 22. – Ст. 115.

395. Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21 лют. 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 27. – Ст. 230.

396. Про земельну реформу : постанова Верховної Ради Української РСР від 18 груд. 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 10. – Ст. 100.

397. Про землю : Декрет II Всерос. з'їзду рад, прийнятий 26 жовт. (7 листоп.) 1917 р. // СУ РСФСР. – 1917. – № 1. – Ст. 3. – Втратив чинність після введення у дію Земельного кодексу РСФСР 1922 року // СУ РСФСР. – 1923. – № 10. – Ст. 123.

398. Про зупинення дії глави другої Конституції Української РСР 1978 року «Економічна система» : Закон Української РСР від 24 жовт. 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 45. – Ст. 606.

399. Про іпотеку : Закон України від 5 черв. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 313.

400. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 13. – Ст. 222.

401. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 лип. 2017 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 35. – Ст. 376.

402. Про концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2007 р. № 880-р // Офіційний вісник України. – 2007. – № 79. – Ст. 2961.

403. Про курорти : Закон України від 5 жовт. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 50. – Ст. 435.

404. Про лісове господарство України : постанова ВУЦВК від 31 трав. 1926 р. // ЗУ УСРР. – 1926. – № 34–35. – Ст. 264.

405. Про Лісовий закон : постанова ВУЦВК від 3 листоп. 1923 р. // ЗУ УСРР. – 1923. – № 46. – Ст. 575.

406. Про Методику нормативної грошової оцінки земель населених пунктів : постанова Кабінету Міністрів України від 23 берез. 1995 р. № 213 // ЗПУ. – 1995. – № 6. – Ст. 151 ; із змінами і доповненням, внесеними постановою КМУ від 16 листоп. 2016 р. № 831 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 93. – Ст. 3040.

407. Про мисливське господарство та полювання : Закон України від 22 лют. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 18. – Ст. 132.

408. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

409. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.

410. Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону : Закон України від 10 лют. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 13. – Ст. 99.

411. Про нафту і газ : Закон України від 12 лип. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 50. – Ст. 262.

412. Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та земельних часток (паїв) : указ Президента України від 19 серп. 2008 р. № 725/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 32. – Ст. 993.

413. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки : указ Президента України від 3 груд. 1999 р. № 1529/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 49. – Ст. 2400.

414. Про нотаріат : Закон України від 2 верес. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

415. Про оренду землі : Закон України від 6 жовт. 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46–47. – Ст. 280 ; в ред. Закону № 1211-IV від 2 жовт. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 10. – Ст. 102.

416. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 груд. 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.

417. Про Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : постанова Верховної Ради України від 5 берез. 1998 р. № 188/98 // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38–39. – Ст. 248.

418. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовт. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678 ; в ред. Закону України від 21 черв. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 252.

419. Про охорону земель : Закон України від 19 черв. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 349.

420. Про охорону і використання тваринного світу : Закон Української РСР від 27 листоп. 1981 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1981. – № 49. – Ст. 835.

421. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

422. Про оцінку земель : Закон України від 11 груд. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України – 2004. – № 15. – Ст. 229.

423. Про питну воду та питне водопостачання : Закон України від 10 січ. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 16. – Ст. 112.

424. Про поводження з радіоактивними відходами : Закон України від 30 черв. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 27. – Ст. 198.

425. Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам : постанова Кабінету Міністрів України від 19 квіт. 1993 р. № 284 // Зібрання постанов уряду України. – 1993. – № 10. – Ст. 193.

426. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ : постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квіт. 2004 р. № 7 із змінами, внесеними згідно з постановою пленуму Верховного Суду України від 19 берез. 2010 р. № 2 // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 2.

427. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 черв. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.

428. Про ратифікацію Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон та Додаткового протоколу до Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність Україні ділянки автомобільної дороги Одеса–Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації : Закон України від 6 квіт. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 25. – Ст. 201.

429. Про рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні» : постанова Верховної Ради України від 22 верес. 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 48. – Ст. 494.

430. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів : Закон України від 8 лип. 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 17. – Ст. 155.

431. Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них : Закон України від 6 лют. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 15. – Ст. 107.

432. Про рослинний світ : Закон України від 9 квіт. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 198.

433. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17 лип. 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39. – Ст. 261.

434. Про статус гірських населених пунктів в Україні : Закон України від 15 лют. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – Ст. 58.

435. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав : постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 лют. 2014 р. № 5 // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2014. – № 2.

436. Про судову практику про злочини та інші правопорушення проти довкілля : постанова пленуму Верховного Суду України від 10 груд. 2004 р. № 17 // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 1.

437. Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова пленуму Верховного Суду України від 6 листоп. 2009 р. № 10 // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 12.

438. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.

439. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України № 743-р від 17 черв. 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 51. – Ст. 1760.

440. Про тваринний світ : Закон України від 13 груд. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 14. – Ст. 97.

441. Про третейські суди : Закон України від 11 трав. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 35. – Ст. 412.

442. Про угоди про розподіл продукції : Закон України від 14 верес. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 44. – Ст. 391.

443. Про фермерське господарство : Закон України від 19 черв. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.

444. Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів та інших джерел іонізуючого випромінювання : Закон України від 19 жовт. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 1. – Ст. 1.

445. Про Червону книгу України : Закон України від 7 лют. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 30. – Ст. 201.

446. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві : монографія / за ред. В. І. Семчика ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2001. – 216 с.

447. Прудон П.-Ж. Что такое собственность? / Пьер-Жозеф Прудон. – Москва : Республика, 1997. – 367 с.

448. Пути развития земельного законодательства Российской Федерации : материалы «круглого стола» // Государство и право. – 1999. – № 1. – С. 41–63.

449. Радыгин А. Перераспределение прав собственности в постприватизационной России / А. Радыгин // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 54–75.

450. Радыгин А. Собственность, корпоративные конфликты и эффективность (некоторые эмпирические оценки) / А. Радыгин, С. Архипов // Вопросы экономики. – 2000. – № 11. – С. 114–133.

451. Разметаев С. В. Право собственности на природные ресурсы в Украине : учеб.-практ. пособие / С. В. Разметаев. – Харьков, 1995. – 55 с.

452. Райсберг Б. А. Управление экономикой : учебник / Б. А. Райсберг, Р. А. Фатхутдинов. – Москва, 1999. – 784 с.

453. Райхер В. К. Абсолютные и относительные права / В. К. Райхер // Известия экономического факультета Ленинградского политехнического института. – 1928. – Вып. 1. – С. 273–306.

454. Раянов Ф. М. Правовая конструкция охраны природных объектов / Ф. М. Раянов // Выполнение правовых требований охраны окружающей среды в хозяйственной деятельности : сборник / Башкир. ун-т. – Уфа, 1984. – С. 20–23.

455. Реализация права собственности на природные ресурсы : монография / С. А. Боголюбов, Д. Б. Горохов, Е. Л. Минина [и др]. – Москва : Юристъ, 2007. – 240 с.

456. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Одеській області у 2014 році / Одес. обл. держ. адмін., Департамент екології та природ. ресурсів. – Одеса, 2015. – 250 с.

457. Резвых В. Д. Административно-правовая охрана социалистической собственности / В. Д. Резвых. – Москва : Юрид. лит., 1975. – 168 с.

458. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – Москва : Мысль, 1990. – 637 с.

459. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / В. В. Цвєтков, О. Ф. Андрійко, С. Д. Дубенко [та ін.] ; наук. керівник В. В. Цвєтков. – Київ, 1998. – 364 с.

460. Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті Європейських інтеграційних процесів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : зб. наук. пр. Ч. 2. – Київ, 2004. – 386 с.

461. Рибалкін В. О. Теорія власності / В. О. Рибалкін, І. В. Лазня. – Київ : Логос, 2000. – 278 с.

462. Римарчук Г. С. Адміністративно-правове забезпечення права інтелектуальної власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. С. Римарчук. – Львів, 2013. – 18 с.

463. Рішення Конституційного Суду України по справі № 17/81-97 про тлумачення терміна «законодавство» : від 9 лип. 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – Ст. 1209.

464. Рубаник В. Е. Научная полемика относительно понятия и содержания права собственности во второй половине 40-х и в 70-е годы XX века / В. Е. Рубаник // Проблемы законности / Нац. юрид. акад. Украины. – Харьков, 1999. – Вып. 40. – С. 19–26.

465. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование) / В. Е. Рубаник. – Харьков : Консум, 2004. – 519 с.

466. Рубаник В. Є. До питання про ліквідацію приватної власності в Україні в період встановлення Радянської влади / В. Є. Рубаник // Проблеми законності. – 2000. – Вип. 43. – С. 13–17.

467. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення і розвитку від найдавніших часів до 1917 року. Історико-правове дослідження / В. Є. Рубаник. – Харків : Легас, 2002. – 352 с.

468. Рубаник В. Є. Утвердження приватної власності в Україні: окремі нотатки з приводу теоретичних і практичних підходів / В. Є. Рубаник // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 4. – С. 43–45.

469. Рябов А. А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР / А. А. Рябов. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 144 с.

470. Рябов А. А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР : дис. ... д-ра юрид. наук / А. А. Рябов. – Казань, 1984. – 384 с.

471. Саватье Р. Теория обязательств. Юридический и экономический очерк / Р. Саватье ; пер. с фр. Р. О. Халфиной. – Москва : Прогресс, 1972. – 412 с.

472. Савельев В. А. Власть и собственность: юридические аспекты собственности в праве классического периода / В. А. Савельев // Древнее право. – 1996. – № 1. – С. 119–120.

473. Савиньи Ф. К. Обязательственное право : / Ф. К. Савиньи ; пер. с нем. – Москва, 1876. – 600 с.

474. Свод Законов Российской империи. Свод законов гражданских. Т. X, ч. 1. – Санкт-Петербург : Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1914. – 604 с.

475. Селіванов В. М. Трансформація відносин власності – основа розвитку підприємництва в Україні : [доповідь на науково-практичній конференції] / В. М. Селіванов // Право України. – 1997. – № 2. – С. 6–8.

476. Сидор В. Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / В. Д. Сидор. – Київ : Юрид. думка, 2011. – 312 с.

477. Сидор В. Д. Теоретичні проблеми розвитку земельного законодавства України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / В. Д. Сидор. – Київ, 2012. – 36 с.

478. Сиренко В. Ф. Интересы – власть – управление / В. Ф. Сиренко. – Київ : Наук. думка, 1991. – 156 с.

479. Сиренко В. Ф. Проблема интереса в государственном управлении / В. Ф. Сиренко. – Киев : Наук. думка, 1980. – 178 с.

480. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.

481. Скловский К. И. Проблемы собственности и владения в гражданском праве России : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Скловский Константин Ильич. – Москва, 1999. – 535 с.

482. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве / К. И. Скловский. – Изд. 2-е. – Москва : Дело, 2000. – 512 с.

483. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : монографія / О. В. Скрипнюк. – Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2001. – 600 с.

484. Скуратов Ю. И. Народный суверенитет развитого социализма / Ю. И. Скуратов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1983. – 168 с.

485. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 2-е. – Москва : Сов. энциклопедия, 1983. – 1600 с.

486. Советское гражданское право : учебник / под ред. Я. А. Куника. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1971. – 446 с.

487. Соколова А. К. Теоретичні засади становлення та розвитку флористичного права України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / А. К. Соколова. – Харків, 2013. – 37 с.

488. Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку : монографія / А. К. Соколова. – Харків : Право, 2009. – 288 с.

489. Соловйова А. М. Кримінально-правова охорона власності в Україні в умовах євроінтеграції / А. М. Соловйова // Порівняльно-аналітичне право [Електронний ресурс]. – 2013. – № 4. – С. 275–277.

490. Спасибо-Фатєєва І. В. Форми права власності / І. В. Спасибо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3. – С. 145–154.

491. Справа № 17-5/7602/17 Господарського суду Одеської області.

492. Степаненко С. М. Причины обмеления Куяльницкого лимана и пути его спасения / С. М. Степаненко. – Одесса : Экология, 2013. – 36 с.

493. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия : полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете 1906–1911 гг. / П. А. Столыпин. – Москва : Мол. гвардия, 1991. – 416 с.

494. Стрельцов Є. Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти : навч. посіб. / Є. Л. Стрельцов . – Одеса : Астропринт, 2000. – 476 с.

495. Стрельцов Є. Л. Економічні злочини: теоретичний погляд : [монографія] / Є. Л. Стрельцов. – Одеса : Астропринт, 2001. – 121 с.

496. Суханов Е. А. Лекции о праве собственности / Е. А. Суханов. – Москва : Юрид. лит., 1991. – 240 с.

497. Съезды Советов в документах 1917–1936 гг. Т. 2. – Москва : Юрид. лит., 1960. – 614 с.

498. Тандир О. В. Адміністративно-правовий захист прав суб'єктів інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О. В. Тандир. – Київ, 2013. – 17 с.

499. Тархов В. А. Собственность и право собственности / В. А. Тархов, В. А. Рыбаков. – Изд. 2-е. – Москва : Юрист, 2002. – 248 с.

500. Тваринний світ України: правова охорона, використання та відтворення : наук.-практ. комент. Закону України «Про тваринний світ» / за ред. Г. І. Балюк. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 384 с.

501. Титова Н. І. Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи / Н. І. Титова. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1973. – 220 с.

502. Титова Н. І. Землі як об'єкт правового регулювання / Н. І. Титова // Право України. – 1998. – № 4. – С. 10–15.

503. Тихий П. В. Дика фауна як об'єкт екологічних правовідносин / П. В. Тихий // Право України. – 1999. – № 2. – С. 65–69.

504. Толстой Ю. К. Концепция А. В. Венедиктова о праве собственности и современность / Ю. К. Толстой // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1988. – № 2. – С. 15–27.

505. Толстой Ю. К. Понятие права собственности / Ю. К. Толстой // Проблемы гражданского и административного права : сборник, посвящ. памяти А. В. Венедиктова / под ред. О. С. Иоффе, Б. Б. Черепахина, Ю. К. Толстого. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – С. 136–213.

506. Топчиев А. Г. Геоэкология: географические основы природопользования / А. Г. Топчиев. – Одесса, 1997. – 392 с.

507. III Універсал Української Народної Республіки : прийнятий 7 (20) листоп. 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – № 81.

508. Троцюк Н. В. Адміністративно-правовий захист авторських прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і

процес; фінансове право; інформаційне право» / Н. В. Троцюк. – Київ, 2016. – 21 с.

509. Трунцевский Ю. В. Экологическое право : учеб. пособие / Ю. В. Трунцевский, Н. Е. Саввич. – Москва : Центр ЮрИнфоР, 2001. – 302 с.

510. Туліна Е. Є. Правове забезпечення використання рослинного світу : автореф. дис. ... канд.. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Е. Є. Туліна. – Харків, 2016. – 21 с.

511. Турубинер А. М. Право государственной собственности на землю в Советском Союзе / А. М. Турубинер. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 331 с.

512. Тютекин Ю. И. Природа, общество, закон. Руководство рациональным природопользованием как функция Советского государства / Ю. И. Тютекин. – Кишинев : Штиинца, 1976. – 152 с.

513. Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів : підписана 16 жовт. 1998 р. в м. Гаага (Нідерланди) ; ратифікована Законом України від 4 лип. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 268.

514. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма / Оливер И. Уильямсон ; пер. с англ. – Санкт-Петербург : Лениздат : SEV Press, 1996. – 702 с.

515. Україна. Еколого-географічний атлас : атлас-монографія / В. А. Барановський [та ін.] ; наук. редкол.: С. С. Куруленко [та ін.]. – Київ : Варта, 2006. – 220 с.

516. Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними : постанова Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 року № 413. // Офіційний вісник України. – 2017. – № 51. – Ст. 1569.

517. Універсальний словник-енциклопедія / гол. ред. М. Попович. – Вид. 2-ге. – Київ ; Львів : Ірина, 2001. – 1575 с.

518. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – Москва : Юрид. лит., 1963. – 205 с.

519. Филичева А. В. Собственность в системе социальных отношений: философско-методологический анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 22.00.04 / А. В. Филичева. – Москва, 2003. – 26 с.

520. Флейшец Е. А. Абсолютная природа права собственности / Е. А. Флейшец // Проблемы гражданского и административного права : сборник, посвящ. памяти А. В. Венедиктова / под ред. О. С. Иоффе, Б. Б. Черепахина, Ю. К. Толстого. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – С. 214–233.

521. Франк С. Л. Собственность и социализм / С. Л. Франк // Русская философия собственности (XVII–XX вв.) : хрестоматия / сост.: К. Исупов, И. Савкин. – Санкт-Петербург : Ганза, 1993. – С. 309–330.

522. Французский гражданский кодекс 1804 года. С позднейшими изменениями до 1939 года / пер. с фр. И. С. Перетерского. – Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – 471 с.

523. Фридман М. Капитализм и свобода / М. Фридман ; пер. с англ. – Москва : Новое изд-во, 2006. – 240 с.

524. Халфина Р. О. Право личной собственности / Р. О. Халфина. – Москва : Наука, 1964. – 136 с.

525. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Є. О. Харитонов. – Одеса, 1997. – 50 с.

526. Харитонов Є. О. Українська традиція приватного права: співвідношення між Сходом і Заходом / Є. О. Харитонов // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 19–33.

527. Харитонов Є. О. Цивільне право України : навч. посіб. / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – Київ : Істина, 2003. – 776 с.

528. Харитонов Є. О. Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, О. В. Старцев. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Київ : Істина, 2007. – 816 с.

529. Харитонова Е. И. Гражданские правоотношения интеллектуальной собственности, возникающие в результате творчества (концептуальные основы) / Е. И. Харитонова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Одесса : Феникс, 2012. – 413 с.

530. Харитонова О. І. Право господарського відання та право оперативного управління: проблемні питання / О. І. Харитонова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса, 2008. – Вип. 38. – С. 245-249.

531. Харитонова О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади) : монографія / О. І. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2011. – 346 с.

532. Харитонова Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / Т. Є. Харитонова. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – 424 с.

533. Харичков С. К. Институциональные основы формирования концепции собственности на объекты природно-ресурсного потенциала / С. К. Харичков, А. И. Мартиенко // Экономическая теория / Ин-т проблем рынка и экон.-экол. исслед. НАН Украины. – Одесса, 2006. – № 2. – С. 65–73.

534. Харичков С. К. Концепция многообразия форм собственности на объекты природно-ресурсного потенциала в Украине / С. К. Харичков, С. И. Рассадникова ; Ин-т проблем рынка и экон.-экол. исслед. НАН Украины. – Одесса, 1995. – 28 с.

535. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. – Москва : Юрид. лит., 1981. – 368 с.

536. Цемко В. П. Право сільськогосподарського використання землі в Український РСР / В. П. Цемко. – Київ : Наук. думка, 1975. – 280 с.

537. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Київ, 1999. – Кн. 1. – 864 с.

538. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

539. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року : наук.-практ. комент. / за заг. ред. Є. О. Харитонова. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – 856 с.

540. Цивільний кодекс Української РСР : Закон Української РСР від 18 лип. 1963 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1963. – № 30. – Ст. 463. – Втратив чинність.

541. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492 ; в ред. Закону України № 2147-VIII від 3 жовт. 2017 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 48. – Ст. 436.

542. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я. П. Дідуха. – 3-тє вид. – Київ : Глобалконсалтинг, 2009. – 911 с.

543. Червона книга України. Тваринний світ / за ред. І. А. Акімова. – Київ : Глобалконсалтинг, 2009. – 600 с.

544. Червоний Ю. С. Методологічні проблеми регулювання відносин власності в законодавстві України / Ю. С. Червоний // Економіко-правові проблеми трансформації відносин власності в Україні : зб. наук. пр. – Київ : Юрінком Інтер, 1997. – С. 42–44.

545. IV Універсал : від 9 січ. 1918 р. // Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – № 1.

546. Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. – Москва: типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1900. – 344 с.

547. Чубуков Г. В. Земельная недвижимость в системе российского права / Г. В. Чубуков // Государство и право. – 1995. – № 9. – С. 42–51.

548. Чумаченко І. Є. Правове регулювання державного контролю за використанням та охороною водних об’єктів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Чумаченко Інна Євгенівна. – Одеса, 2012. – 210 с.

549. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – Изд. 3-е. – Москва : ТЕИС, 2002. – 591 с.

550. Шемшученко Ю. С. Организационно-правовые вопросы охраны окружающей природной среды / Ю. С. Шемшученко. – Киев : Наук. думка, 1976. – 276 с.

551. Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии / Ю. С. Шемшученко. – Киев : Наук. думка, 1989. – 232 с.

552. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади концепції розвитку законодавства України / Ю. С. Шемшученко // Право України. – 1996. – № 8. – С. 3–17.

553. Шемшученко Ю. С. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды / Ю. С. Шемшученко, В. Л. Мунтян, Б. Г. Розовский. – Киев : Наук. думка, 1978. – 279 с.

554. Шерешевский И. В. Французский гражданский кодекс 1804 года (Кодекс Наполеона). Извлечения / И. В. Шерешевский ; ОГУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1965. – 44 с.

555. Шершеневич Г. Ф. Русское гражданское право / Г. Ф. Шершеневич. – Изд. 11-е. – Санкт-Петербург, 1914. – 858 с.

556. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права : в 2 т. / Г. Ф. Шершеневич. – Москва : Статут, 2005. – Т. I. – 461 с.

557. Шеховцов В. В. Право приватної власності на об’єкти тваринного світу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Шеховцов Володимир Володимирович. – Харків, 2009. – 207 с.

558. Шеховцов В. В. Правове регулювання права приватної власності на об’єкти тваринного світу в Україні : монографія / В. В. Шеховцов. – Харків : ФІНН, 2010. – 200 с.

559. Шилов И. А. Экология: [учебник] / И. А. Шилов. – Москва : Высшая шк., 1998. – 512 с.

560. Шишко І. А. Адміністративно-правові гарантії авторського права в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. А. Шишко. – Київ, 2015. – 20 с.

561. Шкредов В. П. Собственность и система категорий политической экономии / В. П. Шкредов // О системе категорий и законов политической экономии : сб. ст. / под ред. Н. А. Цаголова. – Москва : Изд-во МГУ, 1973. – С. 43–57.

562. Шкредов В. П. Экономика и право: (опыт экономико-юридического исследования общественного производства) : [монография] / В. П. Шкредов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Экономика, 1990. – 270 с.

563. Шпак А. П. Адміністративно-правова охорона права інтелектуальної власності у сфері освіти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / А. П. Шпак. – Київ, 2015. – 19 с.

564. Штаерман Е. М. История крестьянства в Древнем Риме / Е. М. Штаерман. – Санкт-Петербург : Летний сад, 2000. – 212 с.

565. Штаерман Е. М. Римская собственность на землю / Е. М. Штаерман // Вестник древней истории. – 1974. – № 3. – С. 34–68.

566. Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях / М. В. Шульга. – Харьков : Консум, 1998. – 224 с.

567. Шульга М. В. Актуальные проблемы правового регулирования земельных отношений в современных условиях : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / Шульга Михаил Васильевич. – Харьков, 1998. – 393 с.

568. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – Москва : Политиздат, 1986. – 639 с.

569. Юркова Є. В. Адміністративно-правова охорона права інтелектуальної власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Є. В. Юркова. – Запоріжжя, 2011. – 15 с.

570. Юшков С. В. История государства и права СССР. Учебник. Ч. 1 / С. В. Юшков. – Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1940. – 596 с.

571. Явич Л. С. Многогранность социалистического права: аспекты его содержания и формы / Л. С. Явич // Советское государство и право. – 1979. – № 10. – С. 47–54.

572. Яковлев В. Н. Экологическое право / В. Н. Яковлев. – Кишинев : Штиинца, 1988. – 344 с.

573. Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоботанические исследования / З. В. Янушевич. – Кишинев : Штиинца, 1986. – 91 с.

574. Янчук В. З. Щодо права власності на землю / В. З. Янчук // Юридичний вісник України. – 2000. – 12–18 жовт.

575. Honore A. Ownership / A. Honore // Oxford Essays in Jurisprudence / ed. by A. W. Guest. – London ; New York : Oxford University Press, 1961. – P. 107–147.

576. Jhering R. Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. Th. 3, Bd. 1 / Rudolf von Jhering. – Leipzig : Breitkopf und Härtel, 1865. – X, 342 S.

577. Savigny F. C. System des heutigen Römischen Rechts. Bd. I / Friedrich Carl von Savigny. – Berlin, 1840. – 480 s.

578. Windscheid B. Lehrbuch des Pandektenrechts / Bernhard Windscheid ; Bearb. von Th. Kipp. – 9 Aufl. – Frankfurt am Main : Literarische Anstalt Rutten&Loening, 1906. – Band 1. – 1256, [XX] S.; Band 2. – 1140, [VIII] S.; Band 3. – 863, [XI] S.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Каракаш И. И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине : монография / И. И. Каракаш. – Киев : Истина, 2004. – 216 с.

2. Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси в Україні : монографія / І. І. Каракаш. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 438 с.

Статті у фахових наукових виданнях України

3. Каракаш И. И. Современная аграрная реформа и проблемы земельной собственности / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – Вип. 7. – С. 42–49.

4. Каракаш И. И. Соотношение охраны и защиты права собственности на природные ресурсы / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – Вип. 9. – С. 58–66.

5. Каракаш І. І. Проблеми розділеної власності на природні об’єкти в конституційному та природноресурсовому законодавстві / І. І. Каракаш // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 2. – С. 170–179.

6. Каракаш І. І. Співвідношення права власності на природні ресурси та форм влади в державі / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – Вип. 11. – С. 58–64.

7. Каракаш І. І. Право розділеної власності на природні ресурси в законодавстві України / І. І. Каракаш // Право України. – 2001. – № 3. – С. 82–85.

8. Каракаш І. І. Екологічні права та обов’язки людини і громадянина, гарантії їх реалізації та забезпечення захисту / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – Вип. 12. – С. 166–170.

9. Каракаш І. І. Кримінально-правова охорона та захист права власності на природні ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.– Одеса : Юрид. літ., 2002. – Вип. 13–14. – С. 81–91

10.Каракаш І. І. Перехідні положення нового Земельного кодексу як його невід'ємна складова частина / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – Т. ІІ. – С. 160–171.

11.Каракаш І. І. Об'єкти і суб'єкти природноресурсового права / І. І. Каракаш // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 4. – С. 159–170.

12.Каракаш І.І. Правові засади вирішення земельних спорів / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 18. – С. 642–650.

13.Каракаш І.І. Міжнародне співробітництво України по забезпеченню екологічної безпеки Причорноморського та Придунайського регіонів / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 21. – С. 87–92.

14.Каракаш І. І. Проблеми предмету природноресурсового права та його формування як комплексної правової галузі / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Т. ІІІ. – С. 134–146.

15.Каракаш І. І. Способи захисту й охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – Вип. 22. –С. 712–719.

16.Каракаш И. И. Отличительные признаки права собственности на природные объекты и их ресурсы / И. И. Каракаш // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : зб. наук. пр. – Одеса, 2005. – Вип. 2. – С. 92–95.

17.Каракаш И. И. Основания и условия юридической ответственности за нарушения природоресурсового и экологического законодательства / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2005. – Вип. 24. – С. 18–36.

18.Каракаш І. І. Види юридичної відповідальності та особливості їх застосування за порушення природноресурсового й екологічного законодавства /

І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2005. – Вип. 25. – С. 430–443.

19.Каракаш І. І. Юридичні та фактичні критерії розмежування земель державної та комунальної власності / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2006. – Вип. 28. – С. 133–142.

20.Каракаш І. І. Вплив ринкових відносин на перетворення природноресурсової власності в Україні / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Вип. 30. – С. 143–148.

21.Каракаш І. І. Нагальні питання правового регулювання застави (іпотеки) земельних ділянок / І. І. Каракаш // Земельне право України: теорія і практика. – 2007. – № 3. – С. 52–58.

22.Каракаш И. И. О совершенствовании концептуальных основ правового регулирования экологических отношений / И. И. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2006. – Т. V.– С. 204–212.

23.Каракаш І. І. Предмет природноресурсового права та його формування як комплексної правової галузі / І. І. Каракаш // Часопис цивілістики. – 2007. – Вип. 5. – С. 25–32.

24.Каракаш І. І. Туристичне законодавство України: сучасний стан і перспективи розвитку / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Вип. 37. – С. 169–173.

25.Каракаш И. И. Столыпинская аграрная реформа на украинских землях / И. И. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2007. – Т. VI. – С. 231–237.

26.Каракаш І. І. Юридичні вимоги і фактичні перспективи подолання мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2008. – Вип. 41. – С. 142–148.

27.Каракаш І. І. Юридична природа й умови реалізації права спільної власності на землю в Україні / І. І. Каракаш // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2008. – Т. VII. – С. 195–206.

28.Каракаш І. І. Перспективи подолання заборони на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2009. – Вип. 46. – С. 213–218.

29.Каракаш И. И. О правовом регулировании отношений собственности на природные объекты и их ресурсы / И. И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2010. – Вип. 52. – С. 155–160.

30.Каракаш І. І. Соціально-філософські аспекти відносин власності на природні об’єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2011. – Т. IX. – С. 266–277.

31.Каракаш І. І. Особливості набуття права власності на землю в Україні іноземними громадянами, іноземними юридичними особами та іноземними державами / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2011. – Вип. 61. – С. 621–625.

32.Каракаш І. І. Законодавчі засади нової стратегії державної екологічної політики України / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ. 2011. – Т. X. – С. 335–344.

33.Каракаш І. І. Право власності та право користування на землях лісогосподарського призначення / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Том XII. – Одеса: Юридична література, 2012. – С. 214–226.

34.Каракаш І. І. Проблеми вдосконалення концептуальних засад права власності на природні об’єкти та їх ресурси у конституційному вимірі / І. І.

Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2013. – Т. XIII. – С. 283–292.

35.Каракаш І. І. Правові засоби відродження курорту Куяльник та Куяльницького лиману / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 71–78.

36.Каракаш І. І. Правова охорона атмосферного повітря як основного компонента природного середовища / І. І. Каракаш // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 76–87.

37.Каракаш І. І. Проблема галузевої приналежності інституту права природноресурсової власності / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2014. – Вип. 71. – С. 235–241.

38.Каракаш І. І. Природноресурсове право як комплексна галузь права в українській правовій системі / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2014. – № 5. – С. 84–90.

39.Каракаш И. И. Особенности объектов природного происхождения и юридическое закрепление их принадлежности в Украине / И. И. Каракаш // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція : зб. наук. пр. – Одеса, 2014. – Вип. 10-1, т. 2. – С. 42–44.

40.Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси у виключній формі: історико-правові аспекти періоду становлення та розвитку / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2014. – Т. XIV. – С. 183–194.

41.Каракаш І. І. Право власності на ресурсові складові фондів природних об’єктів / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – Т. XVI. – С. 173–182.

42.Каракаш І. І. Право власності на природні об’єкти та їх ресурси у виключній формі: історико-правові аспекти періоду відродження та занепаду / І. І. Каракаш //

Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2016. – № 9. – С. 96–106.

43.Каракаш І.І. Проблеми права власності на об’єкти і ресурси рослинного світу / І. І. Каракаш // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція : зб. наук. пр. – Одеса, 2016. – Вип. 23. – С. 142–145.

44.Каракаш І. І. Правове регулювання використання й охорони рекреаційно-туристичних територій і об’єктів / І. І. Каракаш // Екологічне право України. – 2017. – № 1–2. – С. 20–26.

45.Каракаш І. І. Щодо правового регулювання відносин власності на атмосферне повітря / І. І. Каракаш // Право і суспільство. – 2017. – № 1-1. – С. 116–122.

46.Каракаш І. І. Проблемні питання власницької правооб’єктності тваринного світу та його ресурсів / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XVIII. – С. 75–86.

47.Каракаш І. І. Право власності на природні ресурси виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу України / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XIX. – С. 161–173.

48.Каракаш І. І. Юридичні ознаки й особливі встановлення права власності на природно-соціальні об’єкти в природному середовищі / І. І. Каракаш // Юридичний вісник. – 2017. – № 1. – С. 117–134.

49.Каракаш І. І. Правове регулювання розгляду та вирішення земельних спорів як гарантія захисту прав на землю / І. І. Каракаш // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 12.– С. 132–138.

50.Каракаш І. І. Правове забезпечення аграрно-земельної реформи в Україні: минуле, сучасне, майбутнє / І. І. Каракаш // Наукові праці Національного

університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – Т. XX. – С. 47–55.

Статті у наукових виданнях інших держав

51.Каракаш И.И. Правовые основы управления природоресурсовой собственностью в Украине / И. И. Каракаш // Современные проблемы экологического права, политики и образования : сборник материалов Междунар. науч.-практ. конф. (г. Ижевск. 24–25 окт. 2006 г.). – Ижевск, 2006. – С. 119–131.

52.Каракаш И. И. Право собственности и правовая охрана территорий и объектов природно-заповедного фонда Украины / И. И. Каракаш // National Law Journal: Theory and Practice (Национальный юридический журнал: теория и практика) (Республика Молдова). – 2017. – № 1. – С. 115–120.

53.Каракаш И. И. Правовое регулирование использования и охраны курортно-оздоровительных территорий и объектов / И. И. Каракаш // Legea și viața (Закон и жизнь) (Республика Молдова). – 2017. – № 9/2. – С. 64–68.

54.Karakash I. I. Legal basis of use of natural resources in agricultural holding of Ukraine (Правові засади використання природних ресурсів у сільському господарстві України) / I. I. Karakash // Visegrad Journal on Human Rights (Словацька Республіка). – 2017. – № 4, ч. 2. – С. 71–78.

55.Karakash I. I. Legal guarantees of protection and defence of rights to land in Ukraine. (Юридичні гарантії охорони і захисту прав на землю в Україні) / I. I. Karakash // Evropský politický a právní diskurz (Європейський політико-правовий дискурс) (Чеська Республіка). – 2018. – Vol. 5, is. 1. – P. 230–238.

Публікації за матеріалами наукових конференцій

56.Каракаш І. І. Методи правового регулювання природоресурсних відносин: материалы международной научно-практической конференции / І. І. Каракаш // Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 16–17 апр. 2010 г.). – Симферополь, 2010. – С. 300–301.

57.Каракаш І. І. Правові засади управління природноресурсовою власністю в умовах переходу до ринкових відносин / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських відносин в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). –Хмельницький, 2010. – С. 215–219.

58.Каракаш І. І. Методологічні засади взаємодії людини і суспільства з природним середовищем: матеріали науково-практичної конференції / І. І. Каракаш // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21–22 трав. 2010 р.). – Біла Церква, 2010. – С. 5–8.

59.Каракаш І. І. Основні причини екологічної кризи в Україні / І. І. Каракаш // Генезис публічного права: від становлення до сучасності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 26–27 листоп. 2010 р.). – Миколаїв, 2010. – С. 246–248.

60.Каракаш І. І. Сучасні тенденції розвитку природноресурсового законодавства і права України / І. І. Каракаш // Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України : збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 10-річчю створення юрид. фак-ту НУБіП України (м. Київ, 19–20 трав. 2011 р.). – Київ, 2011. – С. 320–322.

61.Каракаш І. І. Правове забезпечення реалізації нової стратегії державної екологічної політики України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / І. І. Каракаш // Правові аспекти реалізації екологічної та природоресурсної політики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 10-річчю юрид. фак-ту НГУ, 20-річчю Закону України «Про охорону навколишнього середовища» та 15-річчю приєднання України до Конвенції 1979 року «Про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовт. 2011 р.). – Дніпропетровськ, 2011. – С. 72–80.

62.Каракаш І. І. Публічно-правова природа екологічної функції держави і права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / І. І. Каракаш //

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сьомі Прибузькі юридичні читання» (м. Миколаїв, 25–26 листоп. 2011 р.). – Миколаїв, 2011. – С. 271–272.

63.Каракаш І. І. Щодо правового забезпечення реалізації концепції сталого екологічного розвитку України: / І. І. Каракаш // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.) : у 2 т. – Одеса, 2012. – Т. 2. – С. 701–703.

64.Каракаш І. І. Деякі питання перегляду конституційних засад права власності на природні об’єкти та їх ресурси / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми публічно-правового партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 листоп. 2013 р.). – Київ, 2013. – С. 41–44.

65.Каракаш І. І. Співвідношення буденного і соціального розуміння власності / І. І. Каракаш // Правовий світогляд людини і права : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 квіт. 2014 р.). – Київ, 2014. – С. 48–53.

66.Каракаш І. І. Про встановлення правового положення Куяльницького лиману та курорту Куяльник / І. І. Каракаш // Природно-ресурсний потенціал Куяльницького та Хаджибейського лиманів, територій міжлимання: сучасний стан, перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18–20 листоп. 2015 р.). – Одеса, 2015. – С. 56–59.

67.Каракаш І. І. Система екологічного права та його співвідношення з іншими галузями права / І. І. Каракаш // Актуальні питання реформування правової системи : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 24–25 черв. 2016 р.). – Луцьк, 2016. – С. 197–199.

68.Каракаш І. І. Щодо спеціального виду відповідальності за порушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2 т. – Одеса, 2017. – Т. 1. – С. 617–620.

69.Каракаш І. І. Застосування адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Актуальні питання реформування правової системи : матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 16–17 черв. 2017 р.). – Луцьк, 2017. – С. 161–163.

70.Каракаш І. І. Особливості застосування дисциплінарної та матеріальної відповідальності за правопорушення земельного законодавства / І. І. Каракаш // Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8–10 верес. 2017 р.). – Івано-Франківськ, 2017. – С. 105–108.

71.Каракаш І. І. Органічне землеробство та перспективи його розвитку в Україні / І. І. Каракаш // Правові засади ведення органічного землеробства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29–30 верес. 2017 р.). – Харків, 2017. – С. 80–84.

72.Каракаш І. І. Права людини на користування природним середовищем у міжнародних документах / І. І. Каракаш // Україна. Євроінтеграція. Інтермарум : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27–28 жовт. 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 56–59.

73.Каракаш І. І. Адаптація екологічного законодавства України до законодавчих стандартів Європейського Союзу / І. І. Каракаш // Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 31 жовт. 2017 р.). – Одеса, 2017. – С. 175–179.

Підручники і навчальні посібники

74.Экологическое право Украины : курс лекций / под ред. И.И. Каракаша. – Одесса : Латстар, 2001. – 478 с. – *Из содерж.*: Лекции 2–5. – С. 24–121; лекция 7. – С. 141–156; лекции 9–13. – С. 172–281; лекция 18. – С. 358–373.

75.Земельное право Украины : учеб. пособие / под ред. А. А. Погребного, И. И. Каракаша. – Киев : Истина, 2002. – 496 с. – *Из содерж.*: Гл. V. – С. 79–119; гл. VI. – С. 120–140; гл. VIII. – С. 161–206; гл. IX. – С. 207–227; гл. XI. – С. 246–267.

76.Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. – Київ : Істина, 2003. – 448 с. – Із змісту: Розд. 5. – С. 64–95; розд. 6. – С. 96–111; розд. 8. – С. 127–156; розд. 10. – С. 180–196; розд. 1. – С. 197–214; розд. 13. – С. 230–247.

77.Основи правознавства : навч. посібник / за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. – 8-ме вид., переробл. і допов. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – 376 с. – Із змісту: Розд. 15. – С. 277–299.

78.Основы правоведения : учебное пособие / под ред. С. В. Кивалова, М. Ф. Орзиха. – 7-е изд., доп. и перераб. – Одесса : Юрид. лит., 2005. – 384 с. – *Из содерж.*: Гл. 15. – С. 299–323.

79.Природноресурсове право України : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша. – Київ : Істина, 2005. – 376 с. – Із змісту: Розд. 1. – С. 5–41; розд. 4. – С. 60–92; розд. 5. – С. 93–120.

80.Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. – Вид. 2-е, перероб. і доповн. – Київ : Істина, 2009. – 600 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–5; розд. 5. – С. 95–133; розд. 6. – С. 134–160; розд. 8. – С. 181–126; розд. 10. – С. 248–267; розд. 11. – С. 268–292.

81.Екологічне право України : підручник / за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Фенікс, 2012. – 788 с. – Із змісту: Вступ. – С. 8–12; розд. 1. – С. 15–39; розд. 3. – С. 57–88; розд. 4. – С. 89–109; розд. 5. – С. 110–146; розд. 6. – С. 147–181; розд. 10. – С. 255–271; розд. 12. – С. 298–328.

82.Земельне право України : підручник / за ред. М. В. Шульги. – Київ : Юрінком Інтер, 2012. – 468 с. – Із змісту: Гл. 1. – С. 10–31.

83.Земельне право України : підручник / за ред. М. В. Шульги. – Харків : Право, 2013. – 520 с. – Із змісту: Розд. 1. – С. 5–29.

84.Набуття і реалізація прав на землю в Україні : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – 332 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–6; розд. 2. – С. 32–85; розд. 3. – С. 86–121; розд. 12. – С. 290–323.

85.Аграрне право України : навч. посібник / за ред. Т. Є. Харитонової, І. І. Каракаша. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 436 с. – Із змісту: Розд. 3. – С. 66–90; розд. 8. – С. 200–223.

86.Земельне право України : навч. посібник / за ред. І. І. Каракаша, Т. Є. Харитонової. – Вид. 2-е, перероб. і доповн. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 588 с. – Із змісту: Вступ. – С. 3–6; розд. 1. – С. 7–37; розд. 4. – С. 100–147; розд. 8. – С. 231–263; розд. 20. – С. 543–579.

Додаток 2

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові положення, теоретичні висновки та практичні рекомендації дисертантом доповідались на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях, зокрема на: Міжнародній науково-практичній конференції «Государство и право в условиях глобализации: реалии и перспективы» (м. Сімферополь, 16-17 квітня 2010 року), форма участі – особиста; Міжнародній науково-практичної конференції: «Сучасне аграрне, земельне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики» (м. Біла Церква 14-15 травня 2010 року), форма участі – особиста; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні» (м. Хмельницький, 14-15 травня 2010 року), форма участі – заочна; Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні екологічні проблеми та методика викладання еколого-правових дисциплін» (м. Харків, 25-26 листопада 2010 року), форма участі – особиста; Міжнародній науково-практичній конференції «Генезис публічного права: від становлення до сучасності» (м. Миколаїв, 26-27 листопада 2010 року), форма участі – особиста; Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України в умовах євроінтеграції» (м. Київ, 19-20 травня 2011 року), форма участі – особиста; Міжнародній науково-практичній конференції «Правові аспекти реалізації

екологічної та природоресурсної політики» (м. Дніпропетровськ, 6-7 жовтня 2011 року), форма участі – заочна; Міжнародній науково-практичній конференції «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Миколаїв, 25-26 листопада 2011 року), форма участі – особиста; Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права» (м. Одеса, 30 листопада 2012 року), форма участі – особиста; Міжнародній науково-практичній конференції «Правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин» (м. Київ, 22 листопада 2013 року), форма участі – особиста; Науково-практичній конференції «Правовий світогляд людини і права» (м. Київ, 22 квітня 2014 року), форма участі – заочна; Всеукраїнській науково-практичній конференції «Природно-ресурсний потенціал Куяльницького та Хаджибейського лиманів і території міжлимання: сучасний стан, перспективи розвитку» (м. Одеса, 18-20 листопада 2015 року), форма участі – особиста; Міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 року), форма участі – особиста; Міжнародному конгресі «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 2-4 червня 2017 року), форма участі – особиста; Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16-17 червня 2017 року), форма участі – заочна; Всеукраїнській науково-практичної конференції «Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України» (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 року), форма участі – заочна; Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади ведення органічного виробництва» (м. Харків, 29 вересня 2017 року), форма участі – особиста; Міжнародній наукової конференції «Україна. Євроінтеграція. Інтермарум» (м. Одеса, 27-28 жовтня 2017 року), форма участі – особиста; Науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах» (м. Харків, 20 квітня 2018 року), форма участі – особиста.

425

ЗАТВЕРДЖУЮ
Ректор Національного університету
«Одеська юридична академія»
доцента В. Є. Загородній
« 30 » травня 2018 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження професора Каракаша Іллі Івановича на тему «Теоретичні проблеми права власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні» у навчальну та науково-дослідну діяльність Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі: голови – віце-президента, проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора М.Р. Аракеляна, членів комісії: віце-президента, проректора з наукової роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора Г.О. Ульянової, начальника навчально-методичного відділу Національного університету «Одеська юридична академія», доцента А.М. Ізовіти, завідувача кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія», доцента Т.Є. Харитонової, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження професора Каракаша Іллі Івановича на тему «Теоретичні проблеми права власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право є обґрунтованими і достовірними, мають високий науковий рівень та вагоме методологічне значення для використання у навчальному процесі та науково-дослідній діяльності.

Основні положення одноосібних монографічних видань Каракаша І.І. «Право собственности на землю и право землепользования в Украине» – К.: Истина, 2004. – 216 с., «Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні» – Одеса: Юридична література, 2017. – 438 с. та колективної монографії «Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в України», (відпов. ред. Т.Є. Харитонова Т.Є. і Каракаш І.І. – Одеса: Вид. дім» Гельветика», 2018. – 722 с., а також більше ніж півсотні наукових статей, опублікованих в періодичних фахових виданнях, знайшли своє відображення у наступних підручниках і навчальних посібниках, у тому числі з грифом МОН України:

1. Природноресурсове право України: навч. посібник. / За ред. І.І. Каракаша. – К.: Істина, 2005. – 376 с.;
2. Земельне право України: підручник за ред. О.О. Погрібного та І.І. Каракаша. Вид. 2-е, перероб. і доповн. – К.: «Істина», 2009. – 600 с.;
3. Екологічне право України: підручник для вищих навчальних закладів. / За ред. Каракаша І.І. – Одеса: «Фенікс», 2012. – 788 с.;

4. Набуття і реалізація прав на землю в Україні: навч. посібник / За ред. проф. Каракаша І.І. – Одеса: Юридична література, 2016. – 332 с.;

5. Аграрне право України: навчальний посібник. / За ред. Т.Є. Харитонової та І.І. Каракаша. – Одеса : Юридична література, 2017. – 436 с.;

6. Земельне право України: навч. посібник. / За ред. Каракаша І.І. та Харитонової Т.Є. – Вид. 2-е, перероб. і доповн. – Одеса: Юридична література, 2017. – 588 с.;

7. Екологічне право України: навч. посібник. / За ред. Каракаша І.І. та Харитонової Т.Є – Одеса: «Гельветика», 2018. – 408 с.

Наукові, навчально-наукові та навчально-методичні видання Каракаша І.І. безпосередньо впроваджені у навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні нормативних навчальних дисциплін «Аграрне право України», «Земельне право України» та «Екологічне право України», факультативного курсу «Природноресурсове право України», а також спецкурсів «Набуття і реалізація прав на землю в України», «Управління земельним фондом в Україні», «Судовий порядок розгляду і вирішення земельних спорів», «Соціально-правові проблеми екології в Україні», «Міжнародно-правова охорона навколишнього природного середовища», «Environmental Protection under International Law», а також використовуються студентами, аспірантами і викладачами у науково-дослідній роботі.

Голова комісії: **М.Р. Аракелян**

Члени комісії: **Г.О. Ульянова**

А.М. Ізовіта

Т.Є. Харитонова